

Dokumenti
in spominska pričevanja
o Ludviku Mrzelu

DR. JURE MRZEL

Kdo je bil Arnold Turk?

Jesenska ofenziva ● Tisto jesen 1943 je v Ljubljanski pokrajini zgodaj zapadel sneg. Ni težko uganiti, komu je šel mraz in sneg na roke, preganjanim partizanom ali profesionalno organiziranim in dobro preskrbljenim preganjalcem. Hajka na upornike je bila neusmiljena. S Krimskega pogorja in Notranjske so vozili fašisti skupine ujetih partizanov v Ljubljano in z njimi polnili zapore, tako da je bilo treba na hitro organizirati nove zbirne centre za ujetnike.

V ujetniških transportih z Notranjske sta se sredi novembra znašla tudi mlad partizanski kurir Leopold Jamnik in politični agitpropovec Ludvik Mrzel. Prvi je zaradi mladostne lahkomišelnosti padel v roke fašistov na območju Cerknice in z dokumentom, ki ga je nosil v kurirski torbi, domnevno izdal položaj 13. Loške brigade. Tako jo je spravil v nenadno obkolitev, iz katere je vodila ena sama obupna pot umika po dnu delno izsušenega, delno pa zamočvirjenega Cerknškega jezera. Umik in preboj brigade na Primorsko se je ob velikih žrtvah vendarle posrečil. Nekaj dni kasneje pa takšne sreče ni imela manjša skupina partizanov Ljubljanske brigade, ko se je umikala pred nemško motorizirano enoto z Rakitniške planote proti Blokam. V skupini, ki se je po večdnem tavanju med Mačkovcem in krimskimi gozdovi zatekla na Rakitno, je bil tudi Ludvik Mrzel, katerega kratka partizanska pot se je končala z ujetništvom.

Potem ko so omenjena partizanska ujetnika pripeljali v Ljubljano, so ju z mnogimi drugimi anonimnimi nesrečniki internirali v zasilno urejenem prehodnem taborišču moščanske ljudske šole in ju prepustili Kalteisu, gestapovskemu referentu esesovske komandature s sedežem v ljubljanski Slaviji.

Kdo je bil Arnold Turk? ● Nekega novembrskega večera 1943 je potrkal na vrata stanovanja Mrzelovih na Starem trgu v Ljubljani za tiste čase solidno oblečen starec negovanega obraza in se predstavil za Arnolda Turka. Poudaril je, da je njegova misija strogo zaupna in da ga pošilja Ludvik Mrzel, ki je med ujetimi partizani v moščanski šoli. Prosil je, da mu prinesejo kaj za pod zob, od obleke pa predvsem toplo perilo.

Preden začnemo pripovedovati o razgibanem življenju Arnolda Turka, je treba opisati nekaj pomembnih dogodkov, v katere je bil ta človek v zadnjih letih svojega življenja popolnoma nehoti vpleten. Ti so bili celo za viharne vojne čase nadvse dramatični. Arnold Turk je namreč kmalu po razsulu Italije postal dvojni agent: kot aktivist Osvobodilne fronte se je vtihotapil med uslužbenca nemške tajne policije in je kot navidezen sodelavec okupatorja deloval v korist osvobodilnega gibanja. Po drugi strani pa je tajni policiji ponujal svoje administrativne in prevajalske usluge; to je bila pač neizogibna cena, ki jo je bilo treba plačati za možnosti delovanja njegove individualne ilegalne zarotniške agenture. Skratka, Arnold Turk je bil po vseh kriterijih obveščevalnih služb dvojni agent in kot večina neprofesionalnih dvojnih agentov je imel tudi on svoj prednostni cilj, ki ga je podredil vsem drugim interesom in ciljem. Ta je bil destruktivno delovanje proti okupatorju v korist slovenskega naroda in preganjanih posameznikov.

Tik po koncu vojne, ko sta v deželo prišli pomlad in svoboda, so drobne administrativne usluge Arnolda Turka okupatorski policiji po mnogih usodnih nesporazumih nepričakovano pridobile pretirano veljavo in pomen. Označene so bile kot sodelovanje z okupatorjem in Arnold Turk se je znašel za rešetkami ljubljanskih zaporov.

Enaka usoda kot Arnolda Turka je doletela tudi oba ujeta partizana, že omenjenega brigadnega kurirja in političnega agitatorja, ki sta vsak na svoj način, bolj ali manj srečno (pravilneje rečeno bi bilo: nesrečno) preživela preostanek vojnega časa. Leopold Jamnik se je kmalu znašel pred ljudskim sodiščem, Ludvik Mrzel pa je na to čakal dobra tri leta.

Vrnimo se spet k večernemu obisku Arnolda Turka na Starem trgu. Zofiji Mrzel, ki o usodi svojega moža ni imela nobenega sporočila, je povedal Arnold Turk, da pozna njenega moža še iz predvojnih časov, da sta se večkrat srečevala pri Pezdirju, kamor sta oba pogosto zahajala. V taborišču ga je med množico ujetnikov takoj prepoznal. Povedal pa je tudi, da se ujetnikom ne obeta nič dobrega in da jih večidel pošiljajo v Begunje in druga koncentracijska taborišča.

Kdo je bil torej Arnold Turk? Niti o njem niti o njegovi družini ni veliko znanega, do podrobnosti pa so znani nekateri dogodki zadnjih let njegovega življenja. Če bi kdo želel brskati po njem, kar bi Arnold Turk zaradi svoje razmeroma pomembne vloge, ki jo je odigral v protifašističnem gibanju, nedvomno zaslužil, bi moral pričeti v Trstu, kjer se je leta 1882 rodil v slovenski meščanski družini. Tam je tudi končal sedem razredov nemške gimnazije, kar je bilo za tiste čase povsem dovolj za uradniško ali poslovno kariero. Kako je Arnold Turk preživel prvo svetovno vojno, ni znano, v vsakem primeru jo je preživel brez nezdod, tako kot tudi njegova družina, ki si jo je ustvaril malo pred pričetkom vojne. Morda si je med vojno celo povečal premoženje, kar je možno slutiti iz nekega njegovega kasnejšega pripovedovanja. Izpričano pa je, da je bil Arnold Turk zaveden slovenski patriot.

Največjo nesrečo za slovensko in jugoslovansko misleče Slovence na Primorskem, in to je bila velika večina primorskih Slovencev, je prinesel italijanski fašizem. Agresivno je popadel slovenski življenjski prostor brez vsakega zgodovinskega povoda, kakršni so tako pogosto povzročali obračune z nedolžnimi narodi. Požig slovenskega Narodnega doma v Trstu, pregon Slovencev iz državnih služb, ukinjanje slovenskih šol, prepoved javne uporabe slovenskega jezika, vse to je Arnold Turk doživel v času po prvi svetovni vojni. Če bi bil vsaj v najmanjši meri oportunist, bi po ukinitvi slovenske šole vpisal svojega sina na italijansko. Toda tega ni storil, sina je vpisal v šolo srbske pravoslavne občine v Trstu. Zaradi svojega nezatajevanega slovenstva je izgubil službo, kmalu zatem bil aretiran in vržen v ječo. Njegova družina je doživela materialni zlom, žena, ki je razmišljala racionalno, ga je okrivila družinske nesreče, se ločila od njega in ga skupaj z otroki zapustila. Arnolda Turka pa so fašistične oblasti obsodile na izgon. Leta 1925 so v verige vklejenega pripeljali na obmejni blok Planina in ga izgnali v Jugoslavijo.

Po neprostopoljnem prihodu v Ljubljano se je Arnold Turk počasi prilagodil razmeram življenja izgnanca. Predvojna Jugoslavija, tako kaže, ni bila nenaklonjena slovenskim patriotom, ki so bili, bodisi izgnani bodisi so prostovoljno bežali prek meje pred fašističnim terorjem. Arnold Turk je bil posloven in iznajdljiv, pa tudi delaven in marljiv, prijel je za vsako delo, ki se mu je ponudilo. Ko je bilo prosto pisarniško oziroma referentsko mesto na ljubljanskem magistratu, ga je navdušeno sprejel; to je bila služba, ki je povsem ustrezala njegovemu profesionalnemu znanju. Postal je uradnik za javna dela, njegov predstojnik pa je bil liberalni politik Dinko Puc. Stanovanje si je našel v veliki stanovanjski kasarni na Gradišču; podnajemniška sobica s pogledom na dvorišče tovarne bombonov Šumi je bila zanj več kot zadovoljivo pribežališče. Na prehrano se je aboniral kar pri gospe Milki Bernardi, vdovi, ki je živel v isti hiši.

Po mnogih letih samotarskega življenja v pregnanstvu si je našel intimno prijateljico v Ulici na Grad, vdovo z dvema hčerkama šolarkama. Kot se bomo lahko kasneje prepričali, je bila ta zveza za Arnolda Turka nadvse pomembna, morda celo odločilna.

Od malega je bil navajen na delo, pa tudi na varčno življenje. Varčnost mu je bila potrebna, saj je bil prijatelj dobre kapljice in se ni branil pogledati v kozarec. Ta njegova slabost mu je nekoč kasneje usodno preusmerila življenjsko pot. O tem se bo

bralec prepričal, ko bo prebral Turkov lastnoročno napisan opis o njegovi prvi aretaciji septembra 1943.

Na dva deci je zahajal najrajši k Pezdirju ne le zato, ker mu je bilo to mimogrede, ampak predvsem zaradi zanimive in vesele družbe, ki se je tam zbirala. To okolje ga je privlačilo, saj se je tudi sam zanimal za kulturo, umetnost in politiko.

Prišel je čas hujškaše rasistične propagande dveh fašističnih diktatur, ki sta se odkrito pripravljali na dokončen obračun s svobodomiselnim svetom in podjarmljenje slovanskih dežel. Lahko si mislimo, s kakšnimi občutki so Arnold Turk in drugi primorski emigranti v Sloveniji spremljali sklenitev pakta med Rimom in Berlinom. Kmalu se je začutilo trkanje italijanskega fašizma na zahodna vrata tedaj še svobodne Jugoslavije. Kar se je s strahom pričakovalo, se je zgodilo.

Zasedba Slovenije ● Sredi aprila 1941 je v Ljubljano vkorakala italijanska armada in okupirala »svoj« del Slovenije in Jugoslavije. Stari sovražnik Arnolda Turka – črni italijanski fašizem – je prišel za njim in se vgnezdil v njegovem novem domu. Ljudstvo se je fašizmu sicer upiralo, po drugi strani pa sta se razbohotila izdajalstvo in kolaboracionizem s fašističnimi oblastmi, kar je Arnolda Turka silno presenečalo, saj sta se na Primorskem fašizmu uprla ne le kmečko prebivalstvo, ampak tudi duhovščina. Tukaj, na Slovenskem, pa je okupatorju hitro uspelo pridobiti večino katoliškega klera in številne politike. Za svoje delo so organizirali vrsto vojaških formacij: prostovoljno milico (MVAC), profesionalno politično policijo, domobrance, vaške straže, belogardiste, plavogardiste, črnorokce in morda še kakšno manj pomembno skupino. Civiliste so pridobivali za različne fašistične organizacije, npr. za delavsko Dopolavoro, ki so jo Ljubljanci kaj hitro poslovenili v dupe u lavorju. S tistim delom prebivalstva, ki se je organiziralo v Osvobodilno fronto, pa so pričele oblasti ob podpori številnih domačih pomagačev neusmiljeno obračunavati. Do septembra 1943, ko je fašizem po več kot dvajsetletni vladavini padel, je bilo pred vojaškim sodiščem Tribunale militare di guera obsojenih na različne kazni več kot 3000 patriotov, med njimi tudi nekaj upornikov iz vrst fašistične armade. Izvršene so bile mnoge smrtno kazni, talce so streljali brez sojenja. Domoljubi so polnili zapore in taborišča po Italiji.

Za Arnolda Turka so se začeli hudi časi, po svoje hujši kot na začetku razmaha fašizma, pred katerim je pobegnil, saj mu je bila tedaj na voljo smer umika v svobodo. Tokrat umika ni bilo. Fašizem je bil povsod. Če bi bil mož mlajši in zdrav, bi šel zagotovo v partizane. O tej možnosti se je pogovarjal s svojim prijateljem, tržaškim rojakom in sojetnikom v tržaškem zaporu Antonom Brecljem. Toda le kako naj bi pomagal gverili starec s čirom na dvanajsterniku? Ta varianta je odpadla. V Ljubljani je tako bil na milost in nemilost prepuščen novemu, njemu dobro znanemu okupatorju. Toda poznavanje novega režima je bila zanj tudi prednost: vedel je, kako se mora vesti, da okupatorja ne izzove. Bil je navidezno lojalen, posrečilo se mu je zadržati službo na magistratu.

Toda vtis, da se je vdal novi oblasti, bi bil napačen. Njegova prijateljica Štefka Zgonc je bila namreč od leta 1942 aktivistka Osvobodilne fronte. V delo za fronto je pritegnila tudi Arnolda Turka. Na njenem domu v Trnovem, kamor se je preselila tik pred vojno, je bilo zbirališče aktivistov, na vrtu je imela skrita radijsko oddajno postajo in radijski sprejemnik. V Osvobodilni fronti je bila organizirana obveščevalka in je imela pogosto (nekaj časa dvakrat na teden) sestanke na Dolenjskem, kamor je potovala z vlakom.

V delu za Osvobodilno fronto je našel Arnold Turk svoje zadoščenje. Karkoli je prispeval s svojimi skromnimi možnostmi, je bil prispevek k rušenju fašizma. Instinktivno je vedel, da slovenski narod lahko reši le upor proti fašizmu. Verjetno si tedaj ni mogel zamisliti, da ga bo slabi dve leti kasneje Slovenec, sonarodnjak, predal v roke nemški tajni policiji.

Arnold Turk je bil že pred okupacijo kot uradnik za javna dela določen za vodjo kuhinje za revne in brezposelne v Cukrarni, bil pa je tudi član mestnega podpornega odbora. V zvezi s tem je prišlo po osvoboditvi, po njegovi povojni aretaciji, ko se je znašel pred porotniki ljudskega sodišča, do zapleta z obtožbo, da je bil med italijansko okupacijo član fašističnega sindikata Dopolavoro. Arnold Turk je ljudsko sodišče opozarjal na intrigo z besedami, da mu ni jasno, ali je prišlo do nesporazuma iz zlobe, zaradi nepoučenosti ali pa iz obeh razlogov. Kaj se je tako pomembnega s kuhinjo mestnega podpornega urada zgodilo, da je nekdo izrabil dogodek za klevetniško ovadbo?

Vodja podporne kuhinje v Cukrarni ● Italijanske okupacijske oblasti so začele na ustanovah in drugih javnih mestih hitro odstranjevati slovenske napise. Tako sta dobili tudi obe ljubljanski podporni kuhinji, na Velesejmu in v Cukrarni, čeprav sta bili namenjeni v prvi vrsti domačim revežem in brezposelnim, velika vidna napisa Comitato Comunale d'Assistenza in spodaj z manjšimi črkami Dopolavoro. Pred kuhinjama so skrbeli za red italijanski karabinjerji, saj je bila Dopolavoro uradna delavska fašistična sindikalna organizacija. Kako je bilo s Turkovim članstvom v Dopolavoro, je izpovedal pred ljudskim sodiščem:

»... Če je res, da je bilo znatno število Ljubljančanov, zlasti revnejših in delavcev, ki so me sigurno poznali že iz svojega službovanja pri mestnem socialnem uradu in pri cestnem nadzorstvu, včlanjeno v 'Dopolavoro', ne bi smelo biti težko ali celo nemogoče najti le enega samega, ki bi izpovedal, da sem bil tudi jaz včlanjen ali pa me je le enkrat videl v kakem društvenem lokalu 'Dopolavoro'?...«

Tem besedam Arnolda Turka gre verjeti. Če bi ga smeli za karkoli obtoževati, ga za spogledovanje s fašizmom ne bi smeli, kaj šele za sodelovanje s črnosrajčniki. Arnold Turk torej ni bil včlanjen v Dopolavoro. Pa bi bilo kaj hudega, če bi bil? Mar niso bili včlanjeni v to društvo tudi mnogi protifašisti in komunisti? Kaj pravijo o tem zgodovinske raziskave tedanjega časa?

V zvezi s citiranim pričevanjem je treba pojasniti neko okoliščino. Arnold Turk v Trstu nikoli ni hodil v slovensko šolo. Ko se je v zrelih letih preselil v Ljubljano, se zamujenega znanja ni dalo več nadoknaditi, pa tudi posebne potrebe za to ni bilo: do potankosti je obvladal uradno slovenščino za delo na magistratu. Pri pisanju neformalnih tekstov sta ga gramatika in sintaksa včasih sicer pustili na cedilu, posebno kadar so prevladale emocije, o čemer se bomo prepričali ob branju njegovih nadaljnjih izpovedi, zgodilo pa se je tudi, da je pri pisanju zablestel, na primer v zgoraj navedenem pričevanju o članstvu v Dopolavoro. Ob takšnih priložnostih je prišla do izraza njegova načitanost in izobraženost.

Toda povrnimo se k Turkovem profesionalnemu delu. Vodstvo kuhinje za reveže in brezposelne v Cukrarni in članstvo v mestnem podpornem odboru sta bili vplivni funkciji in Arnold Turk ju je izkoristil v prid Osvobodilne fronte: dobavljal je živilske karte in drug material, do katerega se je dokopal, in s tem podpiral akcijsko sposobnost Osvobodilne fronte. Prav gotovo je bilo to delo tvegano, saj je bila nenehna nevarnost, da njemu in organizaciji nastavijo past.

Sodelovanje Arnolda Turka z Osvobodilno fronto pa se je kmalu žalostno končalo. V juniju ali juliju 1942 je bila Štefka Zgonc izdana, vendar ji je pred aretacijo uspelo pobegniti z obema hčerkama v partizane. Štefka je bila ranjena in zajeta, hčerki Tatjana in Marijano pa so ustaši ubili iz zasede. Za Arnolda Turka je bilo to kakor druga izguba njegovih lastnih otrok.

Vendar bi kljub vsemu lahko rekli, da je Turk italijansko okupacijo srečno preživel, če bi pozabili na tragedijo v prijateljski družini, ki je bila njegova intimna in tiha bolečina. Ob srečnem dogodku razpada fašistične Italije niti v sanjah ni mogel pomisliti, kaj vse ga še čaka v bližnji in daljnji bodočnosti.

Po zlomu črne diktature v začetku septembra se je vselila v Ljubljansko pokrajino

rjava diktatura, ki je po nepopustljivosti presegala predhodnico. Ob razpadu Italije je za trenutek zaživel upanje, da je konec vojne blizu. To potrjuje množični odhod ljudi v partizane. Toda nemški fašizem se je kmalu izkazal in dal jasno vedeti, da so to le lepe sanje.

Arnold Turk po odhodu Štefke Zgonc ni bil več povezan z Osvobodilno fronto. Leto dni se je držal ob strani, pač tako kot velika večina prebivalcev Ljubljane. Iz nekega pričevanja je možno sklepati, da se je, kakor mnogi drugi Ljubljancani, občasno ukvarjal s kontrabantom; v to pa je silil ljudi pač gon po preživetju. Pod razmeroma liberalnim italijanskim režimom s potovanji po podeželju ni bilo posebnih težav, lasciapassare je dobil pravzaprav vsak, ki ni bil na posebnih spiskih sumljivih oseb. Z nastopom vladavine tretjega rajha pa se je stanje poslabšalo in zaostriilo. Prepustnice so sicer še vedno izstavljali, a so z nemško pedantnostjo preverjali vsako vlogo posebej. Pri tem, kako si pridobiti prepustnico, pa je napravil Arnold Turk nekega septembra skega dne, ko so mu pod vplivom alkohola popustili živci, največji spodrsrljaj v svojem življenju.

Prva aretacija ● Dovolimo Arnoldu Turku osebno, da s svojimi besedami opiše usodni dogodek in njegove neposredne posledice.

»Vzrok moje aretacije je bil sledeči: Ker sem se v drugi polovici septembra 1943, vzlic izrecnim obljubam več dni nastavljal za dosego propustnice za prekoračenje 'bloka' pred nemško komando v Tomanovi ulici (klasična gimnazija) brez uspeha, sem ugovarjal nemškemu podoficirju in to v precej ostrem tonu, zoper tako norčevanje, nakar mi je bila vzeta osebna izkaznica. V hotelu 'Miklič', kamor sem bil napoten po svojo osebno izkaznico, so me aretirali in na licu mesta kaznovali na 8 dni zapore. Odpeljali so me takoj z avtom v 'Št. Petersko' vojašnico. (Dokaz: zaslišanje prič Milka Bernardi, Marinka Bernardi). Sedmi dan, ko sem bil zaprt, je prišel k meni neki gestapovski viš. narednik in dejal, da za moje sovražno zadržanje napram nemški vojski, bi moral biti predlagan za *i n t e r n a c i j o* v *D a c h a u*, ker pa so dognali, da sem bil vinjen ter da obvladam perfektno nemški, ima nalog mi staviti na izbiro, ali sprejeti pri njih službo prevajalca, ki ga nujno rabijo, ali biti o *d g n a n* v *D a c h a u*. Da so mogli dognati, da obvladam perfektno nemški si to razlagam takole. Ko sem čakal med drugimi ljudmi na hodniku hotela 'Miklič', da pridem na vrsto za dobiti vrnjeno svojo mi odvzeto osebno izkaznico, je prišel iz sobe na hodniku neki oficir in vprašal, kdo izmed čakajočih zna nemško. Ko sem se javil, je poklical v sobo poleg mene še 6 do 8 žensk, ki bi rade dobile potne izkaznice. V sobi mi je ukazal naj vprašam ženske kaj želijo. Ko so dobile zaželenje informacije in bile odpravljene, sem mu jaz povedal kaj želim, marveč vrnitev osebne izkaznice. Dejal mi je naj počakam in je odšel v drugo sobo. Čez nekaj časa se je vrnil in me odvedel v to sobo. Tu je dejal pri pisalni mizi sedečemu oficirju: 'ta je tisti, ki zna dobro nemški, celo toliko, da je pošteno zmerjal našega podoficirja.' Nato sem bil kratko zaslišan, zmerjan, kaznovan na 8 dni zapore in takoj odveden v zapor. Zato smatram, da ob tej priliki so tudi dognali, da obvladam dobro nemški in da so me namenoma kaznovali, me s tem strahovali in tako z zvijačo prišli do človeka, ki bi bil za njih prevajalec. Ko mi je dotični Nemec v zaporu, namigajoč na ravnokar prestano kazen in na event. poznejše posledice 'nasvetoval' naj se odločim za službo prevajalca, sem mu odvrnil, da šele po izpustitvi iz zapore bom mogel se odločiti in dati odgovor. Nato mi je naročil, naj pridem drugi dan v uradu k 'Mikliču' in naj se javim pri g. Inzingerju. Še isti dan, torej sedmi dan sem bil zvečer izpuščen iz zapore. Ko sem prišel domov, sem povedal o tem dogodku moji gospodinji Milki Bernardi in njeni hčerki Marinki Bernardi, ki so bile na dan aretacije z menoj pri 'Mikliču'.

Drugi dan se nisem javil kot mi je bilo naročeno. Hotel sem se prej o tem posvetovati z znanci in prijatelji. Zato sem šel k dr. Antonu Brecelj-u, mojemu

staremu znancu, svetovalcu in sotrpinu v tržaških zaporih, kjer sva bila en mesec skupaj v isti celici zaprta (priča: dr. Šket, odvetnik iz Gorice, sedaj v Ljubljani). Dr. Breclj-u sem povedal o dogodku in vprašal za nasvet, ker on je dobro poznal moje stališče do italij. in nemškega okupatorja in vedel za moje prestano trpljenje pod italijanskim fašizmom, ki mi je uničil dobro existenco in družinsko življenje. Dr. Breclj mi je rekel, da z ozirom na mojo bolezen na dvanajsterniku (ulcus duodeni) in išias ter na mojo starost nisem sposoben za štrapacno življenje pri partizanih, ker samo z begom v partizane se bi izognil nemškim represalijam, zato mi svetuje sprejeti navidezno voljno službo prevajalca, ker na ta način rešim sebe in imam ugodno priliko mnogo koristiti z razdiralnim delom našemu zatiranemu narodu in osvobodilnemu gibanju. O tem sem govoril tudi z dr. Dinkom Pucom, mojim bivšim predstojnikom na magistratu, ki pozna tudi dobro moj značaj in moje sovraštvo napram okupatorju. Tudi dr. Puc mi je svetoval naj sprejemem ponudbo v interesu osvobodilnega gibanja. Odločitev mi je bila tem bolj lahka, ker sem že od tistega trenutka, ko mi je bilo v zaporu predlagano, ali vstopiti v službo ali biti poslan v internacijo, pomislil na to, da bi se dalo koristiti narodni stvari odnosno osvobodilnemu gibanju, zlasti z destruktivnim delom, ker kot zaveden Slovenec, ki je na lastni koži čutil trdote fašističnega divjanja, sem spoznal pravičnost borbe slovenskega naroda in sem hotel vsaj na ta način doprinesiti svoj delež k naši osvoboditvi. In ta svoj namen sem tudi v polni meri izvršil.«

Po vsem, kar o Arnoldu Turku vemo, lahko zapišemo, da je opis njegove aretacije in njenih posledic iskren. Resničnost napisanega bi bilo takoj po vojni kaj lahko preveriti. Tega se je Arnold Turk nedvomno zavedal, zato je bil pri pisanju pazljiv. Ena sama napaka ali neresnica bi mu lahko podrla celotno zasnovo zagovora. Morda bi avtorju zapisa lahko očitali določeno mero pretiravanja pri opisovanju junaštva v prepiru z nemškim podoficirjem na pločniku pred klasično gimnazijo. Verjetno ni bil potreben ne vem kako tehten razlog, da okupacijska oblast odredi nedolžnemu domorodcu osem dni zapora. V vsakem primeru je mož ravnal precej nepremišljeno, alkohol mu je dal preveč korajže. Za trenutek je pozabil, da je vsak, ki zaprosi za dovolilnico, vnaprej sumljiv, ne zato, ker bi preganjali kontrabant z živili (morda so ga celo potihem podpirali, saj je bila preskrba prebivalstva za nemško oblast veliko breme), temveč zato, ker je ilegalna Osvobodilna fronta v Ljubljani potrebovala za svojo existenco povezavo z gverilo.

Zato je z vso resnostjo treba upoštevati grožnjo z internacijo, čeprav si Arnold Turk za storjeni prekršek ne bi prislužil kakšnega uničevalnega taborišča ali zapora, na primer Begunje. Za takšno taborišče je morala biti dokazana pripadnost oboroženim skupinam, delo za partizane v zaledju ali pa ilegalno destruktivno delovanje. Arnolda Turka bi poslali, če bi ga, v kakšno delovno taborišče, morda zares, kot je domneval sam, v Dachau, ki je sčasoma postal nekoliko tolerantnejši do zapornikov, saj je bila suženjska delovna moč v Nemčiji v okoliščinah totalne mobilizacije in pospešenega oboroževanja čedalje bolj potrebna. Po drugi strani pa so Nemci po hudih porazih na ruski fronti začeli iz Dachaua (in tudi iz drugih delovnih taborišč) premeščati esesovske, esajevske in druge profesionalne vojaške kadre na vzhodno fronto, nadomeščali pa so jih mobiliziranci iz Volkssturma: civilisti, upokojenci, šolarji in podobno. Seveda to za komandni kader ni veljalo. Kljub določenemu olajšanju glede terorja nad zaporniki pa za stare in bolne ljudi, kakršen je bil Arnold Turk, v taborišču Dachau ni bilo nobenih možnosti za preživetje.

Dvojni agent ● Med taboriščem in službo pri tajni policiji je Arnold Turk izbral tajno policijo.

Če bi odklonil ponudeno službo v gestapu in se odločil za internacijo, bi bilo to od njega v vseh ozirih neumno in nepremišljeno. Nemci ne bi težko prišli do drugega

prevajalca, saj podložnih somišljenikov ni manjkalo, Osvobodilna fronta pa bi izgubila zvestega človeka. Torej naj bi bila odločitev pravilna. Arnold Turk je postal dvojni agent: za gestapo, pri katerem je bil na plačilnem seznamu, je opravljal tehnično-administrativne posle, obveščevalne in destruktivne (kot se je sam izrazil) pa za preganjane patriote, ki so bili ali niso bili organizirani v Osvobodilni fronti. Obveščevalne in destruktivne dejavnosti ni izvajal na svojo pest in po svojem lastnem strateškem načrtu, ampak z vednostjo in po nasvetu Antona Breclja in Dinka Puca.

Tu se pričinja veliki zaplet. Ljubljansko okrožno sodišče je namreč tri leta kasneje takole ocenilo to zares težko Turkovo odločitev:

»Obtoženec nikdar ne bi smel vzeti službe pri najokrutnejšem aparatu, ki ga je imel sovražnik za uničevanje svobodoljubnih ljudskih množic, ampak bi moral, v kolikor je bil stavljen pred alternativo ali v internacijo ali v službo k gestapu, kot pošten sin slovenskega naroda izbrati pošteno pot. Ker je obtoženi s tem, da je vstopil v to zločinsko okupatorjevo organizacijo, postal sam član okupatorjevega terorističnega aparata in policijske formacije, z vstopom samim, ki se po obtoženčevem lastnem priznanju ni izvršil pod kakršno absolutno silo, je zagrešil zločin po čl. 3 tč. 3. ZKND, naj si bi bil vstopil tudi z namenom, da v svoji funkciji domačemu prebivalstvu ne škodi.«

Obtožba ni zgled bleščeče pravniške logike. Arnold Turk je to in podobne obtožbe zagrizeno spodbijal in dokazoval svojo nedolžnost. Ni priznaval, da je v gestapu igral vlogo sodelavca. Službo v gestapu je prevzel zaradi koristi »naši narodni stvari«:

»Meni poverjeni posli so bili samo prevajanje in posli manipulativnega značaja, niso bili nikakor ne političnega, ne konceptnega, ne izvršnega značaja ter niso mogli škodovati nikomur, pač pa biti v korist slovenski stvari. V glavnem so bili sledeči:

Prevajanje časopisov in partizanske literature, včasih prevajanje dopisov sestavljenih v slovenskem jeziku (tri ali štirikrat), preskrbeti sem moral različne nakupe po trgovinah in preskrbeti iz mestnega domovinskega urada rojstne in druge družinske podatke različnih oseb, ki so vlagale prošnje. Drugih poslov nisem imel, samo pet ali šestkrat so me vzeli za tolmača in to samo tedaj, kadar ni bilo uradnih gestapovskih tolmačev na razpolago. Spominjam se, da ni bilo nič važnega za tolmačiti, ker v takih primerih so vzeli vedno svoje zanesljive stalne gestapovske tolmače kot npr. Kraker, Dolinar, Müller ali pa tipkarice Elza Weller in Erna Krese.

Iz navedenega jasno sledi, da to moje delo ni bilo političnega značaja in nikakor v prid okupatorju ter, da sem to svoje delo, tako kakor sem že sklenil predno sem nastopil službo, s pridom obrnil v korist naši narodni stvari.«

V navedenem pisnem zagovoru svojega početja je Arnold Turk spričo naivnosti in neosveščenosti, ki je bila lastnost premalo revolucionarno usmerjenih ljudi, kar naprej ponavljal isto taktično napako: delal je v dobro slovenskega ljudstva, boril se je za narodno stvar in podobno. Ni se zavedal, da so prav takšna in podobna gesla pri svoji propagandi uporabljali belogardisti, domobranci in drugi okupatorjevi sodelavci. Pripadniki vseh teh fašističnih formacij so se borili za narod in družino, za dom in vero, obenem pa so vdano in pokorno služili okupatorju, zatirali vstajo in upor, izdajali domoljube in pripadnike Osvobodilne fronte okupatorju, obračunavali s komunisti. Arnold Turk je sicer uporabljal patetična domoljubna gesla, vendar je bil protifašist in je to dokazoval z dejanji.

Pred sodiščem je precej podrobno opisal tehnologijo svojega razdiralnega dela v prid slovenskega ljudstva:

»Da bi mogel uspešno izvajati svoj načrt destruktivnega dela, sem bil vedno na preži po ugodni priliki. Ker sem imel svojo pisalno mizo in delal v isti sobi, kjer je bilo vložništvo, ki ga je takrat vodila Nemka Leni Overtel, sem se sukal vedno okoli njene pisalne mize in to posebno zjutraj, ko je dospela pošta. Tako sem, kadar se je le dalo neopaženo izmaknil kak spis, ki sem ga skrivaj na stranišču prečital. Če ni bilo nič važnega zame, odnosno za osvobodilno gibanje, sem spis zopet

neopaženo vrnil odnosno položil na njeno pisalno mizo. Kadar pa je bil spis političnega značaja in bi utegnil škodovati posamezniku ali osvobodilnemu gibanju, sem ga pridržal in sežgal, ali pa sem ga skril in potem izročil prizadetim. V primeru pa, če je bil došli spis že protokoliran in ga nisem mogel pridržati, sem skušal vsaj izločiti takega obremenilnega lista. To delo sem z lahkoto izvršil, ker se je omenjena Nemka pogostokrat oddaljila iz pisalne mize ali celo iz sobe. Tako mi se je posrečil nekega dne decembra meseca 1943 dobiti v svoje roke originalno važno ovadbo zoper policijskega svetnika ljubljanske policije dr. Kanteta.»

Kako bi mogel Arnold Turk pomagati nesrečnemu policijskemu svetniku Vladimirju Kantetu? Povzemamo njegovo pripoved:

»Ovadba zoper dr. Kanteta je bila zelo obširna, obremenilna in težka. Podrobno-ti o vsehini ne morem tukaj navajati, ker bi bilo to predolgo, povedal bom pri ustni razpravi. Sklenil sem, da se ovadbe polastim in jo izročim dr. Kantetu. Dr. Kanteta nisem osebno poznal in niti ne na videz. Iz ovadbe je bilo razvidno, da je aktivist in dela za Osvobodilno fronto. Zato sem zaupal moj načrt nadz. pol. org. Francu Kodelju, mojemu dobremu znancu in aktivistu. Njemu sem izročil ovadbo in naročil naj jo izroči dr. Kantetu. Pokojni dr. Kante me je nato dal poklicat k sebi. Zahvaljeval se mi je za tako dobroto izkazanemu po meni neznancu, pohvalil je moje nesebično delo v prid narodni stvari in prosil nadaljnja obvestila v slučaju nevarnosti ter bodril k nadaljnjemu delu, češ naj pridem v vsakem takem primeru, četudi se ne tiče njegove osebe, k njemu. Če ne bi bil jaz februarja 1944 aretiran, bi se mi verjetno posrečilo preprečiti usodne posledice druge ovadbe zoper dr. Kanteta, ker bi ga bil opozoril na pretečo nevarnost in bi se bil pravočasno umaknil in tako ostal pri življenju.

(Dokaz priče: Franc Kodelja, nadz. polic. org. v pok., Ljubljana, Podjunska 4 in Franc Pavlovčič, podnadz. polic. org., Ljubljana, Medvedova 26).«

Iz vrst znamenitih dvojnih agentov, ki so delovali v policiji in so bili za Osvobodilno fronto pomembni, Arnold Turk ni reševal le Vladimirja Kanteta, temveč tudi Antona Vrečarja:

»Nekega dne sem se ob ugodni priliki polastil neprotokolirane ovadbe zoper hčerko nadz. polic. agentov Antona Vrečarja. V tej ovadbi je bilo rečeno, da je aktivistka in da ji oče daje potuho in ščiti. Ovadbo sem izročil očetu. Primer je bil zlasti težak zato, ker je bil nadzornik Vrečar sam aktivist, kar mi je bilo znano.

(Priča: Anton Vrečar, Ljubljana, Predjamska 22, Rožna dolina).«

Poleg opisanega destruktivnega dela je izvajal Arnold Turk na svojo pobudo tudi humanitarne akcije. Takole se je lotil reševanja internirancev v italijanskih zaporih:

»Po kapitulaciji Italije je ostalo v Italiji še veliko število naših politič. kaznjencev in internirancev. Družine teh so vlagale prošnje na slovenski policiji, da se vrnejo domov. Slovenska policija je te prošnje vedno poslala gestapu v odobritev. Na gestapo so vodili kartoteko vseh politič. nezanesljivih. V to kartoteko so gledali, če prosilec ali interniranec ima zabeleženega takega posebnega greha in v tem primeru je bila prošnja odbita. To delo je opravljala v začetku neka Nemka, ki je vodila vložišče. Ker ta Nemka je imela dosti drugega dela in ker so bile prošnje sestavljene po večini v slovenskem jeziku, so poverili to delo meni. Imel sem nalog gledati v kartoteko in ugotavljati, če je prosilec ali interniranec zabeležen. Če je bil eden ali drugi zabeležen, bi moral dvigniti iz kartoteke listek in ga priložiti prošnji ter vse skupaj oddati uradnici vložišča, ki je dala naprej referentu. Če pa ni bilo ime prosilca ali interniranca zabeleženo, sem imel nalog napisati na prošnjo opombo: 'Tuuradno ni pomislekov za izpust in povratek v Ljubljano', in predložiti referatu v podpis. Te prošnje je prinesel vsak dan iz policije v vložišče gestapa nadzornik polic. ag. Franc Kodelja, ki je bil moj znanec in aktivist. Midva sva se dogovorila pomagati vsem prosilcem brez razlike, če jih poznam ali ne. Zato sem praktičiral sledeči postopek: Ko sem dobil prošnje v roke sem hitro zapisal imena na listek in šel h kartoteki z listkom v žepu, prošnje sem pustil še na mizi. Pogledal

sem v kartoteko, če so imena zabeležena in v tem primeru sem vzel listek iz kartoteke, dal v žep in v stranišču uničil. Potem sem šele vzel prošnje in počasi brskal po kartoteki. Tako sem preprečil, da bi me mogli kontrolirati in odkriti mojo zvijačo. Nato sem napisal na prošnjo opombo: tuuradno ni pomislekov... in dal referentu v podpis. Na ta način ni bila niti ena prošnja odbita. Kodelja je prinesel vsak dan 20 do 30 takih prošenj, ki so bile vse ugodno rešene. Tako sva pomagala našim ljudem in kar je glavno, nesebično in iz lastne samoinicijative, ker večino prosilcev nisva niti poznala. Večina teh bivših internirancev je šla v partizane.«

Arnold Turk je služboval pri gestapu vsega štiri mesece, a primerov njegovega destruktivnega in humanitarnega delovanja je bilo kar precej. Vseh ni možno opisati, čeprav so znani. Prvi primer destruktivnega vmešavanja v delo tajne policije je opisal dokaj podrobno takole:

»Že takoj ob prevzemu poslov sem pričel izvajati svoj načrt in sicer s tem, da sem že novembra 1943 rešil talstva pisatelja Ludvika Mrzela, ki je bil kot oborožen partizan ujet in pripeljan v zapor. Rešil sem ga točno po želji njegove žene in v dogovoru z njo. Z zvijačo sem namreč povzročil prenos njegovega imena iz enega seznama v drugi. Imel sem namreč nalog odnesti seznane zajetih partizanov, ki so bili določeni za koncentracijski tabor ali za v Begunje – na mestni domovinski urad, da jih tam opremijo z zahtevanimi podatki o družinskem stanju. Iz seznamov sicer ni bil razviden namen, po kratkotrajni praksi pa sem le doznal čemu služijo. Mrzelova žena je namreč želela, naj pošljejo njenega moža rajši v Dachau, ker ji je bilo znano, da tisti, ki pridejo v Begunje, so večinoma namenjeni za talce. In to je hotela preprečiti. Zato sem povzročil prenos njegovega imena iz enega seznama v drugi. Prenašanje imena iz enega seznama v drugi s pisalnim strojem iste znamke, odnosno ga s pisalnim strojem s črko »x« tako prečrtati, da se ni poznalo, kaj je bilo prej pisano, je bilo in zamudno in trudapolno in skrajno drsko delo, črtanje posameznih imen pa poleg tega še skrajno nevarno. Na ta način sem rešil smrti Mrzela, ki je bil potem res tako kakor je želela njegova žena poslan v Dachau namesto v Begunje, kjer bi bil sigurno ustreljen kot talec. Vsi zajeti partizani, ki so bili poslani s tisto partijo v Begunje, so bili ustreljeni, tako mi je vsaj povedala marca meseca 1945 Mrzelova žena.

(Dokaz: zaslišanje priče Mrzel Zofija (Sonja), Maribor, Narodno gledališče).«

Izmed mnogih primerov destruktivnega delovanja, ki jih je dvojni agent Arnold Turk podrobno opisal, je za razumevanje njegove zgodbe posebno zanimiva, kot bomo videli kasneje, naslednja epizoda:

»Po pobegu s prisilnega dela na Jesenicah, kamor so me Nemci poslali iz Begunj, sem se skrival v Ljubljani. Med tem časom, bilo je marca 1945, sem s posredovanjem neke nemške uradnice (ki sem jo moral primerno nagraditi s 6 pari nogavic) dosegel, da se je ime aktivista Hermana Kebera, uradnika bivše banske uprave, ki je bil takrat v zaporu, v seznam oseb določenih za prisilno delo v Ribnico. To željo mi je namreč Keber sam sporočil po njegovi ženi in prosil naj poiščem vezo, da ga bi poslali v Ribnico, ker če ostane še v zaporu, ali če ga pošljejo v Nemčijo, od koder se ne bo več vrnil ali ga bodo po črni roki ubili. Keber je bil poslan v Ribnico in bil rešen. Po osvoboditvi je Keber izjavil, da sem ga rešil smrti, ker je bila sicer nevarnost, da ga bi domobranska policija likvidirala skupno z uradnico bivše banske uprave Malahovsko in drugimi, ki jih je 'črna roka' vzela.

V dokaz moje zanesljivosti navajam še, da je imel Keber kot aktivist v interesu Osvobodilne fronte nalog stopiti z menoj v zvezo v času, ko sem bil zaposlen kot prevajalec. To mi je Keber sam povedal po osvoboditvi. Do zveze pa ni prišlo, ker sem bil medtem aretiran.

(Priča: Herman Keber, Ljubljana, Cerkevna 17).«

Druga aretacija ● Igrati vlogo dvojnega agenta in ne napraviti napake je prav gotovo izredno težko. Takšno delovanje zahteva človeka z izjemnimi psihičnimi

in fizičnimi sposobnostmi. Arnold Turk z njimi ni bil obdarovan. Bil je star, bolan in živčno razrvan. Lotil se je posla, ki mu ni bil kos. Vsi primeri njegovega destruktivnega dela so bili tvegani, vsak po svoje; a vrč hodi po vodo, dokler se ne razbije. Razkritje njegovega dela je bilo le vprašanje časa. Razkril ga ni nemški gestapovec, temveč njegov domači pomagač. Arnold Turk je bil poražen v konfrontaciji z domobranskim nadporočnikom Grumom. Takole se je zgodilo:

»Dne 17. XII. 1943 je bil na ovadbo domobranskega komandanta 'bloka' Rudnik domobr. nadporoč. Gruma, aretiran župan Rudnika Matija Kumar. Kumarja, ki sem poznal samo na videz, ker je mesarski mojster na trgu v Ljubljani, sem videl, ko je čakal na hodniku v banki 'Slavija' na zaslišanje. Vprašal sem ga zakaj je bil aretiran, odgovora mi ni mogel dati, ker so hodili sem in tja po hodniku gestapovci. Medtem mi je prinesel referent Schmidt Ernest ovadbo domobrancev zoper Kumarja. Ovadba je bila dolga in sestavljena v slovenskem jeziku ter naslovljena na slov. policijo. Schmidt mi je naročil naj jo takoj prevajam. Vsebina je bila zelo obremenilna in težka. Med drugim je bilo tudi rečeno, da župan Kumar je v tesni zvezi s partizani, da jih vsestransko podpira z živežem in denarjem, da pošilja živila, ki jih dobi od 'Prevoda' za občino, tudi partizanom, da daje živilske nakaznice tudi za tiste ljudi, ki so v partizanih, da daje iz občinske blagajne podpore izključno družinam partizanov ter da občinski sluga Groznik – invalid je pravzaprav partizanski kurir, ki pod krinko obč. sluge nemoteno drži vezo. Vmes teh navedb je bila tudi navedena karakteristika Kumarja pred vojno in njegovo sodelovanje kot sokolski prvak in v naprednih vrstah. Ko sem ovadbo prečital, sem šel h Kumarju na hodniku in mu rekel, da bom skušal mu pomagati kar se bo dalo. Imel sem namreč že pripravljen načrt. To je bilo predpoldan pred kosilom. Popoldan sem prišel s prevajanjem, prej pa sem zelo oprezno izločil iz ovadbe dva najbolj obremenilna lista. Previdno sem odstranil spnete, izločil lista ter na novo s strojem spnel. Delo je bilo tembolj lahko, ker listi niso bili numerirani in ker na koncu drugega lista je končal stavek in odstavek in pri petem listu je začel nov odstavek s popolnoma novo, na drugem listu prav nič vezeno vsebino. Na ta način sem odstranil iz ovadbe, kar je bilo za Kumarja nevarnega, ostale so samo nepomembne stvari, kot njegovo udejstvovanje pred vojno kot 'Sokol', kot napredni župan in razna druga sumničenja za časa ital. okupacije, vse brez dokazov in stvarne podlage. Izločena lista sem raztrgal in vrgel v stranišče, drugo sem pa prevajal in oddal. Dogovoril sem se s Kumarjem, da grem k njegovi ženi, in mu preskrbim vezo z njo in z občinskim tajnikom. Da izvedem načrt, sem ponarejal pismeni nalog za privedbo k zaslišanju. S takim ponarejenim nalogom sem šel med 12 in 14 uro v pisarno sod. zaporov in so mi izročili Kumarja, da ga privedem k zaslišanju. Izbral sem čas med 12 in 14 uro, ker v tem času ni bilo nevarnosti, da pridejo gestapovci v zapor, ker so bili pri kosilu. Kumarja sem privedel namesto k zaslišanju k njegovi ženi, ki je čakala v hotelu 'Štrukelj'. Pustil sem jih sama in čez eno uro sem šel po njeja in sva šla skupaj v jetnišnico. To sem riskiral trikrat in vedno je šlo vse po načrtu. Ženi pa sem priskrbel ponarejena dovoljenja za razgovor in to dva do trikrat na teden. Pri razgovorih sem ženo osebno spremljal in navidezno prisostvoval razgovoru in to zato, da ne pride paznik zraven poslušat kaj govorita. Pri takem obisku sem bil enkrat od slučajno došlega gestapovca zasačen, in moja prisotnost duha mi je pomagala, da sem se izmišljal izgovor, češ, da sem prišel v zapor iskat referenta Kalteisa, ki bi moral biti v jetniški pisarni (Priča: Marija Kumar, Rudik). Kumarju in njegovi ženi sem povedal, da sem uničil glavni obremenilni del ovadbe in sem ji nasvetoval, z ozirom na to, da ovadba je zdaj brez prave podlage in zato brezpomembna, naj napravi prošnjo za izpustitev iz zapora. Žena je res napravila prošnjo, ki je bila ugodno rešena. Tako sem povzročil, da je bil Kumar po enem mesecu zapora dne 19. I. 1944 izpuščen, rešen ječe, internacije in morda še kaj hujšega. Pripomnim, da vse to sem delal iz lastne inicijative in popolnoma nesebično. (Dokaz: Priče Kumar Matija in njegova žena Marija, Rudnik).

Domobranski nadporoč. Grum, videvši, da se je župan Kumar po taki težki ovadbi vrnil domov, je vrtal in dosegel ugotovitev izločitve dveh listov iz ovadbe ter predložil gestapu prepis originala. Na ta način je prišla moja zvižaja na dan, nakar sva bila s Kumarjem vred 28. odnosno jaz 29. II. 1944 oba aretirana. Kumar je bil ostal v ljubljanskih zaporih, mene pa, potem ko so me pretepli in mučili zato, da bi priznal, so poslali me v Begunje, kjer sem bil sedem mesecev v stalni nevarnosti za moje življenje.

(Dokaz: Priča Kumar Matija, mesarski mojster in posestnik, Rudnik pri Ljubljani).«

Tako se je Turkova dvojna agentura končala s primerom rudniškega župana Matije Kumra. Nadporočniku Grumu ni bila potrebna velika prenicljivost, da je razkrinkal tajnega diverzanta Arnolda Turka.

Arnold Turk je pred ljudsko sodišče klical na pomoč Matijo Kumra. Ta se je pozivu sicer odzval, kaže pa, da ga skupaj z ženo Marijo nista skušala rešiti. Morda ju je treba razumeti: tudi Kumar je bil sumljiva oseba. Bil je v gestapovskem zaporu in prav nič ni jasno, kaj se je tam z njim dogajalo, kaj je v zaporu povedal, kako ga je preživel.

Navzlic Kumrovemu molčanju pa je bilo pred okrožnim sodiščem v Ljubljani dne 17. avgusta 1946 Turkovo junaško hazarderstvo verodostojno potrjeno. Milka Bernardi, gospodinja, stara 48 let, stanujoča na Gradišču 11, opozorjena na resnico, je izpovedala:

»Po mojem mnenju je prišel obt. Turk Arnold prisilno v gestapo v službo. Razžalil je namreč nekega Nemca, nakar so mu odvzeli osebno izkaznico in nato za 8 dni zaprli. Ko je prišel iz zapora, so ga večkrat iskali bodisi na njegovem stanovanju, ali pri meni, kjer je bil na hrani in zahtevali, da vstopi v službo. Obt. je večkrat prinesel domov spise ovadbe in slične stvari, tako da sem se jaz bala posledic. Obt. pa mi je rekel, da se bo izgovoril, če bo do česa prišlo, da pač doma prevaja. V februarju mesecu obtoženca ni bilo več na hrano in tudi stanoval ni več zunaj. Od njegove gospodinje sem zvedela, da so ga Nemci privedli krvavega v stanovanje in izvršili hišno preiskavo. Ko sem čez nekaj dni šla v gestapo vprašat, kaj je z obtožencem, so mi odgovorili, da je v zaporu, da so ga večkrat opozarjali, naj ne dela napak, pa da ni nič pomagalo. Na mojo pripombo, da rad pije, je gestapo odgovoril, da to ni greh, ampak da je nekaj drugega. Zakaj je bil obt. zaprt, mi ni hotel povedati. Kasneje smo zvedeli, da je bil v Begunjah.«

Matiji Kumru in dr. Vladimirju Kantetu Arnold Turk ni mogel več pomagati. Toda postavimo si hipotetično vprašanje: kako bi dr. Vladimir Kante nastopil po vojni pred ljudskim sodiščem, če bi ga poklicali za pričo v primeru Turk? Verjetno bi povedal v resnici, saj je bil plemenit in nadvse pogumen mož.

Izolirani sodelavec Osvobodilne fronte ● Arnold Turk je klical na pomoč pred ljudsko sodišče brez števila prič. Med njimi so bili ljudje, ki jim je rešil življenje, pa bližnji svojci rešenih. Toda poleg pogumne Milke Bernardi se je odzval kot priča edino Herman Keber, eden od tistih, ki mu je bilo po zaslugi Arnolda Turka rešeno življenje. Opozorjen na resnico je izpovedal naslednje:

»Od začetka okupacije sem bil aktivist OF. Obtoženega Turka poznam kot kruhoborca, ki se je zaletel in sprejel vsako službo, kjer se mu je kaj več nudilo. Vršil sem obveščevalno službo v vladni palači, ter dobil naročilo, da poiščem zvezo na gestapu. Sporočil sem po povezavi navzgor, da poznam obt. Turka na gestapu, nakar mi je bilo odgovorjeno, da na svojo lastno odgovornost lahko povežem v OF obtoženca. Z ozirom na ta odgovor, si le nisem upal te povezave izvršiti, ker nisem hotel nositi posebne odgovornosti. To je bilo ravno en teden pred njegovo aretacijo, za datum, kdaj je bil Turk aretirán, se ne spominjam, možno pa je bilo, kakor se on zagovarja, koncem februarja leta 1944.

Ko sem bil jaz v zaporu in mi je agent politične policije zapretil, da me bo spravil s poti, je moja žena preko obt. Turka uspela, da sem bil odrejen in odpeljan

na prisilno delo v Suho krajino in na ta način ostal živ. Kaj drugega o stvari mi ni znano.

Priča Herman Keber je neskromno pripovedoval o svojih pomembnih zaslugah v ilegali, s čimer je dal svojim izjavam pred sodiščem posebno težo. Nekorektno pa je prikazal motive Turkovega dela v gestapu in rešitev svojega življenja, kar je bila Turkova zasluga, pripisal ženi. Ko je Arnold Turk poslušal to žalostno in bogve komu potrebno pripovedovanje, mu je prav gotovo postalo žal šestih parov nogavic, ki jih je žrtvoval za Kebrovo življenje. Pravo natolcevanje pa je bila Kebrova izjava o porazdelitvi odgovornosti v ilegalni Osvobodilni fronti, saj je merila na to, da se je Osvobodilna fronta zavestno odrekla Arnolda Turka, kajti nihče ne more zahtevati od izpostavljenega agenta obveščevalca, da na svojo odgovornost pridobi za sodelovanje človeka, ki je izpostavljen nevarnosti v drugi sovražni organizaciji. Osvobodilna fronta si je verjetno želela Turkovih uslug. Če bi ga pridobila, bi storila to na lastno odgovornost: ob morebitnem vdoru v organizacijo Osvobodilne fronte Herman Keber pač ne bi mogel biti ničesar kriv. Kaj se je torej dogajalo na relaciji Osvobodilna fronta – Herman Keber – Arnold Turk? Katerega agenta je Osvobodilna fronta v tajni policiji pridobila za svoje delo, če se je Arnolda Turka resnično odrekla? Ali je lahko našla boljšega človeka? O tem Herman Keber molči, saj ga sodišče ni vprašalo.

Herman Keber je imel o Arnoldu Turku očitno slabo mnenje. Kot »kruhorborca« ga je poznal še iz predvojnih časov. Takšno zaničljivo mnenje o Primorcih je bilo kar precej razširjeno, verjetno zaradi delovnih navad, ki so bile pri njih drugače razvite kot pri ljudeh tostran meje. Sodišče si s Kebrovo izjavo o kruhorborstvu ni moglo prav dosti pomagati, zato bi moralo zahtevati od priče podrobnejše pojasnilo o tem. Toda sodišče se v podrobnosti ni poglobljalo, čeprav je imelo časa na pretek, saj se je proces vlekel precej več kot leto dni. Prav tako sodišče ni postavilo priči Kebro vprašanja, zakaj se je v stiski obrnil na Arnolda Turka, če je imel o njem slabo mnenje in ga zato leto dni pred tem ni hotel povezati z Osvobodilno fronto. Mar se ni bal, da ga bo Arnold Turk izdal, saj bi kot kruhorborec prav lahko postal plačan gestapovski zaupnik? Tukaj se nekaj ne sklada. In tako na vprašanje, zakaj naj bi Osvobodilna fronta Arnolda Turka tako rekoč žrtvovala, zaradi površnega dela sodišča ni odgovora.

Nečesa pa Herman Keber kljub vsej nejasnosti in dvoumnosti ni mogel skriti: za reševanje ljudi iz krempljev gestapa je bil Arnold Turk nadvse primerna in zanesljiva oseba.

Kot obveščevalec v vladni palači je bil tudi Herman Keber tako kot Arnold Turk dvojni agent. Okupacijska oblast ga je uporabljala za svoje delo in prav gotovo je to delo tudi izpolnjeval. Koliko je s tem delom koristil in koliko škodoval interesom slovenskega naroda in preganjanim posameznikom, tega ni nihče raziskoval. Herman Keber ni govoril o tem, kako je deloval destruktivno in koliko človeških življenj je rešil s svojim delovanjem. Za Arnolda Turka so te zasluge neizpodbitno dokazane, saj mu jih je celo sodišče v različnih obravnavaх večkrat priznalo. Kljub temu za Arnolda Turka ni bilo milosti, ker Herman Keber pač ni »hotel nositi posebne odgovornosti« in ga povezati z Osvobodilno fronto. Drugostopenjsko sodišče je dne 17. avgusta 1946 odločilo, da je Turkova krivda pravilno ugotovljena:

»Na teh ugotovitvah in pravnih zaključkih se v bistvu ne more ničesar spremeniti, če se upoštevajo in ocenijo obtoženčeva dejanja, izvršena v korist OF in njenih poedinih pristašev. Ta dejanja morejo vplivati le kot olajšilna okolnost na odmero kazni. Pri dejanskem stanju, kakor ga je smatrati za ugotovljenega, bi mogel biti obtoženec oproščen obtožbe le v primeru, če bi inkrim. službo sprejel in opravljval po naročilu in v smislu naročila pristojnih forumov OF. Kaj takega pa obtoženec niti ni zatrjeval. Po navedenem se pokaže, da je izpodbijana sodba merodajni dejanski stan ugotovila v bistvu pravilno in ga je tudi v bistvu pravilno pravno opredelila.«

Tudi drugostopenjsko sodišče je zmotno ugotovilo krivdo. Govorilo je o pristojnem forumu Osvobodilne fronte, kot da je šlo za neki urad s pisarnami, uslužbenci in

napisom nad vhodom. V nekem smislu morda lahko govorimo o Osvobodilni fronti kot forumu, zelo težko pa o njegovi pristojnosti. Konspirativnost delovanja je bila nad vsem.

Herman Keber na procesu ni niti poskušal rešiti zaslužnega moža sramotne kazni. Vedel se je, kot da je pozabil na frontovsko solidarnost. Prilagodil se je novim nenapisanim pravilom izvajanja kadrovske selekcije, ki so se začela skoraj neopazno uveljavljati v povojnem družbenem življenju in ki s tradicijo Osvobodilne fronte niso imela nič skupnega. Pred sodiščem je zavijal svoje delo v mistiko in govoril o svoji »povezavi navgor« ter pošiljanju direktiv »navzdol«. Le komu je bila v povojnem času gradnje novih socialističnih, humanejših odnosov med ljudmi potrebna takšna stroga konspirativnost? Kako drugače bi bilo, če bi Herman Keber pred sodiščem rekel: »Za mnenje sem vprašal Janeza, ki mi je sporočil, da je Jože to varianto odklonil.« V nasprotju z osnovnimi načeli dialoga je uveljavljal neke vrste poosebljenje forumov, s čimer je vzpostavil anonimno oblastno hierarhijo, ki naj bi delovala kakor v času ilegale, kakor da bi še vedno trajalo vojno stanje.

Za razliko od Hermana Keberja je bil Arnold Turk v svojem pričevanju dosleden in jasen. Skliceval se je na dva vidna predstavnika Osvobodilne fronte z imenom in priimkom, na Dinka Puca in Antona Breclja. Zakaj je sodišče to povezavo zanemarljavo? Kdo sta bila pravzaprav Dinko Puc in Anton Breclj?

Anton Breclj je bil Turkov primorski rojak, zdravnik in politik. Med vojnama je bil krščanski socialist, ob italijanski okupaciji se je vključil v Osvobodilno fronto in je bil njen viden predstavnik v krščanskosocijalistični frakciji.

Dinko Puc je bil pravnik in publicist, kot liberalc je bil eden vodilnih politikov v Sloveniji. Med drugim je bil župan mesta Ljubljane. Ko so v tridesetih letih prevzeli oblast v Sloveniji klerikalci, je politične funkcije izgubil. Takoj po okupaciji se je vključil v Osvobodilno fronto skupaj z bratom Franjem, ki je bil glavni steber matičnega novinarskega odbora fronte (skupaj z Boštjanom Žagarjem in Rudijem Ozimom je izdajal ilegalni informacijski bilten o novicah s front). Brata sta, vsak po svoji poti, prispela v Dachau, kjer je Dinko Puc ostal za vedno.

Sodišče je pri presojanju »nenaročenega« destruktivnega dela Arnolda Turka pozabilo, kakšni odnosi so bili med prebivalstvom med vojno. V enem taboru so bili sodelavci Osvobodilne fronte, ki se med seboj pogosto niso poznali, v drugem so bili zaupniki okupacijskih oblasti in pripadniki že naštetih mnogih kvizlinških profašističnih organizacij, ki so prav tako delovale zakamufilirano. To so bili časi, ko brat bratu ni smel zaupati. Dinko Puc in Anton Breclj sta vedela za Turkov tajni načrt. Ampak zavedala sta se, da mora ostati njegova aktivnost skrita. Tako kočljivih odločitev se ni razglašalo naokoli. Zakaj je preskušen način zarotniškega delovanja mnogih ilegalnih organizacij po svetu formiranja trojk? Od trojice ilegalcev pozna samo eden zvezo z organizacijo. To je eden od pomembnih varnostnih ukrepov, ki zmanjšuje verjetnost vdora v organizacijo in zagotavlja večjo varnost njenih članov. Kako torej ocenjevati citirano stališče ljudskega sodišča, katerega delo je zraslo na tradicijah Osvobodilne fronte in ki bi moralo dobro poznati načela ilegalnega delovanja? Je mar pozabilo na ta načela? Ali pa je upravičen celo očitke, da je ljudsko sodišče v tem primeru izdalo temeljna izhodišča in tradicijo Osvobodilne fronte ter se je obrnilo proti človeku, ki mu Osvobodilna fronta ni imela prav ničesar očitati? Obtoženi Arnold Turk kratko in jasno pouči sodni senat:

»Na očitke, da moje delo ni bilo organizirano, pripomnim, da je bilo take narave, da ga nisem smel obešati na veliki zvon ali komu zaupati. Delal sem skromno in tiho, zavedajoč se svoje dolžnosti pomagati ljudem in osvobodilnemu gibanju in da v svojem navideznem sodelovanju z okupatorjem ne škodujem komurkoli v čemerkoli, marveč, da koristim svojemu narodu, razdiram delo in preprečim nakane okupatorja.«

Vrnimo se v čas, ko je nadporočnik Grum razkrinkal Arnolda Turka. Milka Bernardi je delno osvetlila to epizodo. Gestapo ga je vrgel v ječo in ga mučil, toda zagovarjal

se je spretno, zavračal je vsako povezanost (kar mu ni bilo težko, saj je dejansko deloval osamljen in celo izoliran; tudi povezave z Antonom Brecljem, ki je medtem umrl, in Dinkom Pucem, ki je bil odpeljan v Dachau, ni bilo več), in ni izdal nikogar. To mu je molče priznalo tudi ljudsko sodišče. Poslali so ga v Begunje. Kaj se je tam dogajalo z njim, bi bilo razvidno iz jetniškega arhiva, ki so ga partizani ob osvoboditvi Begunj v celoti zasegli. V Begunjah je preživel sedem mesecev, nato pa so ga poslali na prisilno delo na Jesenice. Priznava, da se z destruktivnim delom ni več ukvarjal. Hudo je zbolel in poslali so ga v celovško bolnišnico. Vojna se je bližala koncu in Arnold Turk je izkoristil naklonjenost bolničarja ter pobegnil s ponarejenimi dokumenti v Ljubljano, kjer se je ilegalno naselil. Verjetno je tudi sam želel prisostvovati osvoboditvi Ljubljane, za kar si je upravičeno lastil nekaj malega zaslug. Morda je potihem računal celo na kakšno odlikovanje za hrabrost.

V to obdobje po vrnitvi iz Celovca spada reševanje Kebrovega življenja, kar je Herman Keber kasneje pred sodiščem ponosno zatajil. Turk pa je bil tudi drugače aktiven, in to vse do osvoboditve Ljubljane. Nekaj podatkov o tedanji njegovi aktivnosti je ohranjenih v njegovem zagovoru pred ljudskim sodiščem:

»Ko sem pobegnil od prisilnega dela in sem se zadržal v Ljubljano skrit, bilo je v začetku marca 1945, sem obiskal tudi ženo že omenjenega pisatelja Mrzela. Povedal sem ji o mojem trpljenju v zaporu in o prisilnem delu na Jesenicah in sva se pogovorila o raznih osvobodilnih zadevah. Med drugo sem Mrzelovi tudi povedal, da poznam nekaj ovaduhov in zaupnikov gestapa, ki so redno zahajali ovajat, da ne vem pa za imena, pač pa vem približno kje stanujejo in kaj so po poklicu, ter da jih nameravam po osvoboditvi takoj prijaviti naši oblasti, da se bom sam brigal za ugotoviti ime in stanovanje. Mrzelova mi je nato rekla, naj se že zdaj informiram, da bo po osvoboditvi lažje jih dobiti in naj nikar ne pozabim. Na njeno stanovanje nisem več šel, ker je bilo nevarno z ozirom na to, da so držali Mrzelovo pod polic. nadzorstvom, zato sva se dobila ob zračnih alarmih v mestnem zaklonišču na magistratu, tam ni bilo nevarnosti, da bi naju gestapo opazila. Po osvoboditvi sem res ovaduhe prijavil 'Ozni' in je med drugim bil razkrinkan in aretiran nevarni vohun in zaupnik gestapa Ivan Lulik, mizar iz Šiške. Ta je ovadil gestapu aktivista Franca Petriča in partizana Ludvika Štefančiča 'Lazarja'. Oba sta bila na njegovo ovadbo aretirana in Štefančiču je celo nastavljal past, da je padel v roke gestapu. Petrič in Štefančič sta bila odpeljana v Begunje in ko sem prišel tudi jaz v begunjske zapore, sem izvedel od ujetnikov, da sta bila ustreljena in tudi da jih je neki mizar iz Šiške izdal.

Pri razpravi proti Luliku sem bil glavna obremenilna priča in sem ga pred sodiščem popolnoma razkrinkal.«

Vprašanje, ki ga je sodišče vztrajno postavljalo številnim pričam, se je nanašalo na morebitno oborožitev Arnolda Turka med njegovim službovanjem pri tajni policiji. Mnoge priče so pričale, da je opravljal aretacije in preiskave, da je vodil ujetnike na zasiljanje ipd. Tako je nam znani rudniški župan in mesar na ljubljanski tržnici Matija Kumar, ki ga je skušal Arnold Turk rešiti pred domobransko ovadbo, zaradi česar je bila njegova agentura tudi dokončno razkrita, pred sodiščem izjavil: »Turk je bil tolmač v Slaviji in je sodeloval pri preiskavi pri Reparju.« (Z usodo Zvoneta Reparja se bomo seznanili kasneje.) Toda niti ena od prič pri Arnoldu Turku ni videla orožja. Sodišče se s takim razpletom te pomembne okoliščine ni hotelo sprijazniti, zato je odločilo:

»Kar se tiče obtoženčevega izgovora, da ni bil oborožen, ko je spremljal pripornike iz sodnih zaporov v Slavijo in obratno, sodišče smatra, da ta okolnost ni odločilnega značaja pri presoji obtoženčeve krivde. Res je, da ni nobena priča potrdila, da bi videla obtoženca oboroženega, a kljub temu smatra sodišče na podlagi logičnega sklepanja, da je obt. moral biti oborožen, ker si ne more zamisliti, da bi okupatorska oblast iz njenega vidika težke kršilce reda, katere so čakale v vsakem slučaju zelo težke posledice, dala spremljati po neoboroženem tolmaču.«

Sodišče torej ni sklepalo na osnovi ugotovljenih dejstev in materialnih dokazov, temveč s pomočjo hipotetičnega razmišljanja in ugotavljanja verjetnosti nekega domnevnega stanja. Takšno delo sodišča bi moralo biti predmet strokovne pravniške analize in presoje, ki bi prav verjetno ugotovila, da gre za hud spodrsrlaj.

Potovanje Ludvika Mrzela v Dachau ● Medtem ko je bil Arnold Turk sredi svojega destruktivnega delovanja v ljubljanskem gestapu, se je njegovo poveljstvo v Slaviji mrzlično pripravljalo na veliki transport ujetnikov jesenske ofenzive in aretiranih aktivistov Osvobodilne fronte v Dachau in druga nemška koncentracijska taborišča. Kar je bilo ujetnikov, namenjenih za Begunje, so sproti opravljali Transporte. Organiziranje in izpeljava transporta v Nemčijo pa ni bil vsakdanji in enostavno izvedljiv dogodek. Za te Transporte so v tretjem rajhu skrbeli častniki iz vrha nacistične armade. Če je šlo za transport ujetnikov na prisilno delo, je bila naloga načrtovalca pripeljati jih na cilj žive. Nepoučeni bralec bi pričakoval na tem mestu sintagmo »... žive in zdrave ujetnike«. Toda motil bi se, skrb za zdravje potnikov ni bila skrb transportnih strokovnjakov. Nasprotno, transport je bil zamišljen kot neke vrste zelo praktična naravna selekcija. Sposobni in odporni potniki so preživeli, bolni, oslabei in ostareli so pomrli med vožnjo ali takoj po prihodu na cilj. V taborišču jih je čakal prižgan krematorij.

V začetku decembra 1943 je bila kompozicija tovornih in živinskih vagonov za transport ujetnikov v različna nemška delovna taborišča pripravljena in postavljena na slepi tir v Šentvidu ob Savi (tako se je tedaj reklo vasi severozahodno od Ljubljane; Nemci so pri poimenovanju krajev zelo skrbeli za jasnost in se s tem izogibali nevarnosti zamenjave krajev ter drugim nesporazumom). Zapori in prehodna taborišča v Ljubljani in drugih krajih po Sloveniji so se začeli prazniti, jetniki so se selili v vagone na šentviškem slepem tiru. Samo v vagone za Dachau je vstopilo okrog 700 jetnikov. Med njimi se je znašel po zaslugi Arnolda Turka tudi zajeti agitpropovec ljubljanske brigade Ludvik Mrzel. Deportiranci so bili z vseh vetrov, prevladovali so kmečki fantje (navajeni težaških del!), morda je bilo med njimi še najmanj Ljubljancov. Odkod se je znašlo v transportu šest ruskih ujetnikov, ni znano. Verjetno so se borili v vrstah slovenskih partizanov in bili zajeti v jesenski ofenzivi. Po večdnvi vožnji – prav gotovo so vtisi s tega potovanja v obsežni taboriščni literaturi zabeleženi – je prispel vlak v München. Tam so sestavljali nove kompozicije za različna taborišča (zasluge železničarjev, avantgarde delavskega razreda, so bile neprecenljive za brezhibno delovanje delovnih in uničevalnih koncentracijskih taborišč tretjega rajha). Mnogi potniki iz Ljubljane so bili v Münchnu še daleč od svojega cilja. V skupino za Dachau, ki je bila za razliko od drugih skupin že povsem blizu namembne postaje, je prisledla tudi pisana družčina desetih potnikov, ki so prišli v München bogve od kod: trije Francozi, dva Rusa, dva Poljaka in trije Jugoslovani.

Transport je v Dachau prispel 7. decembra. Iz vagonov so iztovorili 692 živih potnikov. Večino so jih, med njimi tudi Ludvika Mrzela, namestili v zloglasnem bloku 23...

Pustolovščine brigadnega kurirja ● V deželo je prišla težko pričakovana svoboda in Arnold Turk jo je užival teden dni. Ko so ga aretirali, je bil trdno prepričan, da gre za nesporazum in pomoto. A kmalu je spoznal grenko resnico, da je vrag odnesel šalo.

Malo za Arnoldom Turkom se je znašel za rešetkami tudi naš znanec z začetka zgodbe, smolasti partizanski kurir Leopold Jamnik, ki je bil, kot je bilo rečeno, ujet v veliki nemški ofenzivi na Notranjskem. Prepeljan je bil v Ljubljano, vendar ga je gestapovski referent Kalteis prehitro spustil na svobodo. Sum, da je sodeloval z gestapom, se je zdel utemeljen in zanj je avgusta 1945 preiskovalni organ (urad za zaščito naroda) napisal kazensko prijavo, v kateri je bilo med drugim rečeno:

»Imenovani je zagrešil podlo zločinstvo s tem, da je dezertiral iz NOV, izdal vse vojaške tajnosti in se hlapčevsko vdinjal okupatorju kot gestapovski zaupnik in ovaduh. Leta 1943 avgusta je stopil v partizane in bil dodeljen najprej v Tomšičevo, potem pa v Loško brigado kot kurir. Ob neki nemški ofenzivi novembra meseca je dezertiral in bil prepeljan v Ljubljano na gestapo. Pri zaslišanju je izdal vse vojaške tajnosti, katere je vedel, in obljubil gestapovcem sodelovanje s tem, da jim bo javljal sodelavce in pristaše OF in partizanov. Bil je torej izpuščen in je nato javno ob vsaki priliki blatil in sramotil partizane z garjavci, ušivci in roparji. Odslej je stalno zahajal na gestapo in bil v najožji zvezi z znanima zločincema Kalteisom in Ackermanom, katerima je dostavljal ustne ovadbe. Istima je podlo izdal Repar Zvonimira, Zalaznik Radota, Hrastnik Vinkota, Jovanovič Bogota in Pirnat Bruno-ta. Razen Pirnata so vsi ostali bili ustreljeni v Gramozni jami. Za Pirnata je imenovani sam izjavil, da bo za njega interveniral, da bo prišel iz zapora, za druge pa ne. Istočasno je imenovani navezal stike z Berlot Viktorjem, znanim DMB zločincem in organizatorjem Črne roke, kateremu je tudi obljubil sodelovanje. Istima je izdal Pleško Juleta in Vinkota, da sodelujeta pri OF.

S svojimi zvezami se je imenovani javno bahal in je Dežman Frančiški celo grozil, da ji že dosti dolgo prizanaša, da se ji pa v pol ure lahko nekaj zgodi. Na domu imenovanega so se velikokrat zbirali gestapovci in domobranci ter so se njim v čast prirejale pojedine in pijačevanja.»

Mnogi v jesenski ofenzivi zajeti partizani so bili deportirani v Begunje, kjer so bili večidel postreljeni. Nekateri so bili poslani v Dachau in v druga taborišča na prisilno delo, kjer se je z malo sreče dalo preživeti. Leopolda Jamnika ni doletelo niti eno niti drugo. Na ljubljanskih ulicah se je znašel svoboden kot ptiček na veji. Kako se je to zgodilo? Morda je imel tudi gestapovski referent svoje slabe trenutke popustljivosti do upornih partizanov, ki so mu bili izročeni na milost in nemilost. Morda se je usmilil sedemnajstletnega fantiča, ker ga je spominjal na lastnega sina. Morda mu je podaril svobodo kar tako, na lepe oči ali zaradi trenutnega dobrega razpoloženja?

Preiskovalni organ ljudskega sodišča je bil drugačnega mnenja in je sestavil predlog obtožnice, ki bi bila vredna pravega vojnega zločinca. Na njegova ramena je zvalil krivdo za vse izdaje, do katerih je prišlo pozimi 1943/1944 na južnem robu Ljubljane. Kakšna je bila preiskava, da je prišlo do tako hude obtožnice?

Kazensko pravo je zahtevna in ne preprosta znanost. V nekem smislu je eksaktna, nemuljeno zahteva logično povezanost ugotovljenega, vsak sklep mora biti utemeljen, vsaka teza preverjena. Poklic preiskovalca, tožilca, sodnika v kazenskem procesu je odgovorno delo, pri katerem ni mesta za emotivnost. Neobjektivnost in pristranost pa neizogibno pripeljeta do napačnega sklepa. V kazenski prijavi zoper Leopolda Jamnika je emotivnosti, nelogičnosti in pristranosti na pretek, dodani pa so še pleonastični okraski, ki so prav primerni v pesništvu: podlo zločinstvo, hlapčevsko vdinjanje. Če je preiskava ugotovila vdinjanje okupatorju, bi ga morala tudi jasno opredeliti. Ni pomembno, da je bilo v našem primeru vdinjanje hlapčevsko (vsako vdinjanje je hlapčevsko, kar je gotovo poniževalno za človeka, toda tega greha bi bilo možno obtožiti morda polovico Slovencev), pomembna pa bi bila ugotovitev, ali je bilo vdinjanje okupatorju prostovoljno ali izvajano pod pritiskom. Zakaj preiskava tega ni raziskovala? Ali bi bilo vdinjanje okupatorju v ofenzivi zajetega partizana sploh lahko prostovoljno? To vprašanje in mnoga podobna bi morali imeti preiskovalci vnaprej razčiščena. Konec koncev so vsi preiskovalci izhajali iz partizanskih vrst ali iz ilegalne Osvobodilne fronte. Če so bili v prvih bojnih črtah, so bili pogosto izpostavljeni nevarnosti, da jih zajame okupatorjeva vojska ali pa, kar je bilo še huje, domači kvizlingi. Eni in drugi so imeli različna merila pri odločanju o usodi partizanskih ujetnikov. Ujetnik je bil lahko srečen, če ga je zajela okupatorjeva vojska ali če so ga domači pomagači izročili okupatorju. Nacisti so krvavo potrebovali suženjsko delovno silo v koncentracijskih taboriščih matičnega rajha, v redkih primerih pa celo kar doma. Če pa je okupatorjeva policija osvobodila ujetnika brez

kakšnih posebnih pogojev in obveznosti (recimo, da se je gestapo prepričal o ujetnikovi nedolžnosti ali zapeljanosti, zakaj bi morali to možnost vnaprej izključiti?), je dobro vedela, da je ujetniku vrnitev v partizane zaprta in da se tudi z ilegalo ne more več povezati. Osvobojeni ujetnik je živel svobodno le navidezno, dejansko je bil izročen gestapu na milost in nemilost. Naloga kazenske preiskave v osvobojeni domovini bi bila, da objektivno potrdi ali pa ovrže sume kolaboracionizma in izdajstva posameznih osvobojenih ujetnikov. Preiskava je v primeru Leopolda Jamnika popolnoma zgrešila to načelo. Arogantno in površno je obravnavala tako občutljive in resne delikte, kakor so dezertiranje iz narodnoosvobodilnega boja, izdaja vojaških skrivnosti, izdaja aktivistov Osvobodilne fronte in drugi hudi zločini.

Kaže, da nekdanji kurir Loške brigade ni resno jemal obtožnice. Očitno je imel čisto vest, samozavestno je odgovarjal na obtožbe in takole opisovala svoj odnos z gestapom:

»Na podlagi mojega lastnega priznanja je – ker drugih tozadevnih dokazov ni – povsem točno izkazano kolikokrat (6 krat) in v kakšno svrho sem zahajal ne uradno na Gestapo, temveč neuradno, izven uradnih ur k Kalteisu in nato k Ackermanu. Bile so to zadeve povsem privatnega značaja (kot prošnje za propustnico čez blok, prošnje za izpust priprtih ali za razgovor). Da sem se obrnil baš na Kalteisa, je vzrok v tem, ker sem mu bil res hvaležen za življenje, da me z ostalimi ujetimi partizani ni dal kratkomalo ustreliti, in je on pri tej priliki kazal napram nam vsem izredno naklonjenost. Naj se v to svrhu zašliši soujetnice, že predlagani priči Sonja Česnik in Klara Mačaron, ki bosta potrdili, da je situacija in s tem naše življenje bilo rešeno slučajno tako, da je eden izmed soujetnikov znal nemški in nas izmazal, sicer pa bi bili postreljeni, ter da nas je Kalteis, ko nas je po par dneh izpustil, povabil k sebi na čaj (seveda se pa povabilu nismo odzvali!) Nič drugega, nego čut hvaležnosti za življenje, je bilo vzrok da sem šel k Kalteisu voščit Božič ali Novo leto, kjer me je pogostil – drugih daril nisem nikdar dobil –, in jaz sem bil tisti, ki sem to poznanstvo z po mojem takratnem mnenju vplivnim gospodom, hotel izkoristiti v svoje svrhe, to je da preskrbim materi propustnico, interveniram za znance, ki so bili zaprti ali preskrbim razgovor z njimi.

Edino to je bil cilj in smoter mojih privatnih obiskov pri Kalteisu, in nato pri njegovem nasledniku Ackermanu. Odločno in svečano pa zagotavljam, da nisem nobenemu izmed imenovanih in tudi ne drugemu Gestapovcu niti najmanjše stvari povedal ali izdal, čeprav je bil morda namen Kalteisa, da se je napram meni delal zato tako prijaznega in naklonjenega, da bi od mene kaj izvedel. Toda ni mu uspelo!«

Odnosi z gestapom so bili v opisanem primeru – po pripovedovanju Leopolda Jamnika – resnično nekoliko nenavadni. Ob božiču so skupaj praznovali, obiskovali so se in pili čaj, tudi drugače so se odlično razumeli. Čisto drugačna podoba, kot smo jo vajeni, saj je bil Kalteis poleg Simona najbolj razvpit gestapovec, oba pa dobro znana med vsemi, ki so šli skozi roke gestapa. Celo belogardisti so se ju bali in molče izpolnjevali njuna povelja. Kalteisa za nos vleči ni bilo lahko. Ali je to Leopoldu Jamniku uspelo? Vse kaže, da mu je.

Priče so pred sodiščem Leopolda Jamnika hudo bremenile, huje kot Arnolda Turka. Ena od njih ga je videla med domnevnim vdinjanjem gestapu celo oboroženega. Če bi bil Jamnik kot civilist dejansko oborožen, bi bila njegova oborožitev strogo tajna, civilist ni smel nositi revolverja ob pasu. Toda zakaj naj bi Jamnik sploh bil oborožen, če je bil po izjavah vseh prič le konfident, ne pa tajni policist? Leopold Jamnik tudi svoje konfidentstvo odločno zanika:

»Da nisem bil nikdar gestapovski konfident dokazuje tudi moja nadaljnja usoda.

Dne 7. junija 1944 sem bil od domobrancev aretiran radi partizanstva, bil nato 2 meseca zaprt, in nato bil od Nemcev poslan na prisilno delo na Koroško, odkoder sem se šele po osvoboditvi vrnil. Vprašam tedaj: ali bi Nemci, če bi bil jaz res njih gestapovski konfident, dopustili to mojo aretacijo in internacijo? To dejstvo je pač najboljši dokaz, da nisem bil nikdar gestapovski konfident!

Vse, kar so priče glede tega zatrjevanega mojega zaupništva izpovedale, je le v toliko resnično, da so me parkrat videli iti v Slavijo, kar sam priznam, ali da so od mene izvedele, da sem za kakšno stvar interveniral. Drugega pa priče nič ne vedo, zlasti ne, kaj sem imel pri Kalteisu ali Ackermanu opraviti. S tem pa, če sem hodil s konkretnimi prošnjami k imenovanim, še nisem postal njih konfident, kakor ne postane na pr. konfident policije odvetnik ali tisti, ki hodi tja intervenirat ali prosit! Konfidentstvo obstaja v rednem donšanju zaupnih poročil, informacij, ovadb itd.

Za tako moje udejstvovanje pa ni niti najmanjšega dokaza!»

Obtožba sodišču ni postregla z dokazi izdajstva Leopolda Jamnika in med procesom je postajala obtožnica čedalje manj prepričljiva. Pomembna je bila tudi izjava pomočnika javnega tožilca, ki je menil, da v Jamnikovem primeru ne gre za dezertiranje iz narodnoosvobodilnega boja, temveč za klasično obliko ujetništva. Vendar je bila za sodišče obtoženčeva nevsakdanja pripoved preveč nenavadna in premalo verjetna, da bi ga osvobodilo krivde. Kalteisova roka sprave je zapustila na ujetniku za sodišče neizbrisni pečat izdajstva.

Obračun z mladimi aktivisti ● Usodo Zvoneta Reparja in njegove skupine aktivistov je naprtil javni tožilec najprej na dušo Leopolda Jamnika, čeprav so priče govorile drugače. Jože Repar je o aretaciji svojega sina Zvoneta povedal naslednje:

»Repar Zvone je bil aretiran 8. 1. 1944. Aretacijo je izvršil Turk (v priporu!), Simon in še nek šofer. Izvršili so preiskavo na našem domu.

Moj sin je bil aretiran v trgovini Ravnikar ob 1/2 10^h dop. v soboto. Turk je moral mojega sina zasledovati že prej, ker mi je sicer nerazumljivo, kako da ga je poznal in ga v trgovini pokazal Simonu.

Sina so peljali na zaslišanje na sodišče, to je Turk sam povedal pri Perlezu moji hčerki Jožici Repar. Sin je bil trikrat zaslišan in je vsakikrat tolmačil Turk, povedala je to Kavčič Pepca, Gradišče 11, moji ženi.

Turk je vodil mojega sina v Slavijo na zaslišanje, videla Pleško Angela, Ižanska 18.«

Dvojni agent Turk se je moral kazati v javnosti, kakor mu je bilo ukazano, in ni smel pokazati niti najmanjšega znaka nepokorščine. Zato mu je bilo možno naprtiti marsikaj. Vendar ima pričevanje Jožeta Reparja dve šibki točki.

Prva je izjava: »Aretacijo je izvršil Turk...« Zagotovo je nameč možno trditi, da je aretacijo Zvoneta Reparja izvršil gestapovski referent Simon in nihče drug. Arnold Turk in šofer sta ga pri aretaciji le spremljala. Druga pa je Reparjeva domneva o sinovem zasledovanju, ki bi Arnolda Turka prav lahko močno obremenila, če bi bila potrjena z dejstvi. Le-teh pa sodišče ni našlo in tako je ostalo le pri domnevi.

Osnovna naloga Zvoneta Reparja in njegove skupine partizanskih sodelavcev v ljubljanski ilegali je bilo zbiranje in pošiljanje orožja na osvobojeno ozemlje. Belogardisti so vedeli za njihovo početje že nekaj časa pred njihovo aretacijo. Tudi o tem pripoveduje Jože Repar:

»Pripominjam, da so bili vsi ti že 14 dni prej obveščeni po nekem domobrancu, ki je stanoval na Ižanski cesti pri Škraba in je bil že preje prijatelj Zalaznika, da se gre za nekaj fantov in za neko dekle in da pa bo danes zanje odločitev ali bodo aretirani ali ne. Kako se ta domobranec imenuje ve mogoče Škraba. Ko je moj sin to zvedel je bil v velikih skrbeh.«

Očitno je, da so skupino mladinskih aktivistov izdali gestapu belogardisti, ne pa Leopold Jamnik. Priče navajajo različne priimke tistih, ki naj bi osebno opravili to izdajstvo, največkrat omenjajo belogardista Jakoba Jarca. Toda delovanje skupine aktivistov je bilo na Ižanski cesti, Galjevici in Rudniku tako znano, da je za izdajstvo težko okriviti samo enega človeka.

Aretirani aktivisti so bili veseli in radoživi fantje. Pogosto so se sestajali v čevljarski delavnici starejšega somišljenika Bruna Pirnata, ki je bil prav tako aktivist Osvobodilne fronte, z orožjem pa se ni ukvarjal. Tja so zahajala tudi dekleta, tam se je ob večerih igralo na harmoniko in prepevalo. V njihovi družbi je bil do odhoda v partizane tudi Leopold Jamnik. Kasneje, po izpustitvi iz zapore, pa se je od skupine distanciral, saj kot domnevni konfident v Osvobodilni fronti ni užival več zaupanja. Odbita mu je bila tudi prošnja za vrnitev v partizane. Če pade ptičji mladič iz gnezda in se ga človeška roka le dotakne, se ga mati ptica odpove. Podobno se je dogajalo z zaporniki, ki se jih je dotaknila sovražnikova roka.

Prav nerazumljivo je, zakaj se ti fantje po opozorilu, da je njihovo delovanje odkrito, niso umaknili v partizane. Časa je bilo dovolj, možnosti na pretek. Prvega so aretirali Zvoneta Reparja. Druge sodelavce so pustili še nekaj dni na miru. Zadnji iz skupine je bil aretiran veseljaški čevljar Bruno Pirnat. Brž ko je bila skupina v zaporu popolna, je gestapo aretiral še belogardista Jakoba Jarca, nekega Poltevska in Leopolda Jamnika. Jože Repar ima o tem svoje mnenje:

»...bili so pobrani le zato, da potrdijo identiteto naših aretirancev, ker so bili že drugi dan izpuščeni vsi trije. Jamnik je že prejšnji dan omenil, da bodo tudi njega aretirali.«

Ali je bilo res treba na ta način ugotavljati identiteto obdolžencev? Arnold Turk bi zlahka in podrobno odgovoril na to vprašanje, če bi bil vprašan.

Kako pa pojasnjuje svojo bežno aretacijo Leopold Jamnik?

»Ko so me par dni po aretaciji Reparja tudi v zvezi z Reparjevo afero zaprli, češ da imam tudi jaz orožje, me je rešil slučajno k zaslišanju došli Kalteis, ki je potrdil, da so mi orožje vzeli že Nemci, ko sem bil kot partizan ujet. Mislim pa, da je za vsakega jasno, da bi me gestapo že ob tej priliki sploh ne bila aretirala, če bi bil res njen zaupnik!«

Arnold Turk je bil pri razpletu žalostne zgodbe aktivistov z Izanske ceste popolnoma brez moči. Po nepotrebnem aretiranim mladincem se ni dalo pomagati. Posli z orožjem so bili očitni in neizpodbitno dokazani. Misleč, da se skesanim grešnikom včasih odpusti, so obtoženci na koncu vse priznali. Toda pri Kalteisu tokrat milosti ni bilo. Edini, ki ni bil ustreljen, je bil Bruno Pirnat. Poslali so ga v koncentracijsko taborišče.

Bližnji, prijatelji in sodelavci v fronti okupatorju niso mogli odpustiti tega pomora. Kalteis se je iz Ljubljane kmalu umaknil, premeščen je bil v Avstrijo. Arnold Turk se je iz Avstrije vrnil, da bi v Ljubljani pričakal osvoboditev. A dočakal je rešetko na oknu samice in srd preživelih svojcev in prijateljev umorjenih. Podobno se je dogodilo Leopoldu Jamniku, ko se je vrnil s prisilnega dela na Koroškem. Tudi čevljarju Brunu Pirnatu po osvoboditvi ni šlo vse, kot je pričakoval. Znašel se je v spletu sumljivih okoliščin. Preživel je gestapovski zapor, njegovi mladi prijatelji so bili ustreljeni, preživel je koncentracijsko taborišče – dovolj razlogov za obtožnico, zapor in sojenje. Toda pred sodiščem ni padla senca na njegovo medvojno zadržanje. Bil je oproščen krivde. Ni pa izpustil priložnosti, da vsaj malo ne bi zagrenil že tako grenkega življenja Arnoldu Turku. Iz sodnega zapisnika:

»Pri sočanju z obt. Pirnatom Brunom pove Pirnat Bruno Turku v obraz, da je prišel sam v celico in da je povedal naročilo glede puške, obt. Turk izjavi, da bo že tako, kakor navaja obt. Pirnat, vendar se na to ne spominja.«

Sodba v imenu ljudstva ● Leopold Jamnik in Arnold Turk sta bila aktivna protifašista in udeleženca odporniškega gibanja v boju s tujimi okupatorji in njihovimi domačimi sodelavci. Leopold Jamnik je vstopil v ilegalno mladinsko fronto kot deček. Kot odrasčajoči fant je šel v partizane, kjer je bil brigadni kurir. Arnold Turk se je med prvimi uprl komaj rojenemu fašizmu in na lastni koži okusil njegovo agresivnost, kot starec pa se je vključil v Osvobodilno fronto ter v destruktivno delo v nemški tajni policiji. Njegove zasluge za odporniško gibanje so bile nedvomno tako velike, da bi morale biti zapisane v zgodovino Osvobodilne fronte.

Oba protifašista sta padla v roke gestapa, z vsakim od njiju se je poigrala usoda na svoj nenavadni način.

Oba protifašista sta bila po vojni kot domnevna gestapovska sodelavca aretirana in avgusta 1946 pred ljudskim sodiščem obsojena.

Leopold Jamnik je bil zaradi domneve, da bi bil lahko konfident gestapa, obsojen na triletni odvzem prostosti s prisilnim delom. Kot olajševalno okoliščino so mu upoštevali mladost in dobro zadržanje v partizanih, kot oteževalno pa inkriminirano dejanje samo. Pri odmeri kazni je sodišče zavzelo stališče, da se bo obtoženi pod dobro vzgojo kmalu poboljšal in da bo postal koristen član današnje ljudske skupnosti.

Arnold Turk je bil zaradi članstva v fašistični organizaciji Dopolavoro (katere član nikoli ni bil), vdinjanja nemškimi okupacijskim oblastem (kar je podrobno zavrnil) in domnevnega nošenja orožja v okupatorjevi službi (kar je odločno zanikal) obsojen na pet let odvzema prostosti s prisilnim delom in na triletno izgubo političnih in državljanskih pravic. Kot olajševalno okoliščino je sodišče upoštevalo obtoženčevo starost in bolezen ter dejstvo, da je brez vsake nagrade opravil cel niz dejanj v korist prebivalcev in somišljenikov Osvobodilne fronte, kot obteževalno pa inkriminirano dejanje samo, to je članstvo v gestapu.

Konec 1946 je predsedstvo ljudske skupščine FLRJ sprejelo nov zakon o volilnih imenikih, ki je natančno opredelil pojem prisilnega sodelovanja z okupatorjem, pa tudi sodelovanja z namenom škodovati okupatorjem in njihovim pomagačem. Na podlagi tega zakona je bil Arnold Turk pomiloščen najprej na tri leta zapora, kasneje pa na dve leti in dne 16. maja 1947 se je znašel na svobodi. Kazen odvzema političnih in državljanskih pravic pa mu je bila znižana na dve leti.

Epilog ● Decembra 1948 je bil aretiran Ludvik Mrzel, ki mu je Arnold Turk kot ujetemu partizanu rešil življenje. Zakaj je bil aretiran, dolgo časa ni bilo jasno. Še aprila 1949 ni bilo sledu o prepričljivi obtožnici.

V začetku maja 1949 je Okrožno sodišče v Ljubljani poslalo upravi kazensko-poboljševalnega doma v Ljubljani zahtevo po informaciji o državljanskem statusu Arnolda Turka. Kaznilnica je 14. maja 1949 sodišču sporočila, da je Arnold Turk od maja 1947 na prostosti in da se mu izteče odvzem državljanskih pravic čez dva dni, to je 16. maja 1949. Od tedaj pa do 27. julija 1949 so sledovi za Arnoldom Turkom zabrisani. Na ta dan pa se je iz nepojasnjene vzroka spet znašel v priporu in obtožil Ludvika Mrzela sodelovanja z gestapom.

Arnold Turk je postal na procesu proti Ludviku Mrzelu, dne 10. oktobra 1949, kronski priča obtožbe. Na zahtevo obtoženega po soočenju se Arnold Turk na procesu ni pojavil. Sodni senat je bil mnenja, da soočenje ni potrebno, češ da je Turkova obtožba dovolj jasna.

STANE KOVAČ

USTANOVITEV JSZ

Pomemben delež k pluralni demokraciji na Slovenskem

80 LET
OD USTANOVITVE
JUGOSLOVANSKE STROKOVNE ZVEZE

V letu 1909, še pod bivšo Avstro-Ogrsko, je bila ustanovljena krščanska delavska strokovna organizacija Jugoslovanska strokovna zveza (JSZ). Sindikat je združeval in osveščal krščansko delavstvo, ki je takrat nastajalo in raslo iz slovenskih kmečkih množic. Postavlja se vprašanje, kako in zakaj »jugoslovanska« v bivši Avstro-Ogrski. Odgovor na to vprašanje je dal Janez Evangelist Krek, prvi in glavni pobudnik povezave takrat že nastalih krščanskosocialnih strokovnih društev (kasneje so se le-ta na terenu preimenovala v tako imenovane skupine – strokovne, sindikalne). Njegova sta zamisel in pobuda, naj ta sindikat seže čez meje takratne Slovenije še v sosednjo Hrvaško, zlasti Istro in Dalmacijo. To je bilo praktično Krekovo delo pri ustvarjanju jugoslovanske stvarnosti še v okviru Avstro-Ogrske.

Zgodovinska nuja in politično prebujanje slovenskih narodov stare monarhije sta terjala trialistično ureditev države, na podlagi državnopravne enakosti osnovnih narodnih skupnosti. To nikakor ni bila avstrofilska politika, temveč razsodno upoštevanje stvarne danosti, ki je narekovala nove razmere, katerih pa stara Avstrija ni hotela razumeti in je dala prednost pogubni poti v prvo svetovno vojno.

Jugoslovanska strokovna zveza je bila ustanovljena 1909. Sklep o ustanovitvi je bil sprejet na vseslovenskem krščanskosocialnem delavskem shodu v Ljubljani, 2. februarja 1909. Na tem shodu je Krek poročal o osnutku zakona za socialno zavarovanje. Govoril je o pomenu socialnega zavarovanja delavcev. Do ustanovitve JSZ pa je prišlo 28. septembra istega leta. O ustanovitvi JSZ je poročala Naša moč, 22. oktobra 1909. Pravila organizacije je sestavil Krek. Temeljna enota organizacije je bila skupina in je to ostalo vse do prenehanja delovanja organizacije, po italijanski okupaciji 1941. Po zgodovinskem izročilu je bila prva skupina JSZ ustanovljena na Vrhniki in je imela 211 članov. Hitro je sledila povezava obstoječih in na novo ustanovljenih skupin širom po Sloveniji.

Ustanovitev JSZ leta 1909 je narekovala potreba po povezavi že obstoječih

krščanskosocialnih delavskih društev in organizacij. Znano je, da je Krek svetoval ustanovitve Krščanskosocialnega delavskega društva v Idriji že 1893. Na Krekovo pobudo je bilo 1894 ustanovljeno v Ljubljani Slovensko krščansko socialno delavsko društvo. Krek se je udeležil z ljubljanskimi tekstilnimi delavci shoda z mašo na Šmarni gori. Po maši so se delavci s Krekom zbrali v Žibertovi gostilni ob vižmarskem mostu. Sprejeta je bila Krekova zamisel o ustanovitvi krščanskosocialnega delavskega društva v Ljubljani. Po poročilu monografije o Kreku (Ruda Jurčec) se je nekaj dni po shodu na Šmarni gori v Krekovem stanovanju zbralo 70 ljubljanskih delavcev in sprejelo ustanovitveni sklep društva. Občni zbor je bil 22. julija 1894 v Rokodelskem domu v Ljubljani. Ta dan štejemo za začetek ustanavljanja krščanskosocialnih delavskih društev na Slovenskem, njihova mreža pa je 1909 prerasla v JSZ.

Od ustanovitve prvega krščanskosocialnega delavskega društva do nastanka JSZ je minilo petnajst let. Zato se ob osemdesetletnici ustanovitve JSZ spominjamo tudi petindevetdesetletnice ustanovitve prvega krščanskosocialno delavskega društva v Sloveniji.

ZAČETEK POTI IN DELA JSZ

Krščanskosocialno strokovno delavsko gibanje je bilo kasneje, med obema vojnama, glavni nosilec in izpolnjevalec Krekove socialne in politične dediščine. Značilno za Krekovo pobudo je, da je bilo hkrati z delavskim društvom ustanovljeno še prvo delavsko konzumno društvo, ki je poglobljalo Krekovo združeno misel tudi med delavstvom.

Med najbolj požrtvovalne Krekove sodelavce pri ustvarjanju in razmahu JSZ sodi Jože Gostinčar. Zrasel je iz vrst ljubljanskega tekstilnega delavstva (Ljubljanska predilnica). Sodeloval je s Krekom pri ustanavljanju in razširitvi krščanskosocialnega gibanja na Slovenskem. Vseskozi je trdno podpiral vsa Krekova politična in delavskostrokovna prizadevanja. V letu 1907 je bil izvoljen v avstrijski državni zbor. Ob nastanku bivše Jugoslavije je bil sprva član jugoslovanskega parlamenta in spomladi 1919 krajši čas tudi član

vlade. Vodil je ministrstvo za socialno politiko. Vedno bolj unitaristični režim bivše Jugoslavije ga je kmalu upokojil in izločil iz javnega političnega življenja. Še naprej pa je ostal neutrujen sindikalni delavec v vodstvu JSZ. Ob njegovi osemdesetletnici, marca 1940, je Tone Marinček v Delavski pravici zapisal: »Skrivnost Jožeta Gostinčarja je v tem, da je ostal od dneva, ko je začel kot delavec v predilnici pa do življenjskega jubileja delavec.« Jože Gostinčar je bil ves čas vodilni odbornik JSZ in daljši čas, do 1926, tudi njen predsednik.

Nasledil ga je Srečko Žumer, ki je bil do leta 1925 najprej podpredsednik, nato pa od 1927 predsednik vse do konca obstoja JSZ. JSZ je predsedoval polnih petnajst let in je bil izvoljen na vseh vmesnih občnih zborih. Trezno in preudarno je odobral vstop in udeležbo JSZ in celotne skupine krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto. Njegova pot skozi vojno in osvobodilni boj je bila pot trpljenja in hudih preizkušenj.

Na prvem večjem sestanku krščanskosocialnega delavstva, jeseni 1895 v Ljubljani, je bil sprejet socialni načrt delovnih stanov. To je bil prvi okvirni krščanskosocialni program v Sloveniji. Obsegal je šest poglavij. Prvo obravnava temelje: dela, vere, domovine in narodnosti, drugo vprašanje kapitalizma, tretje govori o kmečkem vprašanju, četrto obravnava obrtnike, peto problem delavstva in šesto splošna organizacijska vprašanja.

Iz poročil občnega zbora za leto 1913 izhaja, da je imela JSZ tedaj širom po Sloveniji organiziranih 56 krajevnih skupin, in sicer: na Kranjskem 36, Štajerskem 13, Primorskem 6 in Koroškem eno, skupaj z nekaj več kot 4000 članov. V letu 1914, tj. na pragu prve svetovne vojne, je imela JSZ že 61 krajevnih skupin z okrog 5000 članov. Med vojno je članstvo precej upadlo, po njej pa se je zopet okrepilo. Po poročilu občnega zbora za leto 1925 je JSZ štela že okrog 6000 organiziranih delavcev.

Na prvih volitvah v Delavsko zbornico 1926 je dobila lista JSZ 15.017 glasov, lista Strokovne komisije (socialdemokrati) 29.344 glasov, Narodna strokovna zveza pa 8359 glasov. JSZ je dobila 14

mandatov, socialisti 27, narodna strokovna zveza 7 in drugi 2.

V letu 1922 se je JSZ reorganizirala v osrednjo zvezo strokovnih zvez po posameznih strokah industrijskega delavstva, krajevno pa so še naprej ostale organizacije skupin. Reorganizacija je zahtevala poglobitev sindikalnega strokovnega dela. V tem letu je JSZ postala članica Mednarodne zveze krščanskih strokovnih organizacij s sedežem v Utrechtu.

Leta 1938 je JSZ sprejela precej strokovnih in organizacijskih sprememb. Na občnem zboru so bile izpeljane v načelstvu precejšnje kadrovske spremembe. Glavno sindikalno delo so prevzele strokovne zveze po industrijskih panogah. Reorganizacija je bila izpeljana na sedežu v Ljubljani. V Mariboru pa je poslovala posebna ekspozitura (glej tabelo 1).

Tabela 2 kaže pregled mezdnih in stavkovnih gibanj, ki jih je vodila JSZ ali je sodelovala v njih od 1904 do 1941. Tabela je sestavil Jože Rozman, glavni strokovni tajnik JSZ.

Število ni dokončno. Drobnost mezdna gibanja niso všteta, prav tako tudi ne številne intervencije in posredovanja pri odpustih delavcev, pritožbah zaradi nezivljanja kolektivnih pogodb in drugih zadevah zaradi nespoštovanja delovno-pravne zakonodaje.

Prav tako ni mogoče podati številnih intervencij delavskih obratnih zaupnikov in predstavnikov delavskih strokovnih organizacij na terenu in v podjetjih.

Večina mezdnih in sindikalnih stavkovnih akcij datira iz obdobja v letih 1930 do 1941. Tedaj je bilo delavsko sindikalno gibanje vseh smeri najbolj aktivno. Iz tabele se lepo vidi, da je JSZ samostojno vodila veliko mezdnih in stavkovnih akcij v papirniški, tekstilni, oblačilni, lesni in gradbeni industriji. Mnoga gibanja so spremljale daljše stavke.

POVEZAVA JSZ Z MLADINSKIM GIBANJEM

Poleg JSZ, z njeno pomočjo in mentorstvom je rasla tudi znana mladinska organizacija Krekova mladina. Ustanovljena je bila v letu 1922 in odločno delavska, vse dokler je ni s posebnim odlokom dne

7. februarja 1933 razpustil takratni režim Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS). Odlok o razpustu navaja, »da je Krekova mladina prekorachila statutarni delokrog, se udeleževala kot politično društvo ter ravnala zoper državno ureditev«. Tako je sodil režim JNS, ki je imel korenine v uvedbi totalnega unitarizma in centralizma v času monarhistične diktature po 6. januarju 1929. Krekova mladina je bila organizirana po družinah. V Sloveniji je štela okrog 20 organiziranih družin, ki jih je združevala centrala v Ljubljani. Pomembno glasilo Krekove mladine je bila revija Ogenj, ki je izhajala od 1928 do 1931. Revija je bila zvesta svojemu naslovu glasila krščanskosocialistične miselnosti. Zelo značilen za tiste čase je stavek v članku prvega letnika Mi in organizacija: »Krščanski socialist, delujoč v drugih organizacijah, je tleča prižigalna vrvi do smodnika vodeča, je svet zase, revolucionar, ki ustvarja nov dan.« V konservativnih katoliških krogih je ta precej revolucionarni stavek sprožil hude polemike, zlasti zoper revijo in v zvezi z Akademskim orlom iz kroga, ki se je zbiral okrog Edvarda Kocbeka. V ta čas sodi tudi znano mladinsko zborovanje v Veliki Nedelji, poleti 1927.

Zadnja leta pred vojno je bila na pobudo JSZ ustanovljena nova mladinska organizacija Krščansko delavska mladina (KDM). Upravičeno jo štejemo za naslednico Krekove mladine, ki jo je ugasnil nestrpni politični režim JNS.

Posebno poglavje v zgodovini mladinskega gibanja, povezanega z JSZ, pomeni gibanje akademske mladine, ki se je po letu 1924, nekako vzporedno s Krekovo mladino, zbralo okrog revij Križ in Križ na gori, na kratko poimenovano križarji.

Še pred križarskim gibanjem so se zavzemali za spoštovanje dediščine Janeza Evangelista Kreka in ohranitev njegovega krščanskosocialnega gibanja številni sodelavci v listu Zora, socialnih listih in srednješolskih organizacijah Razor in OKSOJ. Tako v svojih zapiskih ugotavlja Miro Jeršič. Velika spodbuda za mladi rod je bila takrat revija Socialna misel, predhodnica revije Ogenj, ki je izhajala v letih 1922 do 1927.

TABELA 1

Organizirane so bile naslednje strokovne zveze po industrijskih panogah:		
strokovna zveza kovinarjev	s	6 krajevnimi skupinami
strokovna zveza rudarjev	s	7 krajevnimi skupinami
strokovna zveza papirničarjev	s	4 krajevnimi skupinami
strokovna zveza tekstilcev	z	8 krajevnimi skupinami
strokovna zveza oblačilcev	s	4 krajevnimi skupinami
strokovna zveza gradbincev	s	7 krajevnimi skupinami
strokovna zveza lesarjev	s	15 krajevnimi skupinami
strokovna zveza kemičnih delavcev	s	3 krajevnimi skupinami
strokovna zveza viničarjev	z	1 krajevno skupino
strokovna zveza tobačnih upokojencev	z	1 krajevno skupino
strokovna zveza privatnih in trgovskih nameščencev	z	1 krajevno skupino
strokovna zveza splošnih skupin	s	5 krajevnimi skupinami
poselska strokovna zveza	z	1 krajevno skupino
S k u p a j		63 krajevnih skupin

TABELA 2

	Samostojno JSZ	Skupaj z drugimi sindikati	Skupaj
1. kovinarji	1	53	54
2. rudarji	5	21	26
3. papirničarji	32	18	50
4. tekstilci	34	2	36
5. oblačilni delavci	37	35	72
6. lesni delavci	112	20	132
7. gradbeni delavci	75	18	93
8. kemični delavci	11	1	12
9. živilski delavci	10	—	10
10. drugi	7	—	7
S k u p a j	324	168	492

AKADEMSKA ZARJA IN BORBA

Vredna naslednica križarskega gibanja na pragu druge svetovne vojne je bila akademska Zarja, ki je pred enainpetdesetimi leti, avgusta 1939, organizirala znani kulturno-socialni teden pri Sv. Janezu ob Bohinjskem jezeru. Že prej pa je sodelovala pri organizaciji prvega bohinjskega tedna, ki je bil avgusta 1937. Njena povezava z JSZ se je nadaljevala, ko se je skupaj z JSZ vključila v Osvobodilno fronto in sodelovala v narodnoosvobodilnem boju.

Predhodnik Danice in Zarje je bilo krščansko socialistično akademsko društvo Borba, ki se je v letu 1923 razvilo iz srednješolskih socialnih krožkov. Krščansko socialistični akademski klub Borba je 1933 izdal zanimivo brošuro Borci s pomembnimi prispevki o mladini in okrožnici *Quadragesimo anno*. Režim JNS je novembra 1933 razpustil tudi Borbo.

Še pred Borbo je izhajal pomemben katoliški dijaški list Zora, ki pa ga je že med prvo vojno ustavila avstrijska cenzura. Po vojni je začel ponovno izhajati s prevladujočimi članki o družbenih vprašanjih in ocenah. Kaže na Kreka, ki se je v zadnjem desetletju posvetil predvsem organizaciji naših ekonomskih sil, saj se je zavedal, da tiči vzrok naše nemoči in zaostalosti predvsem v naši gospodarski odvisnosti.

JSZ IN KREKOVA KNJIŽNICA

Jugoslovanska strokovna zveza je imela odprte roke za kulturo. V letu 1930 je ustanovila svojo Delavsko založbo, ki je v letnih izdajah Krekove knjižnice izdajala pomembna literarna dela. V Krekovi knjižnici so objavili svoje začetne literarne storitve Ciril Kosmač, Miško Kranjec, Bogomir Magajna in drugi. V začetku 1932 je Delavska založba začela izdajati revijo *Beseda* o sodobnih vprašanjih. Bila je svobodna tribuna in je obravnavala predvsem socialno-gospodarska vprašanja, ki jih je takratna gospodarska kriza postavljala v ospredje. Zavračala je politični katolicizem.

POMEN IN POTREBA JSZ

Postavlja se vprašanje, zakaj sindikat krščanskega delavstva. Predvsem zato,

ker je na Slovenskem v naglem razvoju industrializacije delavstvo nastajalo iz revnega kmečkega prebivalstva. To pa je bilo v večini še globoko verno. Treba ga je bilo politično prebuditi in organizirati. To delo je takrat znal uspešno opraviti predvsem Janez Evangelist Krek. Čutil in znal je presoditi potrebo časa, kako v preprostem človeku prebuditi demokratično zavest in ga ob spoštovanju njegove vernosti organizirati. Krek je množici vernih in revnih znal približati demokratično misel in organizacijo. Po prepričanju je bil demokrat, ki je vedno upošteval pluralno razpoloženje v politični javnosti. Demokratično misel socialnega gibanja je izvajal iz krščanskega etosa in upravičene boja proti nekrščanskemu izkoriščanju človeka po človeku. Zato pa je bila potrebna predvsem dobra in uspešna organizacija kot nujen okvir in osnova za uspešen nastop proti krivicam družbene ureditve in njene oblasti. Ob razmahu sodobne civilizacije je nastala predvsem potreba po organizaciji in utrditvi zavesti v lastno silo in moč. Nasproti meščanski zavesti, ki se je začela organizirati v politične stranke, je bilo treba vzdržati in uspešno organizirati s kmetov prihajajoče delavce. To je ležalo Kreku in njegovemu prepričanju. Vernim množicam se je kot duhovnik lahko približal le s krščansko sociologijo in evangelskim spoznanjem. Opravil je velikansko delo, od pobud za organizacijo slovenskega združništva in delavskih sindikatov do organizacije posameznih zadrug in krajevnih sindikalnih skupin. Njegovo združništvo je bilo dolga leta rešilna gospodarska opora malemu kmetu, pa tudi delavcu. Šele koncentracija kapitala in premoč meščanske politike sta pregazila Krekov odločen odpor in vrhnjo plast kmečkega združništva preusmerila v kapitalistično gospodarstvo.

Krekovo socialno gibanje je postajalo vedno samostojnejše in je preraslo v samostojno krščansko socialistično gibanje. V začetku gibanja poimenovani krščanski socialci so med obema vojnama prerasli v krščanske socialiste. Oba naziva pa pomenita poimenovanje harmoničnega razvoja Krekove socialne misli v specifično pojmovanje socializma, ki ga je Krek razvil

že v svoji znani knjigi *Socializem in ima globoke korenine v krščanskem etosu in evropskem humanizmu*.

JSZ IN SLOVENSKA LJUDSKA STRANKA

Katoliška narodna stranka je po političnem prebujanju v veliki meri zajela slovensko verno ljudstvo. Trdno oporo je mlada katoliška narodna stranka imela predvsem med duhovščino. Krek je kot mlad razgledan javni delavec veliko prispeval k začetni politični smeri mlade katoliške narodne stranke, zlasti ko se je ta leta 1905 preoblikovala v Slovensko ljudsko stranko (SLS). Krek je zgodaj spoznal, da se SLS razvija v pomembno samostojno meščansko stranko in ji je znal že od vsega začetka vcepiti ljudski in demokratični značaj. Po statutu iz leta 1919 je bila SLS organizirana stanovsko, in sicer kmetje v Kmečki zvezi, obrtniki v Obrtniški zvezi in delavci v Delavski zvezi kot politični predstavniki krščanskega delavstva. V Kmečki in Delavski zvezi je imel Krek daleč prevladujoč vpliv. Sprva je bilo prav delavstvo, ki ga je organiziral Krek v samostojni sindikalni organizaciji JSZ izven stranke, hkrati tudi politični dejavnik SLS, in sicer najprej od 1897 v Slovensko krščanski socialni zvezi in kasneje od 1920 v Delavski zvezi. Namen obeh zvez je bil po zapisu Antona Komljanca skrbeti za delavski politični vpliv v občinski upravi, deželnih in državnih oblasteh ter raznih zbornicah. Delavska strokovna organizacija se mora nasloniti na lastno delavsko politično moč in zadostno politično zastopstvo, je leta 1920 v posebni brošuri zapisal Anton Komljanec.

Močno gospodarsko oporo je JSZ imela v svoji konzumni organizaciji, Ljubljanskem delavskem konzumnem društvu, ki je imelo maja 1920. leta 27 podružnic in velik mesečni promet. Še posebej je bilo organizirano in močno razporedeno delavsko združništvo. Dobro znani sta kovinski zadrugi v Kropi in Kamni gorici, slamenikarska zadruga v Mengšu, sitarska v Stražišču pri Kranju, čipkarska v Žireh, Škofji Loki, Selcah, Trati, Železnikih, Vrhniki in Št. Joštu. Na združni podlagi je zelo uspešno poslovalo delavsko stav-

bno društvo, ki je brez odiranja gradilo delavske hiše in stanovanja.

Krekova zasluga je bila, da je organizirano delavstvo dalo konstruktiven prispevek takrat še demokratični politiki SLS. Uveljavitev pravice do dela, do poštenega plačila za opravljeno delo, do zdravstvenega in socialnega zavarovanja, do družine in ugleda so bile temeljne postavke, iz katerih je izhajalo organizirano delavstvo v odnosu do nastopajoče meščanske družbe.

LJUDSKA FRONTA 1922

Poseben politični dogodek v Sloveniji leta 1922 so bile volitve v ljubljansko mestno skupščino. Prišlo je do hudega volilnega spopada med liberalci, ki jim je bil v oporo nedemokratičen volilni red, in Zvezo delovnega ljudstva, v katero so se prav zaradi volitev združili komunisti, socialisti in SLS po krščanski socialni delavski zvezi organizirani v njej. Za enoten volilni nastop je bil dosežen za tiste čase precej nenavaden sporazum vseh skupin, povezanih v Zvezo delovnega ljudstva.

Iz tistih časov je znan nastop Franceta Terseglava v obrambo Zveze delovnega ljudstva in enotnega nastopa komunistov, socialistov in SLS. Na očitke, da gre za povezavo z brezverci, je odgovoril, da se na magistratu ne bo reševalo in govorilo o božjih rečeh in da bodo to reševali v cerkvah, češ, ljubezen do bližnjega nas združuje, saj vsi, ki živimo od poštenega dela, spadamo skupaj.

Znano je, da je bila z enotnim nastopom delovnega ljudstva dosežena odlična volilna zmaga. Enoten nastop delovnega ljudstva je v zadnji številki revije *Socialna misel* ugodno ocenil Andrej Gosar, ki se je v letu 1922 vključil v krščansko socialno gibanje. Prevzel je uredništvo *Pravice* in jo urejal do 1927, ko je uredništvo prevzel Srečko Žumer.

IDEJNA USMERJENOST JSZ

V letu 1924 se je krščanskosocialno gibanje, ki je izdajalo revijo *Socialna misel*, začelo imenovati Krščansko socialistično gibanje. Napisana je bila vrsta načelnih člankov z izčrpnimi analizami, kaj je krščanski socializem. Junija 1925 so

krščanski socialisti organizirali svoj prvi kongres, na katerem se je zbralo okrog 650 delegatov. Kongres je razčlenil vlogo in smer JSZ, odnos do mladine, kmetov in delavskega združništva. Analizirali so pomen Delavske zveze kot politične organizacije v okviru SLS. Podprli so Krekovo mladino in sklenili ustanoviti Krekovo šolo. Sklepali so o delavskem združništvu in pomenu gospodarske samopomoči ter podpori združnim konzumnim organizacijam.

Jeseni 1926 so bile za JSZ uspešne volitve v Delavsko zbornico. Dotlej upravno niso upoštevali moči JSZ, saj so ji od 50 mandatov dodelili le 4 predstavniške mandate. Vsa odločilna mesta je zasedla socialdemokratska strokovna komisija. Ko je JSZ predlagala plenumu tretjino mandatov, so socialdemokrati predlog zavrnili. Na volitvah pa je JSZ dosegla lep uspeh: 15.017 glasov in 14 mandatov, socialdemokrati 29.344 glasov in 27 mandatov, Narodna strokovna zveza (NSZ) pa 8.359 glasov in 8 mandatov. V letu 1926 so se odnosi med JSZ in SLS skalili. Stranka je začela odklanjati dogovorjeni prispevek za financiranje Pravice. Sindikalno delo JSZ se je hitro krepilo in razvijalo. Odlična pomoč Krščansko socialističnemu gibanju v JSZ je bil razvoj akademskega križarskega gibanja Krekove mladine. France Terseglav je o razvoju Krekove mladine 15. decembra 1927 v Pravici zapisal: »Z vstopom mladih inteligentnih moči v vrste JSZ je krščanski socializem na Slovenskem stopil v novo fazo svojega razvoja.«

Ob nastanku šestojanuarske diktature 1929 in med njo je nastalo tudi dosledno politično ločevanje med SLS in JSZ. Večji navezanosti na SLS po letu 1927 je sledil tudi Andrej Gosar, ki mu je šlo za močnejšo politično uveljavitev. V JSZ je bila vse glasnejša kritika SLS. JSZ je ugovarjala njenemu sodelovanju pri unitarističnem vodenju države. To je odmevalo tudi v vodenju in pisanju Pravice, za katero je v celoti prevzelo skrb načelstvo JSZ in jo tudi preimenovalo v Delavsko pravico. Do izraza je prišlo radikalno delavsko stališče Antona Marinčka in njegov konflikt z Andrejem Gosarjem, ki se je opredelil za SLS.

SINDIKALNE AKCIJE V BOJU ZA SAMOSTOJNOST IN NEODVISNOST JSZ

Leta 1928 je bilo precej radikalnih mezdnih gibanj in stavk. Najpomembnejši sta bili stavki kovinarjev v podjetju Titan Kamnik in papirničarjev v Vevčah. Dolgotrajne stavke, ki jih je v pretežni meri in s precejšnjim uspehom vodila JSZ, so močno utrdile njen ugled in položaj med delavstvom.

Spomladi 1929 je JSZ predlagala ustanovitev enotne sindikalne fronte v Sloveniji. Hotela je in štela za potrebno, da vse strokovne organizacije sporazumno organizirajo strokovni svet, ki naj bi obravnaval vprašanja, skupna vsem delavcem. Namen predloga je bil utrditi ali vsaj začeti uveljavljati delavsko enotnost tudi v praksi. Predlog o enotni sindikalni fronti, ki je pomenila možnost za strokovno in sindikalno združevanje ter zblizanje ideološko razcepljenih delavskih vrst, pa takrat ni doživel ugodnega odziva in razumevanja pri socialdemokratski Strokovni komisiji.

Nastop JSZ za večjo enotnost idejno razbitega delavstva je z nezadovoljstvom sprejela SLS, ki je s svojim vplivom dosegla, da je odbor prvega Delavskega konzumnega društva odtegnil Delavski pravici mesečno podporo v znesku 3.000 din, zaradi česar je ta zašla v finančne težave, ki so ogrozile njeno nadaljnje izhajanje. S posredovanjem predsednika Žumra je izhajanje Delavske pravice rešil Aleš Stanovnik, ki je zbral 25.000 din za poplačilo dolga. Intenzivno se je nadaljevala polemika o idejnopoličnih vprašanjih družbenega in delavskega razvoja. Razprave so se zaostriale z objavo papeževe okrožnice Quadragesimo anno 1931, izdane ob 40-letnici okrožnice Rerum Novarum. Polemike so močno zaostriale odnose s SLS, ki je odločno podprla do delavstva oportunistično stališče nove okrožnice. Ta je v primeri z okrožnico Rerum Novarum pomenila korak nazaj.

Konec julija 1931 je bila sklicana duhovniška konferenca, na kateri je zbrana duhovščina ostro kritizirala JSZ. Na konferenci so zaradi nepokorne JSZ predlagali ustanovitev nove strokovne organizacije za katoliško delavstvo ali pa odstaviti

tev neposlušnega vodstva, kar bi praktično pomenilo razbitje JSZ. Razumljivo je, da je JSZ na ta stališča konference ostro in hitro reagirala. Začel se je hud polemičen boj razčiščevanja spornih vprašanj. JSZ se je postavila na stališče, da velja poslušnost cerkvi le glede moralnih in verskih zadev, v preostalih pa ne. Sporna so bila torej daljnosežna vprašanja odnosa vernik – cerkev. JSZ je ostala na stališčih, ki so bila šele precej kasneje razčiščena in sprejeta na zasedanju drugega Vatikanskega koncila ter objavljena z odloki sprejetimi na koncilu. Vendar je takrat napredno in daljnosežno stališče JSZ pomenilo razkol med vrhom SLS in krščanskosocialističnim sindikatom JSZ.

Posledice velike svetovne krize po letu 1929 so tudi JSZ prinesle hude sindikalne boje. Udarila je velika brezposelnost in padanje že tako nizkega standarda. JSZ si je prizadevala za sindikalno solidarnost in enoten nastop. Vrstila so se mezdna gibanja in številne stavke.

Čeprav je JSZ že v letu 1933 prelomila s političnim katolicizmom in je njen predsednik Srečko Žumer na občnem zboru 11. junija 1933 zavrnil korporativistični družbeni nauk ter poudaril, da je delo edini vir vrednosti, je ilegalno glasilo Komunistične partije Rdeči prapor zavzelo povsem negativen in sektaški odnos hkrati s socialdemokrati tudi do predstavnikov krščanskih socialistov in jih poimenovalo klerikalce in socialfašiste. Odklonilno stališče do krščanskih socialistov je prišlo do izraza tudi na partijski konferenci 1934 v Goričanah.

LJUDSKOFRONTNA POVEZOVANJA 1935–1940

Pomembna prelomnica v družbenopolitičnih gibanjih Slovenije nastopi v letu 1935. SLS kot najmočnejša politična stranka se je odločila za vstop in povezavo z JRZ, takrat vodilno politično stranko v državi. Tej povezavi so se krščanski socialisti odločno uprli in zavrnili vstop v JRZ, zaradi česar so bili vedno pogostejše tarča napadov.

Politični katolicizem si je s pomočjo JRZ prizadeval zlomiti in razbiti JSZ z ustanovitvijo svoje, politično poslušne strokovne organizacije. Zveza združenih

delavcev (ZZD) je bila ustanovljena 15. novembra 1935 in se je kmalu vključila v vsedržavni Jugoras.

Po neuspelem prizadevanju političnega katolicizma se je JSZ še bolj posvetila razvijanju in poglobljanju sindikalnega gibanja. Hodila je svojo samostojno pot.

V letu 1935 se je začela vrsta velikih mezdnih in stavkovnih gibanj. V Količevem pri Domžalah je JSZ vodila eno najtrših in najdaljših stavk papirničarjev. Ta stavka je imela ugoden vpliv na papirniško delavstvo v Vevčah in Medvodah ter je vlila delavcem v kamniškem okolju veliko delavske zavednosti. Dolgo trajajoča stavka in zato precejšnje izčrpanje delavskih moči je ustvarilo tudi sožitje s kmečkim prebivalstvom, ki je s simpatijami in prispevanjem materialne pomoči, zlasti v živilih, spremljalo potek stavke. To je bil lep primer sodelovanja in sožitja delavcev in kmetov.

V letu 1936 je bilo veliko stavkovno gibanje tekstilnega delavstva, v katerem je prizadevno sodelovala tudi JSZ. Stavkali so skoraj vsi tekstilci širom po Sloveniji. Bilo pa je tudi precej pomembnih mezdnih gibanj in drugih stavk. Med te sodi tudi stavka v tovarni klobukov Šešir v Škofji Loki leta 1935. Pri Šeširju je bilo delavstvo v celoti sindikalno organizirano v JSZ, ki je stavko organizirala in vodila. Načelstvo JSZ je budno spremljalo in analiziralo nastali položaj.

Na seji širšega vodstva JSZ je predsednik Srečko Žumer ostro kritiziral režim JRZ in ocenil, da so razmere težje kot v času šestojanuarske diktature. Sprejeta in odobrena je bila spomenica z zahtevo po omilitvi brezposelnosti in poslednem izvajanju socialno-zdravstvene zakonodaje, spoštovanju osemurnega delavnika, zagotovitvi eksistenčnega minimuma, uveljavitvi socialnega, invalidskega in starostnega zavarovanja tudi za poljedelske in viničarske delavce, po depolitizaciji socialnovarstvenih zavodov in izvajanju konvencij Mednarodnega urada za delo.

Glede skupnih nastopov delavstva si je JSZ prizadevala za enotno delavsko fronto. Do nastanka Slovenske ljudske fronte kot kmečko-delavskega gibanja in po izstopu socialistov iz nje junija 1937 je

imela JSZ nekatere pomisleke. Sodelovala pa je pri opozicijskih nastopih na volitvah. Znan je skupen volilni nastop opozicijske liste delovnega ljudstva na Jesenicah, kjer je bil nosilec liste Aleš Stanovnik.

Na Jesenicah se je delavska enotnost kar dobro uveljavljala, zlasti po letu 1936, ko so vse tri strokovne zveze ustanovile Medstrokovni akcijski odbor, ki je začel izdajati glasilo Jeseniški kovinar. Ta se je v letu 1937 preimenoval v Naš kovinar in ga je v glavnem vodil Aleš Stanovnik.

Jugoslovanska radikalna zajednica (JRZ), je z vsemi političnimi sredstvi, ki so ji bili kot vladni stranki na razpolago, priganjala delavstvo v ZZD in Jugoras. JSZ se je po vrsti sindikalnih in političnih konfliktov dobro obranila pred vsiljivo JRZ. Delavstvo je njeno načelno stališče ugodno sprejelo. V letih 1936 in 1937 se je število organiziranih članov JSZ povečalo od 6000 na 7900, torej je imela že blizu 8000 članov. Politika JRZ je še naprej stopnjevala pritisk in polemiko z JSZ. Vodstvo JSZ in tudi članstvo po skupinah sta ne samo zavračala pritisk in udarec s potrebnimi pojasnili delavcem, temveč sta v celoti odklonila vsiljivo politizacijo.

V letu 1937 je prišlo do močne diferenciacije v vrstah katoliških študentov. Razdelili so se v tri politične grupe: Stražarji, Mladci in krščanskosocialistična Zarja.

Pomemben prelom v slovenski krščanski miselnosti pomeni znana Kocbekova razprava, objavljena v Domu in svetu aprila 1937, Premišljevanje o Španiji. Analizira nastanek in vzroke fašizma in pomembno sokrivdo katolicizma v Španiji. S to razpravo se v Sloveniji niso strinjale radikalne konservativne katoliške organizacije, ki so zlasti pod vplivom Straže v viharju intonirale hud napad na Kocbeka. Zaradi Premišljevanja o Španiji ga je obsodil tudi škof Rožman, predvsem stavek: »Vse herezije in odpadci so bili navadno očita dejanja, duhovno junaštvo prepričanih ljudi, ki se po svoji vesti odločajo za večjo in boljšo resnico.« Članek je močno poglobil in diferenciral že nastali idejnopolični razcep. Po krizi Doma in sveta je Kocbek ustanovil novo revijo Dejanje kot naslednico bivših revij

Križ, Križ na gori, Socialna misel in Besede o sodobnih vprašanjih.

V Evropi se je na drzen pohod podal fašizem, ki je začel ogrožati tudi Slovenijo in Jugoslavijo. Nastopilo je znano obdobje konservativne miselnosti in ideološkega totalitarizma.

Hkrati se začne nov razmah ljudskofrontnega gibanja, ki pa se zaradi preveč enostranskih in premalo strpnih partijskih stališč ni moglo razmahniti v polnem obsegu. Prihajalo je do lokalnega sodelovanja na terenu, medtem ko so vodstva brez potrebnega medsebojnega dogovora lokalne pobude in nastope le podpirala. Zaradi strupenih očitkov in pritiska konservativne politike je bilo težko. JSZ je vztrajala na sindikalnem področju in preprečila uradni politiki in ZZD, ki je uživala režimske privilegije, globlji razkol in paralizacijo. Poglobila je sodelovanje s krogom izobražencev in organizirala založniško dejavnost Krekove knjižnice ter podprla revijo Dejanje, kvalitetno izboljšala pa tudi Delavsko pravico z objavo vrste načelnih idejnih in političnih član- kov.

Jugoslovanska strokovna zveza je v letu 1938 dosegla lepe sindikalne uspehe tudi na volitvah obratnih zaupnikov. Kljub precej neljalni konkurenci socialdemokratov in predvsem režimske ZZD je precej povečala število svojih obratnih zaupnikov. JSZ je tako imela 236 zaupnikov, medtem ko jih je 1937 imela le 183. Uspeh ji je dvignil ugled in pomagal k izboljšanju odnosov v sindikalnem gibanju. Zlasti očiten je bil uspeh JSZ pri zahtevah obratnih zaupnikov na Jesenicah.

Za dosledno narodno in socialno obrambo se je JSZ izrekla na narodnem taboru in odkritju spomenika generalu Rudolfu Maistru 4. septembra 1938 v Kamniku. Stališča JSZ, sprejeta na tem taboru, do svobode slovenskega naroda, boja za gospodarsko neodvisnost in priznanje moči delovnega ljudstva, narodne samobitnosti in demokracije so kmalu postala znana kot kamniška izjava.

Odločno in jasno družbenopolitično stališče je JSZ pokazala tudi na občnem zboru 1938. V sklepih, ki so obsegali 12 točk, je poudarila pravico do neodvisne in

demokratske delavske organizacije, kakor jo je zagovarjal že Janez Evangelist Krek. Izrečena so bila resna opozorila režimski politiki, ki je razmišljala celo o razpustu JSZ. JSZ je stala na stališču, da v delavskih ustanovah odloča le svobodna strokovna delavska organizacija, da so delavske vrste preveč razbite in da je za dosego demokracije in svobode potrebna odločna enotnost.

Jugoslovanska strokovna zveza je bila do nove oživitve ljudskofrontnega gibanja tolerantna, vendar je vseskozi ohranjala svojo samostojnost in neodvisnost. Podpirala je ustanovitev slovenske združene opozicije in njeno javno manifestacijo ter zagovarjala njen koalicijski značaj. Združena opozicija se je morala varovati, da ne bi dala preveč povodov za razpust, ki si ga je politično katolicizem vedno želel. JSZ je Kmečko delavsko gibanje in Zvezo delovnega ljudstva podpirala predvsem z lokalnim sodelovanjem na terenu in prek posameznih političnih delavcev, zlasti Šmona in Lampreta, ki sta bila pomembno aktivna v sodelovanju s komunistično partijo na terenu in v tisku. Šmon se je tudi veliko znanstveno ukvarjal s teorijo in politično gospodarsko ideologijo Wilhelma Hochoffa. Lampret in Šmon sta bila večkrat tudi aretirana in v preiskovalnem zaporu.

UTRDITEV MEDSTROKOVNEGA DELA

V aprilu 1939 je bil pomemben sindikalno-politični dogovor o ustanovitvi osrednjega strokovnega odbora za Slovenijo, v katerem je vsaka strokovna organizacija imela po dva člana in dva namestnika. Naloga odbora je bila obramba delavske koalicije svobode, prizadevanje za popolno samoupravo Delavske zbornice in drugih ustanov delavcev, zlasti socialnega zavarovanja, ter prizadevanje za boljše gospodarske in socialne ter delovne razmere delavstva. Skratka, to je bil obetaven program za skupno uveljavljanje delavskih pravic. Pomembno je bilo kolikor mogoče enotno nastopanje in sodelovanje socialistične Strokovne komisije in JSZ. Osrednji strokovni odbor in njegov program je ZZZ napadla z velikimi očitki. Postavila se je na stališče, da je treba

svobodne delavske organizacije, z JSZ vred, ukiniti, češ da zadostuje ena sama, to je režimska strokovna organizacija ZZZ.

Za obrambo delavskih pravic in svoboden nastop delavskih strokovnih organizacij je bil pomemben občni zbor JSZ, dne 11. junija 1939. Na njem se je poleg predstavnikov delavcev zbralo tudi več predstavnikov izobražencev, med njimi Aleš Stanovnik, Edvard Kocbek, Jože Pokorn in Andrej Gosar.

Volitve obratnih zaupnikov v letu 1939 so ponovno prinesle njihovo številčno povečanje v JSZ, medtem ko je strokovna komisija dobila nekaj manj obratnih zaupnikov. Precej, predvsem politično, sta se okrepili ZZZ in NSZ, ki se je začela približevati Jugorasu.

BOHINJSKI TEDEN ZARJE

Med najpomembnejše narodnoobrambene dogodke in kulturno-socialne manifestacije v letu 1939 šteje prireditev Bohinjskega tedna, od 7. do 12. avgusta, ob cerkvi Sv. Janeza v Bohinju, ki ga je organiziralo akademsko društvo Zarja. Okrog 250 udeležencev je poslušalo predavanja takrat najpomembnejših slovenskih intelektualnih in kulturnih delavcev iz krščanskih vrst.

Za to veličastno prireditev akademske Zarje je bila značilna narodnoobrambna in demokratska naravnost ter globoka zavest bližnjih dogodkov, ki so na pragu druge svetovne vojne kmalu usodno vplivali tudi na življenje slovenskega naroda. Zavest o človeku in njegovi svobodi je zavračala vsako obliko totalitarizma, tako z desne kakor z leve. Nastopu Zarje so z velikim poudarkom nasprotovali konservativni deli Akademsko zveze. Zato je potekal Bohinjski teden brez uradne odobritve katoliškega akademskega starešinstva. Zbranim članom in predavateljem Zarje niso dali niti prenočišča v katoliškem akademskem domu v Bohinju. Morali so se zadovoljiti s kozolci in seniki v bližnji okolici. Akademsko Zarja se je skupaj z JSZ in drugimi krščanskimi socialisti kasneje vključila v Osvobodilno fronto in s požrtvovalno udeležbo v narodnoosvobodilnem boju dala velik prispevek k naši narodni osvoboditvi.

JSZ IN LJUDSKA FRONTA TER PAKT STALIN–HITLER

Demokratske politične skupine, med katerimi so bile tudi delavske strokovne organizacije na Slovenskem, so glede na režimski politični stranki JNS in JRZ predstavljal tretji politični tabor, ki je deloval v trdnjši povezavi in poskušal ustvariti enotnejšo demokratsko fronto slovenskega delovnega ljudstva. V ta krog so bili vključeni Kmečko delavsko gibanje (KDG), socialisti iz socialdemokratskih vrst, krščanski socialisti in tudi nekatere druge skupine. Politično gibalno povezovanja je bila predvsem komunistična partija, ki je v ta namen organizirala in vodila KDG. Dne 3. septembra 1939 je bila v Celju sklicana konferenca, ki so se je udeležili predvsem predstavniki KDG. Na tej konferenci, ki je izdala tudi poseben razglas, se je KDG sicer preimenovala v Zvezo delovnega ljudstva (ZDLS), vendar so nadaljnji pogovori za tesnejšo politično povezavo ostali odprti. V izdanem razglasu so namreč enostransko zahtevali, naj ZDLS, ki je bila samo preimenovana KDG, postane enotna politična stranka delovnega ljudstva. Temu predlogu, ki je pomenil zelo enostransko voljo partije in bil celo v nasprotju s sklicem konference v Celju, se druge neodvisne demokratske skupine, ki so stale na stališču enotnega sodelovanja, niso pridružile. Tako je ostalo prizadevanje ZDLS precej osamljeno in ni doseglo večjega uspeha. Ostalo je pravzaprav le pri poizkusu ustanovitve legitimne politične stranke pod vodstvom ilegalne komunistične partije. Izdan je bil letak z imenom Kaj hočemo, ki ga je oblast hitro zaplenila.

Na to, da so demokratske skupine imele precejšnjo distanco do komunistične partije, je v veliki meri vplival tudi nepričakovan pakt Hitler–Stalin, sklenjen med Nemčijo, ki je bila že fašistični napadalec, in Sovjetsko zvezo. Sklenitev pakta je čez noč spremenila tudi dotedanjo politiko kominterne. Ta je obrnila hrbet politiki ljudske fronte in jo začela kritizirati, čeprav jo je ta dotlej zagovarjala in podpirala. Sklenitev pakta je imela za posledico tudi precej spremenjen kurz sovjetske politike do fašizma.

V Sloveniji je imel nenadejan pakt za posledico precej naglo ohladitev odnosov v demokratskih gibanjih in do komunistične partije, ki je vsaj disciplinsko morala upoštevati in slediti novemu kurzu kominterne. Do očitne spremembe politične smeri in odnosa do fašistične agresije je prišlo šele z enostransko anulacijo pakta in po napadu Nemčije na Rusijo, ki je presenetil Stalina in njegovo politiko in je zato prinesel velike prednosti in uspehe v začetnem vojnem udarcu Hitlerja.

V takem domačem in svetovnopoličnem položaju se je 1. septembra 1939 začela druga svetovna vojna. Zato je ostalo politično prizadevanje ZDLS brez pravega političnega učinka.

Čeprav se slovenske demokratske sile niso globlje povezale, je vladna JRZ vehementno napadala ZDLS in jo prikazovala kot komunistično provokacijo.

Krščanski socialisti so jeseni 1939 sicer s simpatijo spremljali priprave na večje politično povezovanje demokratskih sil, ob ustanovitvi ZDLS pod očitno in izključno dominacijo partije pa med tako vsebino in obliko političnega združevanja niso bili navdušeni. Postavili so se na stališče, da je v kritičnem času začetka svetovne vojne potreben bolj enoten nastop.

Vsekakor pa je zmotno mišljenje, da so krščanski socialisti – predvsem na pobudo Aleša Stanovnika – hoteli organizirati lastno politično stranko. Zavedali so se kritičnih razmer in nujnosti enotnega slovenskega nastopa, vendar ne z ekskluzivno dominacijo ene same stranke. JSZ je zagovarjala stališče enakopravnega sindikalnega pluralizma, ki je odsevalo tudi v političnih hotenjih zunaj sindikata. Nastala je politično zrela povezava delavstva JSZ s socialno prebujeno mladino v krogu akademske Zarje in krščanskodelavsko mladino ter krščanskosocialistično inteligenco okrog Kocbekove revije Dejanje. To so bile samostojne skupine, vendar nazorsko in politično enotne ter sposobne konstruktivnega sodelovanja.

V takem ozračju in z velikim občutkom odgovornosti za večjo politično enotnost je krog sodelavcev ob Alešu Stanovniku novembra 1939 dal pobudo za ustanovitev

nove slovenske politične organizacije, ki pa nikakor ni bila pobuda za lastno stranko krščanskih socialistov, kakor to včasih navaja tudi strokovna in politična literatura. Pobuda je prišla iz kroga Aleša Stanovnika, Edvarda Kocbeka, Tomaža Furlana in drugih. Ti so napisali in izdali vestnik Slovenska politika, ki daje dovolj izčrpno informacijo o tem predlogu. V uvodniku Kaj hočemo je zahteva, da je treba preseči samo idejno delovanje in preiti k političnemu odločanju. K temu so poklicani tisti slovenski delavci, kmetje, obrtniki in izobraženci, je zapisano v uvodniku, ki zapolnjujejo slovensko demokratsko miselno območje in naj v širši povezavi ustanovijo novo pluralistično politično organizacijo. Postali smo toliko zreli in močni, da ne smemo več delati razlike med klerikalizmom, liberalizmom in socialno demokracijo. Dosedanja politika in razcepljenost v strankah sta žalostna politična preteklost, brez uspeha za vzgojo slovenskega človeka za svobodo in demokracijo. Združimo se med seboj v politično tovarištvo, ki naj postavi temelj novemu slovenskemu političnemu življenju. Hočemo politično organizirati slovensko delovno ljudstvo na podlagi narodnega načela, demokratske in socialne ideje. Gre za enotnost Slovencev, njih politično samostojnost in ustvaritev takega socialnega in gospodarskega reda, ki bo nudil večjo varnost slovenskemu človeku, je zapisano v navedenem uvodniku.

Prispevek za slovensko politično organizacijo prav tako ne govori o krščansko-socialistični stranki, temveč o mnogo širši slovenski politični organizaciji. Glavni problem je, piše v njem, da bi morali res izvajati enotno avtonomno slovensko politiko, ki sta jo obe tradicionalni slovenski meščanski stranki zavrgli in se ji sramotno odpovedali. Meščansko politični stranki: klerikalna, predstavljena prek JRZ, in liberalna, predstavljena prek JNS, sta se naenkrat znašli na isti precej protislovenski politični liniji.

V biltnu Slovenska politika torej ni govor, kar so nekateri zmotno ugotovili, o pobudi in organizaciji lastne krščanske socialistične stranke. Pobuda je bila dana za mnogo širšo organizacijo slovenske politične stranke, ki naj združuje vse demo-

kratično razpoložene moči, ki se ne strijnjajo s politiko jugoslovanskega centralizma in unitarizma, ki mu pri iskanju lastnih koristi služijo slovenske meščanske stranke. Konec članka Kaj hočemo v biltnu Slovenska politika je določen in jasen: »V zamisli bodočega političnega dela med Slovenci poudarjamo posebno dejstvo, da hočemo v nasprotju z dosedanjimi strankami delati za celotno slovensko blaginjo. Zato se nočemo istiti samo s kakim delom slovenstva in njegovimi interesi. Nočemo ustvariti neke nove verske ali svetovno nazorske politične stranke in Slovence še bolj deliti. Tudi nočemo ideoloških bojov in ustvarjanja razlik. Pač pa hočemo doseči čim večje soglasje v gospodarskih, socialnih in političnih zadevah in vzbuditi želje po resnični slovenski skupnosti. V tem smislu bomo težili h koordinaciji naših političnih sil z vsemi tistimi, ki hočejo z nami vred premagati sedanjo politično nemoralno in likvidirati sedanji politični red z vsemi njegovimi strankami. Potem pa duhovno in tvorno utrjevati ter osamosvojiti slovenskega človeka.«

Navedena pobuda za organizacijo nove slovenske politične stranke vsebuje bolj pluralističen političen koncept, kot ga je zagovarjala komunistična partija v kmečko-delavskem gibanju in kasneje v Zvezi delovnega ljudstva Slovenije. Nova politična slovenska organizacija, za katero je prišla pobuda iz kroga krščanskih socialistov, ne bi smela biti pod vodstvom le ene politične grupacije ali stranke, temveč politična zveza na podlagi enakopravne in demokratske udeležbe vseh sodelujočih, torej pluralna v pravem pomenu besede. Do ustanovitve pluralistično demokratske stranke pa ni prišlo. Ostalo je samo pri pobudi. Nasprotni udarec vladne politike, JRZ, je bil premočan, začel je izvajati sankcije, ki niso dovoljevale poti iz pobude v realizacijo organizacije.

ŠIRŠE OD LASTNE STRANKE

Jugoslovanska strokovna zveza se ves čas svojega obstoja, od ustanovitve 1909, glede na politične izkušnje nikdar ni odločila za lastno politično stranko. Veliko pa je storila za svojo izločitev iz začetnega

sožitja s SLS, za kar gre zasluga Janezu Evangelistu Kreku. Ta je bil organizator SLS in ji je v začetku dal izrazito demokratično podobo. Šele nadaljnji razvoj, ki je presegal Krekova demokratična prizadevanja, jo je obrnil nazaj v izrazito meščansko smer in oddaljil od Krekove zasnove. JSZ pa je ves čas svojega obstoja ostala praktična pobudnica demokratičnega sodelovanja za skupne nastope delavstva v boju za socialne pravice. Znano je, da je Janez Evangelist Krek že leta 1904 na shodu papirniškega delavstva v Vevčah izrazil misel, naj se delavstvo združi v skupno in enotno organizacijo, a so socialdemokrati to odklonili. Sploh je Krek veliko razmišljal o tesnejši povezavi s socialno demokracijo. To mu je priznal tudi Albin Prepeluh, ki se spominja, da mu je Krek marca 1917, pol leta pred prezgodnjo smrtjo, dejal: »Zdi se mi potrebno reči vam: delajte na to, da bi se enkrat sešli pametni, res demokratično čuteči ljudje, vseh struj, na razgovor o vseh teh silno važnih rečeh. Jaz bom poleg. Če najdemo miselno enotnost za skupnost vsaj v nekaterih poglavitnih točkah, po mojem mnenju je to mogoče, ustvarimo s tem zelo potreben blok slovenske umstveno realistične demokracije. Kdor se bo čustveno pripravil na bodočnost, njegova bo.« To je gotovo pomenljiva gesta iskrenega razumevanja delavske enotnosti.

Krekova plemenita ljudska prizadevanja je kmalu po njegovi smrti poudaril Ivan Cankar na predavanju na Ljudskem odru v Trstu 20. aprila 1918. Dejajal je: »Zdaj pa je vrsta ena, je prapor en sam! Tisti, ki je visoko dvignil ta naš prapor – Janez Ev. Krek – je legel v prezgodnji grob. Ali kakor je bilo plodno njegovo življenje, tako je bila plodna celo njegova smrt.« Te Cankarjeve besede na predavanju o kritični presoji takratne socialne demokracije so odlična ocena in priznanje Krekovemu delu.

Ob spoznanju, da je pomembnejše širše sodelovanje od lastne politične stranke, je v JSZ prevladala misel o zavestni odpovedi lastni politični stranki. Zato je razvoj krščanskih socialistov potekal v nazorskem gibanju, ki je temeljilo na širši politični povezavi in enotnosti delovnih ljudi. Za primerjavo je še najbolj značilna misel

francoskega ideologa Mouniera, ki je bil odločno proti konfesionalni ali katoliški stranki, pa naj je ta še tako napredna. Rekel je: »Izkušnja je pokazala, da so verske stranke prebujale predvsem nazorsko pozornost in odvrčale sile državljanov od stvarnih vprašanj. Tako pomirjene duhove so naravnali v sociološko projekcijo religije, kar je njihova nenehna nevarnost.« Slab zgled so tudi naše domače politične izkušnje klerikalnega izkoriščanja vere v politične namene.

V letu 1939 torej ni prišlo do strnitve enotnega sindikalnega in političnega nastopa opozicijskih sil proti centralističnemu režimu, ki je bil na vladi.

Komunistični partiji, razen v ozkem krogu, ni uspela širša in močnejša organizacija KDG. Ostalo je predvsem pri propagandi, ki pa zaradi precejšnje partijske ekskluzivnosti in režimskega terorja ni dala pravega rezultata.

Posrečila pa se tudi ni pobuda krščanskih socialistov iz kroga Aleša Stanovnika, izrečena v biltenu Slovenska politika. Čeprav je političen razvoj kazal na politično slabitev centralistično-unitarističnega režima in okrepitev odnosov s Sovjetsko zvezo, sta njegova fašistična moč in spogledovanje z vzori italijanskega in nemškega fašizma že v kali zatrla pobudo za pluralno združitev demokratičnih sil v novo stranko. Vladajoči režim je zagrozil z represalijami in razpustom JSZ.

V tem času vsaj delne politične otoplitve je prišlo do sklenitve sporazuma med srbskim in hrvaškim političnim vrhom o avtonomni hrvaški banovini. Predstavniki Hrvatske kmetijske stranke so vstopili v centralno vlado. Ta sporazum pa še zdaleč ni prinesel rešitve zatrtga narodnega vprašanja v bivši Jugoslaviji.

Jugoslovanska strokovna zveza je konec 1939 in 1940 poglobila sindikalno delo in vodila ali sodelovala v vrsti močnih sindikalnih akcij, ki so segle tudi v Ljubljano. Znana so močna sindikalna gibanja z zahtevo po sklenitvi ali spremembi kolektivnih pogodb. Prišlo je do stavk v Združenih opekarnah na Viču in v trgovskem podjetju Sever v Ljubljani. Obe stavki je vodila JSZ. Močna so bila protidraginjska in strokovna gibanja lesnih delavcev, rudarjev, papirničarjev, ko-

vinarjev in gradbenih delavcev. Spričo naraščajoče draginje, povezane z vojno, so bila vsa sindikalna gibanja povezana za socialno zavarovanje osnovnega standarda in s tem povezanim reguliranjem osebnih prejemkov.

Blížajoče priznanje Sovjetske zveze kot države, ki je ni bilo več mogoče obravnavati izolirano, je imelo za posledico ustanovitev in široko vpisovanje v Društvo prijateljev Sovjetske zveze, ki je nastalo pod vplivom ilegalne komunistične partije in levo usmerjenega slovenskega izobraženstva.

V zvezi s knjigo Speransa-Kardelja *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, izdano 1939, je pomembna pozitivna ocena vloge slovenskega duhovništva v času narodnega prebujanja. Sperans priznava, da je bil ta proces vsebinsko demokratičen, meščanski in objektivni, usmerjen proti fevdalizmu, in da je v njem slovenska duhovščina opravila globoko napredno vlogo. Pozitivna je tudi Speranova ocena Janeza Evangelista Kreka. O njem ugotavlja, da je njegovo krščansko-socialno gibanje pripomoglo k ločitvi kmečkih proletarskih množic od veleposesniških in meščanskih vrhov v konservativni klerikalni stranki. Prizna velika Krekova prizadevanja za nastanek zadružništva, ki naj iztrga kmeta iz rok slovenskega meščanstva in ga osamosvoji. To veliko delo se ni moglo posrečiti, čeprav razodeva vso demokratično vsebino kmečko-proletarskega krščansko-socialnega gibanja, ker je kasneje meščanski vrh SLS izkoristil velike Krekove uspehe za nastanek/formiranje slovenskega finančnega kapitala.

Pozitivno oceno Kreka in njegovega krščansko-socialnega gibanja pa je Sperans demantiral v drugi povojni izdaji *Slovenskega narodnega vprašanja*, 1977, v kateri piše, da je v prvi knjigi prikazal Kreka in njegovo krščansko-socialno gibanje preveč pozitivno in enostransko, medtem ko so bile njegove reakcionarne strani potisnjene preveč v ozadje. Priznal je, da je prvotno Sperans pisal predvsem taktično, da bi dosegli enotnost s krščansko-socialistično strujo. Iz tega seveda izhaja današnji sklep, da je Sperans kot vodilni ideolog partije izhajal predvsem iz taktič-

nih potreb s končnim ciljem izključne dominacije ekskluzivnega in monopolnega stalinizma.

ODLOČITEV JSZ V LAŠKEM: ZA VEČ SINDIKALNEGA IN POLITIČNEGA PLURALIZMA

Proti sredini leta 1940 se je vedno bolj očitno kazala razbitost demokratičnega bloka v Sloveniji. JSZ je čutila predvsem nazorsko nestrpnost, ki se je vidno kazala na strokovno-sindikalnem in političnem polju. Nikakor ni bilo mogoče najti skupnega jezika s socialno demokracijo. Sodelovali so bolj po sili razmer le v mezdni gibanjih in stavkah. S težavo so dosegali potrebno sindikalno soglasje. Stalno je bilo čutiti nazorsko nestrpnost, predvsem v časopisnem tisku. Precej slabo je deloval tudi osrednji medstrokovni odbor, katerega delo je bilo bolj na papirju kot v dejanskem življenju, čeprav je bilo na sindikalnem terenu vedno več aktualnih potreb po usklajevanju in iskanju skupnega nastopa glede socialnega varstva, svobode sindikalnih organizacij in njihovega delovanja. Sindikalno organizirano slovensko delavstvo je takrat štel v socialističnih sindikatih 16.000 članov, v JSZ 8.000, v NSZ 4.000 in ZZZ 3.000 članov.

Odnos do komunistične partije je kalil pakt Stalin – Hitler, ki je močno kvaril politično vzdušje. V narodnoobrambni zadevah se je partija ne glede na pakt opredelila proti imperializmu, to je, nastopila je tudi proti nemški nevarnosti na slovenskih tleh.

Rastoča brezposelnost je spremljala krizo začetnih vojnih razmer. Vrste brezposelnih so bile vedno daljše in potreba po solidarnosti vedno večja. Kriza je močno udarila tudi kmete. Zastrahujoče so rasli dolgovi in sprožali moratorij bank in posojilnic.

Jugoslovanska strokovna zveza je z ustrezno odgovornostjo spremljala čedalje ostrejšo krizo družbenih razmer. Predvsem je čutila razbitost in neenotnost ter pomanjkanje skupnega nastopa v enotni organizaciji. Razmišljali so in iskali izhod. Pred JSZ se je postavljala nujna naloga ustvariti močnejšo in enotnejšo sindikalno ter politično fronto. Strniti je bilo treba predvsem preveč idejno in sindikalno raz-

bito delavstvo. Nastopila je potreba po delavski enotnosti, ki se je začela manifestirati ne kot organizacija, temveč pri reševanju osnovnih problemov delavcev v podjetjih: varovanje zaposlitve, delovni čas, plače, zavarovanje pri delu, uspešno delo obratnih zaupnikov, predvsem pa enoten nastop pred delodajalci in skupna uspešna akcija za lajšanje krize, ki jo je vsiljeval začetek grozeče vojne.

Jugoslovanska strokovna zveza se je zavedala, da pomeni idejna in politična razcepljenost največjo oviro na samo za delavce in kmete, ki so bili v večini, temveč za celotno skupnost slovenskega naroda. Intenzivno so razmišljali, kako preseči idejopolitično razbitost in doseči zблиžanje v pluralni enotnosti skupne sindikalne in politične fronte.

Svetovni politični razvoj je kazal, da ni več daleč čas, ko bo fašizem ne glede na pakt Hitler – Stalin obrnil svoj vojaški stroj tudi proti Sovjetski zvezi in bo nastala proti njemu svetovna obrambna koalicija, ki se ji bo pridružila tudi Sovjetska zveza. Naval fašizma na vseh naših etničnih narodnih mejah je pritiskal ne samo na Slovenijo, ki je bila najbolj izpostavljena, temveč na celotno Jugoslavijo. Pred nami je bil čas fašističnega napada in boja s fašizmom ne samo za narodno ohranitev in osvoboditev, temveč tudi za novo ureditev družbenih razmer, zlasti ker je bila vladna politika v rokah gospodarskih vrhov meščanske družbe.

Objektivne politične razmere so v zvezi z mednarodnim položajem in nasiljem fašizma narekovale pobudo za sodelovanje s komunistično partijo, čeprav je pri njej bilo čutudi prevladujoč stalinistični vpliv in ne preveč posrečen prijem ljudske fronte. JSZ je računala na položaj v Evropi, evropsko demokracijo in humanizem. Značilno za partijsko precej enostransko in zgrešeno oceno konstruktivne politike sodelovanja v Sloveniji je zlasti resolucija tretje partijske konference v Vinju pri Dolskem, junija 1940, iz katere je zelo močno nasprotovanje do krščanskih socialistov in povsem napačno gledanje na konstruktivno vlogo JSZ v delavskem gibanju. Zmotna je tudi ocena v partijski resoluciji, da socialdemokrati in kršćan-

ski socialisti predstavljajo meščanska politična stremeljenja.

V intenzivnem razmišljanju je vodstvo JSZ, najprej v ožjem krogu nekaj članov načelstva (Fajfar, Kovač, Jurač, Toman, Marinček, Hočevnar, Reberšek, Kores, Pangeršič, Lešnik, Velkovrh in še nekateri), prišlo do sklepa, da je treba ob upoštevanju široke evropske konstelacije utrditi delavsko demokratično fronto v sodelovanju s komunistično partijo. Dogovorili so se za sklic posebne ilegalne konference. V centrali JSZ sta prevzela sklic konference Tone Fajfar in Stane Kovač. Odločili so, da bo ilegalna konferenca, na kateri naj bi sprejeli sklep o povezavi in sodelovanju s partijo, v Laškem pri Celju. Prostor za konferenco sta organizirala in pripravila Lojze Diacci in Lojze Lešnik v takratni krčmi Šket v Laškem.

O konferenci niso ohranjeni posebni pisni viri, kar je spričo konspiracije in ilegalnih razmer razumljivo. Spomin pomni, da je bila lepa sončna nedelja, konec junija ali v začetku julija 1940, ko so se dopoldne v posebni sobi gostilne Šket zbrali Tone Fajfar, Tone Toman, Stane Kovač, Jože Jurač, Metod Hočevnar, Martin Kores, Karel Reberšek, Ivan Pangeršič, Tine Sever, Jože Tomažič, Lojze Lešnik, Alojz Diacci in verjetno še kdo. Aleš Stanovnik se sestanka ni mogel udeležiti, ker je bil v tistem času stalno, tako rekoč kazensko, na orožnih vajah. Na poti s sestanka smo v zdraviliškem parku srečali Edvarda Kocbeka in Tomaža Furlana, ki nista našla gostilne, kjer je bil sestanek. Po kratkem poročilu o vsebini sestanka in njegovi odločitvi sta s slednjo soglašala, Kocbek pa je pametno opozoril, da bo treba v odnosih s partijo zagotoviti idejno neodvisnost in priznanje enakopravnega sodelovanja tudi s partijske strani.

Dnevni red sestanka je bila analiza domačih in zunanjepolitičnih razmer ter predlog o sodelovanju s partijo. Za predsednika sestanka so določili Jožeta Jurača iz Celja. Ta je kratko povzel, da je Slovenija in tudi Jugoslavija zaradi vedno bližje vojne nevarnosti in centralističnega režima ter nastopa fašizma v vedno težjem položaju. JSZ vedno teže prenaša preveliko sindikalno in politično razdrobljenost delavstva. V času pritiska fašizma in ne-

posredno grozeče vojne je bilo treba ustvariti enotno fronto.

Sestanek je trajal čez poldne. Izostrila se je ugotovitev, da je JSZ kot predstavnica krščanskosocialističnega delavstva soodgovorna za enotnejšo in bolj demokratsko organizirano politično povezavo. Ugotovili so, da je delavstvo preveč idejno sprto med seboj. Dotedanja prizadevanja za trdnejšo in enotnejšo delavsko fronto niso dala ustreznega rezultata, k čemur je prispevala tudi partijska nestrpnost in njena politika. Glede na mednarodni položaj so razmišljali, da bo spopad s svetovnim fašizmom vedno večji in tudi težji. Jugoslavija spričo zapletenih in nedemokratskih notranjih razmer ne bo vzdržala nevtralnosti, vojna jo bo tako ali drugače zadela. Zagotovo pa vedno bolj grozeči fašizem ne bo pustil ob strani Sovjetske zveze. Takrat se bo zrušil tudi pakt Stalin – Hitler. Nastalo bo novo žarišče obrambne vojne. Tako so menili udeleženci sestanka.

V takem položaju je bila objektivno nujna povezava s komunistično partijo, pri čemer je bilo treba upoštevati, da je bila partija vsedržavna in ilegalna politična stranka, vključena v kominternu, kar jo je še bolj povezovalo v skupnem boju proti fašizmu. Zato je bilo treba sprožiti pobudo za vzpostavitev tesnejše zveze med vodstvom JSZ in Centralnim komitejem Komunistične partije Slovenije in ustvariti enotno sindikalno in politično fronto. Pri tem naj bi upoštevali in priznali specifično idejonazorsko drugačnost. Sprejet je bil sklep, da se dogovorjena pobuda čimprej realizira. Povezavo naj bi organizirala Tone Marinček in Lojze Hartman, ki pa ju na konferenci v Laškem ni bilo. Tako je zvezo kmalu po konferenci vzpostavil Tone Fajfar s pomočjo Leva Kovačiča. Povezal se je z Borisom Kidričem.

Konec poletja in na začetku jeseni 1940 je bila vrsta sestankov, največ v Fajfarjevem stanovanju. Na pogovorih sta iz JSZ največ sodelovala Tone Fajfar in Stane Kovač, v nekaj primerih pa tudi Jože Zemljak. Iz partije je vedno prihajal Boris Kidrič, v spremstvu Borisa Ziherla ali Mihe Marinka. Stanetu Kovaču je bila

udeležba toliko lažja, saj je takrat stanoval pri Fajfarjevih. Nekaj sestankov, na katerih so obravnavali zlasti tesnejšo povezavo z izobraženci in sodelavci revije Dejanja, pa je bilo tudi pri Jožetu Zemljaku v Šiški.

Po uvodni predstavitvi in izmenjavi temeljnih podatkov se je vsebina pogovorov obrnila k sprotni sindikalni in politični problematiki doma v Sloveniji in Jugoslaviji, upošteva je mednarodni potek dogodkov. Na številnih sestankih je bilo dovolj priložnosti za temeljito izmenjavo misli in pogledov ter potrebno analizo. Glavna pozornost pogovorov je bila namenjena temu, kako v Sloveniji ustvariti močnejšo in uspešnejšo enotno sindikalno ter politično fronto delavskega gibanja. Razpravljali so o tem, kako preseči idejonazorske razprtije, ki so ločevale politični teren. Bili so si edini, da za aktivno politično enotnost nazorsko vprašanje ne sme biti ovira. Ob popolni strpnosti in vzajemnem spoštovanju idejnih in nazorskih razlik je bil najpomembnejši enoten in skupen nastop. Stališče je bilo, da je treba izhajati iz naših domačih razmer in evropske stvarnosti, ki se v bistvu razlikuje od sovjetske. V podjetjih in tovarnah naj bi dosegli večjo enotnost organiziranega udejstvovanja delavstva in tudi drugega, zlasti strokovnega kadra. Ustvarili naj bi tudi tesnejšo povezavo s kmečkim prebivalstvom.

Dogovorili smo se, da je med partijo in JSZ nujno potrebna solidarnost in vzajemnost pri strokovnopolitičnem delu v podjetjih. Tam, kjer je imela v sindikalni organizaciji pretežni vpliv JSZ, jo je podprla partija, kjer pa je močnejši vpliv imela partija, jo je podprla JSZ. Praktično naj bi se dogovorjena solidarnost manifestirala predvsem pri delavski zaščiti, mezdnih gibanjih in stavkah. Posebno pomembna je bila institucija delavskih obratnih zaupnikov, zlasti pri kandidiranju na volitvah. Zastopstvo v upravi delavskih socialnih institucij (Delavska zbornica in delavsko ter nameščensko socialno zavarovanje) je bilo treba vzajemno utrditi. Sprejeli so predlog, da je treba začeti sodelovati v številnih protidraginjskih akcijah in v boju za človeka dostojen standard.

Kot zelo aktualen problem so se naka-
zovala narodnoobrambne akcije zoper fa-
šistične nastope izzivanja, predvsem
Nemcev v Sloveniji. V ta namen je bila
potrebna povezava in sodelovanje z dru-
gimi narodnoobrambnimi organizacijami,
predvsem z narodno zavednim izobražen-
stvom in kmeti. Analizirali smo sprotne
politične dogodke doma in po svetu. Za-
sledovali so razvoj in potek vojne v Evropi
in ugebali, katera varianta vsiljene nem-
ške vojaške akcije bo prevladala. Govor
je bil o neposrednem napadu čez kanal v
Anglijo, pri čemer je bila glavna ovira
morje, o vdoru čez Balkan na Bližnji
vzhod v Perzijo in Indijo in vdoru nepo-
sredno na vzhod in Sovjetsko zvezo.

V analizah in razglabljanjih ni bilo
čutiti posebne in neposredne odvisnosti
partije od pakta Stalin – Hitler. Kidrič je
bil odličen analitik in dober poznavalec
zgodovinskega razvoja slovenskih narod-
nih in političnih razmer. Govorili smo o
strpnem pisanju tiska in koliko mogoče
korektnem obravnavanju in poročanju o
vseh, za skupne in strpne nastope pomem-
bnih dogodkih.

Precej smo se pogovarjali tudi o od-
nosu slovenske in jugoslovanske partije
do pakta Hitler – Stalin. Glede na posebej
občutljivo sosedstvo Slovenije in nepo-
sredno nevarnost nemške agresije smo se
vsi zavedali resnega položaja in tudi za
Kidriča pri tem pakt ni bil ovira. Zavedal
se je, da ima pakt le prehodni značaj. Pri
obravnavanju imperialističnega značaja
vojne pa je rad poudarjal, da zahodni
imperializem po svojih vplivih in težnjah
ni manj nevaren od nemškega. Glede na
večjo odgovornost nemškega imperiali-
zma spričo takrat znane prakse temu ni
bilo težko ugovarjati. Vendar Kidrič pri
tem ni bil vsiljiv. Koliko je pakt lahko
vplival na interne partijske odnose, o tem
nismo razglabljali. Glede domače ocene
pa je bila partija odločno na stališču, da
je treba organizirati narodnoobrambni
boj proti nemški agresiji in se pripraviti
na usodne in težke dogodke.

V tem času je prišlo do razpusta Urso-
vih sindikatov. Resno je bilo pričakovati
enak udarec tudi za JSZ. Verjetno le
zaradi premalo časa enaka usoda ni za-

delo tudi JSZ. Režimski napadi na JSZ so
se okrepili.

V pričakovanju usodne agresije voja-
škega napada z nemške in italijanske
strani smo se na teh sestankih resno raz-
govarjali, kako organizirati obrambo in
sodelovanje ter po potrebi ustvariti
skupno enotno politično organizacijo, ki
naj bi mobilizirala Slovence, če bo treba
tudi v osvobodilni boj. S tem je bila
ustvarjena že močna podlaga za bodočo
organizacijo Osvobodilne fronte, do ka-
tere je prišlo takoj po zlomu bivše Jugo-
slavije. Neposredno skupno sodelovanje s
komunistično partijo je omogočilo hitro
in neposredno politično akcijo in kasneje
oboroženo akcijo za osvoboditev.

V tej zvezi smo se dogovorili za plu-
ralno sodelovanje, pri čemer smo upošte-
vali, da živijo Slovenci v srednji Evropi
in v bistveno drugačnih razmerah, kakor
vladajo v Sovjetski zvezi. Čeprav je bila
partija vezana na kominterno in Sovjetsko
zvezo, ji je ta okoliščina nalagala spošto-
vanje evropske demokracije in njenih tra-
dij. To naj bi upoštevali tudi pri gradnji
ureditve družbe, ki naj ne bi bila slepa
kopija sovjetske ureditve, zrasle iz speci-
fičnih razmer.

NASTANEK OSVOBODILNE FRONTE

Ob tako zastavljenih pogojih za nastanek
nove vseslovenske politične organiza-
cije so bili že na začetku okupacije 1941
postavljeni temelji za Osvobodilno fronto.
Njena ustanovitev je bila samo še for-
malna potrditev skupnih spoznanj in do-
govora treh ustanovnih skupin: komuni-
stične partije, krščanskih socialistov in
demokratskega krila Sokola. Tem se je z
veliko zavestjo nuje osvobodilnega boja
priključil velik del slovenske inteligence,
tako da moremo govoriti tudi o četrti
ustanovni skupini, vključeni v oblikova-
nje Osvobodilne fronte, ne da bi imela
predhodno že svojo organizacijo.

Jugoslovanska strokovna zveza se je
vključila v Osvobodilno fronto kot samo-
stojna in neodvisna organizacija in je kot
taka hitro razvila uspešno povezavo s
širokim krogom krščanskosocialistične
inteligence, mladine in drugih kristjanov.

Pri tem ni pomembno, da JSZ ni bila organizirana po načelu stranke, saj je bila dobro organizirana sindikalna organizacija z mrežo močnih krajevnih skupin, ki so se vključevale v organizacijo Osvobodilne fronte. Res je bila Osvobodilna fronta na svojem začetku, do napada Nemčije na Sovjetsko zvezo, na predlog partije imenovana Protiimperialistična fronta z utemeljitvijo, da bo postala Osvobodilna fronta, ko bo dana podlaga za oboroženo vstajo, to pa je pomenilo po vključitvi Sovjetske zveze v vojno. Zgodovinsko je treba upoštevati, da je glede prehoda v osvobodilni boj in Osvobodilno fronto tudi Komunistična partija Slovenije morala spoštovati določbe sovjetskoneškega pakta. Šele z grobo kršitvijo pakta, po nenapovedani nemški agresiji na Sovjetsko zvezo, so bile odstranjene zadnje ovire za svoboden nastop partije.

Začele so se intenzivne politične priprave na organizacijo in nastop Osvobodilne fronte ter začetek oborožene vstaje, ki se je razplamtela po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo. Za razliko od drugih delov Jugoslavije so bile v Sloveniji zaradi organizacije protiimperialistične fronte priprave za nastop Osvobodilne fronte in organizacijo narodnoosvobodilnega boja predvsem politične, kar je dalo začetku partizanske akcije specifičen značaj.

DELOVANJE OSVOBODILNE FRONTE

Delavska JSZ, ki je bila jedro krščanskih socialistov, se je skupaj s katoliško inteligenco, zbrano okrog Kocbekove revije Dejanje in mladinske akademske organizacije Zarja, intenzivno vključila v začetno delo Osvobodilne fronte, in to v vseh krajih in pokrajinah, kjer so bile organizacije JSZ. Že v maju 1941 sem po dogovoru vodstva JSZ in komunistične partije, konkretno s Kidričem, ilegalno odpotoval na Gorenjsko in Štajersko, da bi vzpostavil politično povezavo vodilnih tovarišev iz JSZ s predstavniki komunistične partije za organizacijo in ustanovitev Osvobodilne fronte, v katero naj se enakopravno vključijo vse temeljne skupine, ki so ustanovile Osvobodilno fronto. Na Gorenjskem sem obiskal glavna žarišča organizacij JSZ v Medvodah, Škofji

Loki, Kranju in na Jesenicah, na Štajerskem pa v Celju in Mariboru. Povsod je bilo ugotoviti veliko politično dovzetnost za sprejem programa Osvobodilne fronte in pripravljenost za organizacijo narodnoosvobodilnega boja. Nastale so potrebne politične povezave, iz katerih so rasle organizacije Osvobodilne fronte in zatem tudi partizanske enote. Medtem ko je na Gorenjskem bila organizacija pokrajinskega odbora Osvobodilne fronte začasno odložena, je bil na Štajerskem organiziran tudi Pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za Štajersko. Ustanovitev je bila opravljena v Kozjici pri Rimskih Toplicah že 22. maja 1941. V prvotnem Pokrajinskem odboru Osvobodilne fronte za Štajersko so bili člani Slavko Šlander, Miloš Zidanšek, Tone Grčar, Angel Besednjak, Leon Novak, Metod Hočevar, Martin Kores, Jože Jurač, Karel Reberšek, Alojz Diacci, Lojze Lešnik in Vinko Ustar. Od 12 članov ustanovnega odbora Osvobodilne fronte za Štajersko je bilo sedem članov iz vrst JSZ. Vsekakor veličastna udeležba v začetnem nastopu Osvobodilne fronte. Ta prvotni odbor Osvobodilne fronte, ki se je kasneje razširil z novimi člani, je v strahotno težkih ilegalnih razmerah pod nemško okupacijo začel organizirati Osvobodilno fronto na Štajerskem. Kasnejša monopolna partijska politika nikoli ni imela volje dati temu začetku dela Osvobodilne fronte na Štajerskem potrebno priznanje in obeležje, očitno zaradi preveč zaznavne udeležbe krščanskih socialistov v prvem pokrajinskem odboru Osvobodilne fronte za Štajersko. O prizadevnem delu JSZ za Osvobodilno fronto na Štajerskem govori tudi okoliščina, da je do ustanovitve Osvobodilne fronte v Celju prišlo v stanovanju dobrega člana JSZ Cirila Debeljaka, v Mariboru pa v stanovanju člana bivšega načelstva JSZ Martina Koresa. Oba je strla nemška okupacija.

V težkih ilegalnih razmerah ilegalnega boja ni bilo mogoče organizirati Osvobodilne fronte na klasični koalicijski podlagi. Osvobodilna fronta je morala rasti kot enotna organizacija na dani organizacijski podlagi, ki so jo predstavljale temeljne skupine. Koalicija je bila izražena le nazorsko, dialektični materializem za komu-

nistično partijo, krščanstvo za JSZ oziroma širše za krščanske socialiste in nacionalnost za Sokole. Glavna nazorska protagonista sta bila predvsem dialektični materializem in evangeljsko krščanstvo. Po nazorskih skupinah so bila tudi vodstva vseh odborov, tudi terenskih, skupinsko pluralistično sestavljena.

Na podlagi evropskih demokratičnih spoznanj, ne vzhodno sovjetskih, je vrhovni plenum Osvobodilne fronte ob sodelovanju vseh ustanovnih skupin sprejel program Osvobodilne fronte. Glede na popoln zlom stare meščanske politike in njen prehod v špekulativni objem z okupatorjem, se je ta sama izključila in ognila osvobodilnemu boju. Sprejeti program med najpomembnejšimi določili vsebuje sklep, da po osvoboditvi prevzame oblast Osvobodilna fronta v celoti in uvede ljudsko demokracijo. In naprej: Vse skupine, ki sodelujejo z Osvobodilno fronto, bodo lojalne v medsebojnih odnosih. Vsa sporna vprašanja se bodo reševala na ljudsko demokratičen način. Nova ljudska oblast in demokracija naj bi odločali tudi o novi družbeni ureditvi po porazu fašizma. Tak program je izhajal iz evropske miselnosti in prakse, ne pa iz slepega kopiranja rusko-boljševiških razmer, ki so odsevale stalinistično diktaturo oblasti kot monopolno vladno partije. Bistvo programa je bila torej uvedba oblasti ljudske demokracije pod pluralnim vodstvom Osvobodilne fronte, in ne izključni monopol partije.

Komunistična partija ni spoštovala dane besede. Začela je v obliki levega sektaštva in v skrajno težkih razmerah okupacije, ki so danes komaj razumljive, kljub sprejetemu programu uvajala in kopirala stalinistične boljševiške metode. Njena najmočnejša opora je bila domovinska vojna Sovjetske zveze in njen takrat še nesporen ugled med našim ljudstvom. Začela je s preizkušenimi metodami stalinistične prakse, ki so jo naše evropske razmere težko sprejemale. Pod pritiskom partije so prevladala sektaška stalinistična strahovanja. Partija je uvedla absolutistično komando v vojski, organizirala je monopolno varnostnoobveščevalno službo (VOS), ki je bila izključno v njenih rokah, in tehniko, po kateri so se preta-

kala obvestila pod izključno partijskim nadzorom. Pri tem je treba upoštevati skrajno težke ilegalne razmere in ilegalne izkušnje, ki jih je imela partija in jih tudi spretno izkoristila.

To je seveda samo v kratkem orisu prikazana stalinistična praksa, ki jo je v izrednih razmerah uvajala partija. Ta takrat tudi v Sloveniji ni hotela razumeti evropske in bolj humane poti v socializem, ki jo je sprejel in določal program Osvobodilne fronte. Čeprav smo v Sloveniji skupaj s partijo načrtovali novo, bolj humano in evropsko pot v socializem, je ta načrt ostal povsem neizpolnjen. Neizpolnjen je ostal po izključni volji partije, ki je slepo vztrajala pod komando kominterne in sovjetskega stalinizma. Tako se zaradi partijske ekskluzivnosti in njenega monopolizma ni posrečil lep in čist načrt slovenske Osvobodilne fronte, o katerem smo na začetku poti govorili, da je prvi primer uspešnega sodelovanja partije v pluralistični demokraciji evropskega tipa.

DOLOMITSKA IZJAVA

Demokratični pluralizem Osvobodilne fronte je združeval in bil svetel zgled boja proti okupatorju, vse do dolomitske izjave, ki je bila sprejeta pod pritiskom partije. Bližajoči se konec vojne, zmage Rdeče armade in pritisk partijskega političnega centra ter glavnega štaba Jugoslavije so pripomogli, da je tudi slovenska partija zakorakala na pot popolnega stalinizma. V izmišljenem strahu, da krščanski socialisti načrtujejo lastno stranko, je partija začela delovati za popolno politično likvidacijo krščanskih socialistov tudi kot skupine in njene aktivistične mreže. Partija se je dobro zavedala, da so se krščanski socialisti odrekli organizaciji lastne stranke že pred vstopom v Osvobodilno fronto, napoti in odveč ji je bila tudi nazorska skupina in njeni aktivisti, ki so požrtvovalno delali samo za Osvobodilno fronto. Za utemeljitev likvidacije krščanske skupine Osvobodilne fronte so si neresno izmislili strah in objektivno nevarnost organizacije lastne stranke, kar se je končno izkazalo kot nerealna podlaga.

S tem je propadel in postal neizpolnjen tudi program Osvobodilne fronte, da ta prevzame oblast v Sloveniji in uvede ljud-

sko demokracijo. Nastopilo je popolno posplošenje stalinizma po vsej Jugoslaviji. Stalinizmu pa se ni mogel izogniti tudi tisti del Evrope, ki jo je osvobodila Rdeča armada, čeprav so bile nekatere države celo v ospredju evropske demokracije. Za naše slovenske razmere pa je treba reči, da je dolomitska izjava prava politična poguba.

V daljšem pismu iz ilegalne Ljubljane so že 16. marca 1943 vodilnim predstavnikom krščanskosocialistične skupine in članom izvršnega odbora Osvobodilne fronte ugovarjali in izrekli protest zoper dolomitsko izjavo Stane Kovač (Polde), Jožica Simončič, roj. Toman (Aleksandra) in Tone Toman (Savo). V še ohranjenem pismu so po navedbah dr. Toneta Ferenca v knjigi *Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945* (str. 601) ti predstavniki krščanskosocialistične skupine poudarili:

»Ne zdi se nam pravilno, da bi se odpovedali tudi svoji skupini, ker je ravno skupinsko in linijsko delo pogoj za uspešno delovanje pri KS. Imamo vtis, da ste premalo zagarantirali svobodo združevanja in izražanja v nazorskem smislu.« In končno: »Imamo vtis, da se KP nekako boji resnega revolucionarnega tekmeča, ker smo, če pogledamo celotno naše delo za OF, res veliko doprinesli, in to bolj iz idealizma in notranje prepričanosti, kakor pa iz kake disciplinske vezanosti. Upoštevati moramo dejstva, da smo KS vse doprinašali in gradili za OF, medtem ko je KP gradila svojo lastno politično stranko.«

DELAVSKA ENOTNOST NA SLOVENSKEM

Jugoslovanska strokovna zveza se je ves čas od ustanovitve 1909 bojevala za pluralne ideje in dialog v delavskem gibanju. To zavest je začel in poglobljajl Janez Evangelist Krek. Treba je reči, da je JSZ s to zavestjo veliko prispevala k sodelovanju v skupni fronti delavstva. Poglobljala jo je tudi s tem, da zavestno ni organizirala lastne politične stranke, saj je menila, da je treba fronto delavske enotnosti organizirati na širšem temelju. Na občem zboru 1930 je JSZ sprejela resolucijo, da krščanski svetovni nazor ne sme biti ovira za strokovno enotnost delavstva.

Zato je JSZ klicala k močni in enotni fronti delavstva. Edvard Kocbek je v reviji *Križ* že 1926 izrekel misel, da ekonomska doktrina marksizma ni v nasprotju s krščansko. Ob odpiranju nove zgradbe Delavske zbornice februarja 1929 so se krščanski socialisti na skupnem zboru zavzeli za aktivno sodelovanje s socialisti. Zavedali so se, da lahko le enoten delavski nastop v Delavski zbornici uspešno predstavlja delavstvo. Spomladi 1929 so krščanski socialisti predlagali ustanovitev enotne sindikalne fronte v Sloveniji. O tem je takrat največ pisala revija *Ogenj*, kot glasilo krščanske delavske mladine.

Ob podpisu kolektivne pogodbe v tovarni Titan v Kamniku je Delavska pravica ocenila to kot uspeh s poudarkom na delavski enotnosti. Potrebno je, je zapisala, da se organizirajo vsi delavci, če ne v JSZ, pa imajo na razpolago še eno strokovno organizacijo, socialistično SMRJ. Podobno je bilo 1935 v papirnici *Vevče* pri volitvah delavskih obratnih zaupnikov. Predložena je bila sindikalna lista, ki sta jo sporazumno sestavili JRZ in marksistična splošna strokovna zveza. O tem je zapisala Delavska pravica: »Hodemo tako enotnost ohraniti tudi vnaprej, ker je delavska enotnost nujno potrebna.« Na Jesenicah pa tudi drugod je na pobudo Aleša Stanovnika prišlo do političnega sporazuma med krščanskimi socialisti, komunisti in socialisti za skupen opozicijski nastop na parlamentarnih volitvah 1938.

Največja manifestacija delavske enotnosti, ob širokem sodelovanju narodno zavednih Slovencev in njihove inteligence, je bila organizacija Osvobodilne fronte in narodnoosvobodilnega boja.

Do formalne organizacijske potrebe po samostojni organizaciji delavske enotnosti je prišlo sredi osvobodilnega boja jeseni 1942, ko je bila 7. novembra 1942 v težkih ilegalnih razmerah v Ljubljani ustanovljena Delavska enotnost in je bil potrjen njen glavni odbor. Hkrati je bila dana pobuda za organizacijo Delavske enotnosti po tovarnah.

Na konferenci Delavske enotnosti sprejete teze ugotavljajo, da slovensko delavstvo predstavljajo Komunistična partija Slovenije, krščanski socialisti v

JSZ in predstavniki svobodnih strokovnih organizacij. Osnovni pogoj za Delavsko enotnost je popolna enakopravnost vseh sodelujočih sestavnih delov, kakor tudi posameznikov v tej skupnosti. Vse skupine priznavajo medsebojno pravico do izražanja svojega svetovnega nazora. Sprejeta in izražena je bila popolna enakopravnost s svobodnim izražanjem svetovnega nazora. To pa so postavke osnovnega človeškega dostojanstva in proletarske solidarnosti, na katero je partija sicer pristala, toda jo v pojmovanju izključne avantgardne vloge do drugih soudeležencev enostransko in samovoljno ter nedemokratsko izvajala. Partija je dano obljubo o popolni enakopravnosti vseh sodelujočih in priznanju pravice do svobodnega izražanja svetovnega nazora pregazila z dolomitsko izjavo, sprejeto v februarju 1943, samo nekaj mesecev po sprejemu programa in tez za organizacijo Delavske enotnosti.

Medtem ko so sprejemali teze za organizacijo Delavske enotnosti še sporazumno in v medsebojnem spoštovanju, pa je bila dolomitska izjava sprejeta zelo vsiljivo in vse prej kot demokratsko. Predvsem je bil tu po sredi taktično izmišljen strah, da hočejo krščanski socialisti organizirati svojo politično stranko, čeprav je bilo to vprašanje med njimi rešeno že davno pred sodelovanjem s komunistično partijo in dolomitsko izjavo.

Ko je Edvard Kardelj 1952 napisal članek Ob desetletnici Delavske enotnosti je prav tako kakor v povojni izdaji Razvoja slovenskega narodnega vprašanja zelo podcenil in razvrednotil delo krščanskih socialistov in jim pritisnil celo reakcionarni pečat. Govoril je o težnjah umika s fronte oboroženega boja, gnilih kompromisih z reakcionarnimi krogi, zlasti cerkvenimi, in celo o razbijanju Osvobodilne fronte. Nastajale naj bi samostojne skupine znotraj Osvobodilne fronte, katerih glavni cilj ni bil več osvobodilni boj, temveč poseben strankarski in ideološki interes. Očitano jim je bilo povezovanje z belo gardo. Poskušal je zabiti klin med delavski in intelektualni del krščanskih socialistov z očitkom, da so intelektualci še vedno krepko povezani s klerikalizmom. Pri tem je seveda mislil na Kocbeka, ki

mu povezave s klerikalizmom pač ni bilo mogoče očitati. Medtem ko je skupini delavcev še nekako priznal pošten prispevek k stvari osvobodilnega boja, pa so po njegovem mnenju katoliški intelektualci bili preveč zvezani s klerikalno tradicijo, so vlekli nazaj in se ne glede na subjektivno hotenje pretvarjali v reakcionaren odmev znotraj Osvobodilne fronte. Šlo je za znani partijski izgovor: subjektivno si v redu, objektivno pa si nevarni. Posebno nevarnost je videl v tem, da si je skupina intelektualcev (mislil je predvsem na Kocbeka in zarjane) prisvojila pravico govoriti v imenu skupine krščanskih socialistov, ki pa so končno, po Kardelju, sprejeli sklepe glavnega odbora Delavske enotnosti.

Z navedeno oceno je Kardelja preganjal pretiran in neutemeljen strah pred krščanskimi socialisti in njihovo sicer subjektivno dobrohotno voljo, toda stalno objektivno nevarnostjo.

Na slovenskem delavskem terenu so med narodnoosvobodilnim bojem delavci iz vrst JSZ, poleg majhnega števila vplivne komunistične partije in predvsem zaradi njenega sektaštva, slabega odziva socialistov, predstavljali še najbolj organizirane delavske vrste. To je bil poleg subjektivnega tudi objektivni kriterij za organizacijo Delavske enotnosti, pri čemer pa je imela komunistična partija svoj račun pri vzpostavitvi monopolne oblasti in političnega ekskluzivizma, skratka čistega stalinizma. Ta se je partiji posrečil nekaj mesecev po organizaciji Delavske enotnosti, že konec februarja 1943, s sprejemom dolomitske izjave, s katero je padel tudi program Osvobodilne fronte o prevzemu oblasti kot celote in uvedbi dosledne ljudske demokracije. S tem je seveda nastala monopolna konstrukcija stalinizma na Slovenskem, ki ga je Kardelj opravičeval v navedenem članku ob desetletnici Delavske enotnosti.

Krščanska skupina v Osvobodilni fronti je občasno izdajala svoje glasilo Slovenska revolucija, katere urednik in večinski avtor je bil Edvard Kocbek. Sploh je bil Kocbek edini v izvršnem odboru Osvobodilne fronte, ki je ob sprejemanju dolomitske izjave vztrajno branil koncept Osvobodilne fronte in se upiral

političnemu monopolu partije. Čutil in dobro je poznal evropski humanizem, za katerega si je prizadeval v vodstvu Osvobodilne fronte. Zavedal se je, da partijska ekskluzivnost in sektaštvo rušita in podirata začetne temelje pozitivne tradicije Osvobodilne fronte. Odločno je zahteval priznanje in ohranitev Osvobodilne fronte. Brezobzirno so ga odrinili in oklevetali. Šele naša nova stvarnost mu po smrti priznava, da je imel prav, in spoštuje njegova prizadevanja za oblikovanje in ohranitev prvotno zastavljene demokratične in pluralne Osvobodilne fronte.

Krščanska skupina je občasno izdajala tudi svoje okrožnice, v katerih je razlagala in tolmačila organizacijska skupinska napotila za delo in utrjevanje Osvobodilne fronte. Partija ji je zamerila okrožnico št. 6, izdano 11. januarja 1943, ki govori, da svetovnonazorske razlike ne preprečujejo političnega sodelovanja, razčlenjuje razvoj skupine, katere jedro je JSZ, in pojasnjuje, zakaj se ta ob spoštovanju zgodovinskih skušenj odpoveduje lastni politični stranki. Nikakor pa se krščanski socialisti niso odpovedali svoji skupini kot temeljni organizaciji v Osvobodilni fronti. Okrožnica daje tudi napotila za organizacijo in delo skupinskih aktivistov za Osvobodilno fronto. Pred očmi vodstva skupine je bila potreba, da ne sme prepustiti skupine in njenih aktivistov stihiji in dezorganizaciji.

Pritisk ekskluzivnega in monopolnega stalinizma je zahteval odpravo samostojnosti skupinske organizacije in njenih aktivistov ne glede na jasen dogovor o skupni organizaciji Delavske enotnosti, popolne enakopravnosti sodelujočih in svobodo izražanja svetovnega nazora. Koncept Delavske enotnosti je vseboval tudi organizacijo enotnih delavskih sindikatov. Za njihovo ustanovitev je bila konec 1944 izvoljena posebna komisija, ki naj bi v jugoslovanskem merilu posredovala izkušnje slovenske Delavske enotnosti. Na začetku enotnih sindikatov je bilo v njih še nekaj pluralističnih sledov, toda samo v sestavi. Že po prvih kongresih pa je hitro izginil vsak sled pluralizma in spoštovanja različnosti svetovnih nazorov. Partija je diktirala in oblikovala popolnoma sovjetski tip sindikata, ki je po-

stal njena transmisija vpliva in vodenja delavstva po tovarnah in drugih delovnih organizacijah, brez vsakega sledu tradicionalnega slovenskega sindikalnega gibanja. Namesto vpliva pri vodenju gospodarske politike so sindikati postali blede propagandna organizacija za izvajanje izključno partijske politike.

V pravo farso partijske politike se je hitro izrodila uvedba poizkusa delavskega samoupravljanja, ki je ostalo samo blede okrasek na fasadi partijske oblasti. Temu se je pridružil tudi permanentno nezaupanje partije do kmetov, in to kljub dobrim izkušnjam sodelovanja z njimi med narodnoosvobodilnim bojem.

Krščanskim socialistom je po dolomit-ski izjavi ostala samo še nepomembna milostna koncesija partije Kocbekovi opoziciji, da vodstvo krščanskosocialistične skupine ostane le kot vodstvo, ki naj bi omogočilo prehod slovenskih katoliških množic na napredne pozicije in njihovo sodelovanje na teh pozicijah, kar pa je ostalo brez praktičnega pomena. Celotno krščansko skupino in njeno jedro JSZ so odpravili z boljševiskim poimenovanjem »zavezniki« in »sopotniki«.

Tako se je končno težko pričakovana, bolj evropska pot v socializem izrodila v stalinistično monopolno diktaturo, ki je Zahodna Evropa nikoli ni sprejela in je končno zapadla v hudo krizo enopartijskih režimov in njihove napačne socialistične konstrukcije, ki je v hudem nasprotju z evropskim humanizmom in njegovim videnjem demokracije.

Ob osemdeseti ustanovitve JSZ in petindevetdesetletnici prvega krščanskosocialnega sindikalnega društva moremo ugotoviti, da je bila po Krekovi demokratični ideji in pobudi prehojena pot JSZ pravilna in utemeljena. Vztrajala je pri oblikovanju demokratične in evropskim razmeram prilagojene Osvobodilne fronte, s programom organiziranja nove demokratične oblasti in zagotovitve svobodnega nazorskega in političnega pluralizma. Upravičeno lahko ugotovimo, da si je JSZ skupaj s krščanskosocialističnim izobraženstvom in mladinskimi organizacijami pomembno prizadevala za ustvaritev demokratične, iz evropske humanistične tradicije izvirajoče družbe.

Julija 1940 so se predstavniki Jugoslovanske strokovne zveze na ilegalni konferenci, ki je bila v gostilni Šket v Laškem, odločili o tesnejšem sodelovanju delavskih gibanj in sodelovanju s komunistično partijo, za demokratično in pluralno povezavo. To je partija tedaj tudi sprejela. Šele kasneje, po dolomitski izjavi 1943, pa je po vzoru sovjetske prakse uveljavila svoj izključni monopol. Ob otvoritvi Muzeja revolucije v Celju je bil ta sestanek v Laškem, kot tudi ustanovitev pokrajinskega odbora Osvobodilne fronte za Štajersko 23. maja 1941 v Kozjici nad Rimskimi Toplicami, povsem prezrt.

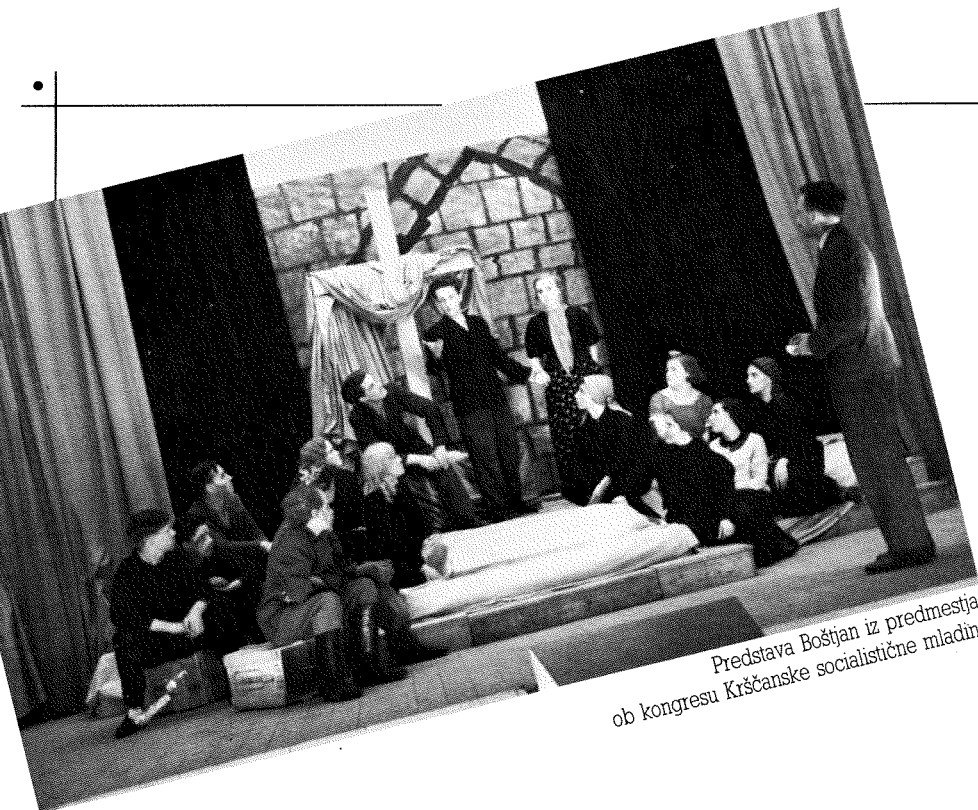
Na fotografiji: hiše, v kateri je bila gostilna Šket, ni več.

Udeleženci tečaja Jugoslovanske strokovne zveze,
29. marca 1936. Tretji od leve sedi Strečko Žumer

Udeleženci občnega zbora Krekove mladine

Predstava Boštjan iz predmestja,
ob kongresu Krščanske socialistične mladine

Občnega zbora Jugoslovanske strokovne zveze se je 11. junija 1939 udeležilo 160 predstavnikov
Jugoslovanske strokovne zveze iz Slovenije. Prvi od leve dr. Aleš Stanovnik

Vodstvo Krekove mladine

Tabor Krekove mladine na Sv. Joštu

Jože Jurač Za svobodne strokovne organizacije je bilo zlasti težko v času šestojanuarske diktature. Režimska jugoslovanska radikalna zajednica (JRZ) je ustanovila Jugoslovanski radnički savez (Jugoras), ki je v Sloveniji dobil svojo zaveznico v novoustanovljeni Zvezi združenih delavcev (ZZD), pokorno podvrženi slovenski klerikalni politiki. Nova organizacija je stremela za tem, da osvoji delavske institucije, predvsem Delavsko zbornico, in je to tudi dosegla brez volitev.

Pred tem so si nekateri prizadevali odpraviti spor oziroma razčistiti odnose med Jugoslovansko strokovno zvezo (JSZ) in Zvezo združenih delavcev; v ta namen sta bila v Celju sklicana dva sestanka oziroma pogovora. Najprej se je dr. Rudolf Hanželič želel o tem pogovarjati s celjskimi funkcionarji Jugoslovanske strokovne zveze. Na pogovor so prišli Metod Hočevar, Ciril Debeljak, Peter Kunsterle, Tine Kocmur in Jože Jurač. Predstavniki Jugoslovanske strokovne zveze so zavrnili vse Hanželičeve predloge, saj so bili ti bližje Zvezi združenih delavcev kakor stališčem Jugoslovanske strokovne zveze. Odklonili so stremuško politiko režimske Zveze združenih delavcev in Jugorasa. O drugem, pomembnejšem sestanku v Celju, ki je bil 15. decembra 1935 v hotelu Evropa, piše dr. Janko Prunk v svoji knjigi med drugim: »JSZ so zastopali Hočevar, Jurač, Lešnik, Koprivec, Kores in Kocmur, ZZD pa Smersu in Preželj, kot razsodniki in pomirjevalci so nastopili štirje duhovniki iz mariborske škofije: Oberžan, prof. dr. Aleksič, Rihtar in ravnatelj Hrastelj. Razgovori so bili precej temeljiti in odkriti. Na njih je predstavnikom JSZ uspelo prepričati duhovniško delegacijo za svoja stališča in zavreči vse očitke na račun idejnih in političnih stališč JSZ.« Na tem sestanku je bil sklenjen tudi nekak sporazum o enotnem gibanju v okviru Jugoslovanske strokovne zveze, vendar so ga kmalu nato v Ljubljani zavrgli, Smersu pa je napisal, da je Jugoslovanska strokovna zveza izdala katoliška načela in da se spogleduje s komunisti.

Sedež osrednje organizacije Jugoslovanske strokovne zveze v Celju je bil v Razlagovi ulici, v zgradbi Delavske zbornice. Na širšem območju so bile podružnice v Radečah, Rimskih Toplicah, Jurkloštru, Laškem-Hudi jami, Teharjih, Šentjurju in Dobrni, v Savinjski dolini pa v Nazarjih in Ljubnem. V nekaterih krajih niso bili čvrsto organizirani, združili so se bolj ob mezdnihi gibanjih. Dobro organizirani v Jugoslovanski strokovni zvezi so bili rudarji v Hudi jami, v tovarni podpetnikov na Gračnici, žagarji in lesni delavci v Nazarjih, delavci papirnice Radeče, mizarski pomočniki pri Vehovarju, pekovski pomočniki in tudi šivilje v trgovski hiši Stermecki. V večjih podjetjih, kot sta bila Westen (tovarna emajlirane posode) in Cinkarna, so bili delavci večinoma včlanjeni pri »rdečih«. Čvrsta organiziranost je bila bolj ali manj tudi pogoj za uspešna pogajanja v mezdnihi sporih, še bolj v stavkah. Zlasti mezdnihi pogajanj je bilo dosti in ob sodelovanju strokovnihi tajnikov, tudi predstavnikov Delavske zbornice in delavskih zaupnikov, so največkrat bili doseženi skromni uspehi, ki pa so takrat dosti pomenili.

Da bi Jugoslovanska strokovna zveza utrjevala delo svobodnihi sindikatov in pridobila neorganizirane, je prirejala taborje v raznihi krajih Slovenije. Skoraj vsako leto je bil tak tabor tudi na Govcah nad Laškim. Govorniki s celjskega področja, Lešnik, Diacci, Hočevar in drugi, so govorili tudi na taborih v Škofji Loki, Šentjanžu pri Dravogradu, viničarjem pri Ljutomeru, na Homcu pri Kamniku, v Zagorju, Dobrunjah pri Ljubljani, na Golici nad Jesenicami in še kje. Posebej omenimo veliko zborovanje na Joštu ob odkritju spominske plošče Janezu Evangelistu Kreku 6.

septembra 1936 in govore tovarišev celjske Jugoslovanske strokovne zveze na zborovanjih v Delavski zbornici v Ljubljani.

Jugoslovanska strokovna zveza v Celju je v zimskih mesecih prirejala predavanja. Tako je na primer France Šmon predaval o krščanskem socializmu na začetku 20. stoletja, dr. Franc Kotnik o narodnih vrednotah, Fedor Gradišnik o socialno usmerjenih slovenskih pisateljih, Bogomil Krušnik ob dvajseti obletnici Krekove smrti (Krušnika so med vojno ubili ustaši), prof. Jože Zemljak o krščanskosocialističnih izobražencih, Jože Lampret o socialnih razmerah itn. Lampret naj bi imel cikel predavanj, vendar jih je policija prepovedala.

Med članicami in člani Jugoslovanske strokovne zveze so bili tudi ljubitelji gledališkega udejstvovanja. Jugoslovanska strokovna zveza je priredila vrsto predstav: Graničarje, Meškovega Gobavega viteza, Nušičevo Sumljivo osebo, Drobosnjakovo Božično igro, Vombergerjevo komedijo Voda itn. Vidna je bila proslava štiridesete obletnice krščanskosocialnega gibanja na Slovenskem, 25. novembra 1934, v dvorani Ljudske posojilnice. Nastopili so člani Jugoslovanske strokovne zveze iz Celja in skupina rudarjev iz Hude jame. Podobna prireditve, na kateri je nastopilo 50 sodelujočih, bili so tudi iz Hude jame, je bila v čast dneva miru 3. novembra 1935.

Glede politične pripadnosti omenimo volitve 1938, ko so predstavniki Jugoslovanske strokovne zveze v Sloveniji kandidirali proti režimski Jugoslovanski radikalni zajednici, tako na primer v laškem okraju rudar Alojz Lešnik proti prof. Bitencu, celjski člani pa smo volili Fedorja Gradišnika. Ker so bile volitve javne, opozicija ni mogla zmagati, toda po vsej Jugoslaviji je močno nasprotovala takratnemu režimu.

Spomladi 1940, se je dvanajest ali morda več članov Jugoslovanske strokovne zveze zbralo na tajnem sestanku v krčmi Šket v Laškem. Udeleženci so ugotovili, da je slovenski narod vse bolj ogrožen, da se klerikalna stranka oziroma slovenska meščanska politika vse bolj pogreza v neke vrste fašizem in da je komunistična stranka še edina, ki zmore organizirati upor. Vsi so bili za povezavo s komunistično partijo.

Spričo vse večje nevarnosti nacizma in pete kolone v Celju so se nekateri tajno združili okrog časnika Slovenija. Sestankov, običajno pri Braniboru, so se med drugim udeleževali dr. Kržišnik, Fedor Gradišnik, dr. Blaznik, prof. Janežič in nekateri člani celjske Jugoslovanske strokovne zveze. Prišlo pa je tudi že do pogovorov z nekaterimi člani komunistične partije, zlasti Tonetom Grčarjem. Dva sestanka z njim sta bila v gostilni pri Turški mački in v gostilni Ota. Pomembnejši sestanek je bil 23. marca 1941 v gozdu nad Grižami. Sestali so se člani komunistične partije Boris Kidrič, Franc Leskošek, Jernej Stante in Bašinova ter iz Jugoslovanske strokovne zveze Metod Hočevar, Karel Reberšek in Jože Jurač.

Slovenija je bila zasedena. Nekaj dni pred ustanovitvijo Osvobodilne fronte je bil 22. maja 1941 na Kozjici nad Šmarjeto pri Rimskih Toplicah sestanek. K piscu teh vrstic je iz Ljubljane prišel Stane Kovač in ga obvestil o sestanku. Udeležili so se ga člani Komunistične partije Slavko Šlander, Miloš Zidanšek, Angel Besednjak, Tone Grčar, Leo Novak in člani Jugoslovanske strokovne zveze Lojze Lešnik, Martin Kores, Alojz Diacci, Karel Reberšek, Vinko Ustar in Jože Jurač. Metod Hočevar (vodilni v celjski Jugoslovanski strokovni zvezi in tudi v vodstvu v Ljubljani) je kot talec padel že leta 1941, Martin Kores pa 1942. Tudi vsi udeleženci sestanka na Kozjici, predvojni člani Komunistične partije Slovenije, so padli v teh letih, med njimi so trije heroji.

Celjska Jugoslovanska strokovna zveza številčno sicer ni bila močna strokovna zveza, bila pa je dokaj politično in kulturno aktivna. Ne bi bilo prav, če v tem zapisu, saj podobnega še nismo mogli prebrati v sicer številnih celjskih zbornikih o naprednem delavskem gibanju pri nas, ne bi omenili vseh teh in tudi nekaterih drugih zvstvih in delovnih članov celjske Jugoslovanske strokovne zveze; tako Cirila Debeljaka, ki je padel kot talec, njegovo ženo Marijo, ki je umrla v nemškem taborišču, Zorana Dobravca in Staneta Kovača, nosilca spomenice 1941, pa Petra Kusterla, Jožeta Podpečana, Ludvika Kranjca, Andreja Cefute in drugih, od študentov pa Rada Mikliča in Franca Freceta. *Ljubljana, 10. novembra 1989*

ŽRTVE DRUGE SVETOVNE VOJNE PRI NAS

MILENA ŠTRAJNAR

Lep pozdrav vsem v imenu urednikov revije Borec in še posebej gostu iz Zagreba, gospodu inž. Vladu Žerjaviću. Žal se vabilu ni odzval dr. Tone Ferenc, z obžalovanjem – in obljubo pisnega prispevka – se je opravičil tudi dr. Milan Ževart. Pogovor bo vodil zgodovinar Jože Dežman. Hvala.

JOŽE DEŽMAN

Demografsko preračunavanje izgub med prebivalci Jugoslavije med drugo svetovno vojno Vladimirja Žerjavića (Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu, Zagreb 1989) in okrogla miza, ki jo je pripravila Sekcija za sodobno zgodovino pri slovenski zvezi zgodovinskih društev, sta dopolnjujoča se prispevka k preučevanju vojnih žrtev. Na eni strani gre za pretežno strukturno-statistični pristop, na drugi pa bolj za antropološko-zgodovinski, oba pa družijo klic po spoštovanju žrtev in prednost razuma, dokazov pred strastmi. Predlagam, da gost pove nekaj uvodnih besed o svojem delu.

VLADO ŽERJAVIĆ

V prizadevanju, da bi prišel do stvarnih podatkov, sem kot metodo izbral tudi stike z nekaterimi viri v naših republikah. Najprej pa moram seveda povedati, zakaj sem se tega sploh lotil. Ko sem se vrnil iz tujine, kjer smo vsi Jugoslovani živeli v popolni slogi in nacionalizma nismo niti omenjali, so se v naših časopisih skorajda klali... Mislil sem, da bo to minilo, potem pa je bila objavljena izjava dekana beograjske Filozofske fakultete Živojinovića (Intervju, januar 1986) o tisočih bartolomejskih nočeh na Hrvaškem in milijon ubitih Srbov. Ko sem sprevidel, da tako govorijo celo znanstveniki, ljudje, ki bi morali vedeti in poznati statistiko in podatke, sem vedel, da ne smem več stati križem rok in da je o tem treba nekaj reči. Če tako piše dekan Filozofske fakultete, potem je temu najbrž treba verjeti. Toda na napačne podatke sem moral reagirati in tako sem Intervjuju poslal podatke, iz katerih izhaja, da dekanovi podatki za Hrvaško absolutno niso veljavni, saj je tam tik pred vojno živelo vsega okrog 700 tisoč Srbov in ne milijon 700 tisoč (tako kot navaja dekan, so jih namreč ubili milijon, zdaj pa jih na Hrvaškem živi 700 tisoč). Zmeda pri podatkih o Hrvaških je očitno nastala iz pojmovanja, kaj štejejo za Hrvaško. Dokler ni bila ustanovljena banovina Hrvaška, je bila Hrvaška razdeljena med primorsko in savsko banovino, s tem da je primorska banovina poleg Dalmacije zaobsegala vso Hercegovino s Travnikom vred – to je bila Hrvaška do 1939. Po nastanku banovine Hrvaške so ji priključili tudi zetsko banovino, Dubrovnik in tri okraje severne Bosne (Grdačac, Brčko in še enega). To je bila potem čisto druga Hrvaška. T. i. NDH se je pozneje razširila tudi na vso Bosno in Srem. Po vojni pa je nastala četrta Hrvaška – brez Bosne (in tudi brez treh severnih okrajev in Hercegovine) in z Baranjo namesto dela Srema. Vsako od teh ozemelj ne po površini in ne po številu prebivalcev ni bilo enako. Reči Hrvaška v historičnem kontekstu je popolna neumnost, saj se ne da primerjati njenega števila prebivalcev npr. z NDH, ki je imela tudi sedanje ozemlje BiH in Srema. Pa tudi Srbov je v NDH bilo več, kot jih je zdaj na ozemlju Hrvaške in BiH. A če tako govori dekan Filozofske fakultete, je to tragedija. Ne gre le za popolno neznanje, marveč je tako govorjenje, konstruiranje takih podatkov kriminal. In prav to me je

spodbudilo k temu napornemu in zapletenemu delu. Ta problematika je zlasti vidna na splošno za Slovenijo in Hrvaško, saj so jima bili po vojni priključeni novi kraji.

Spoznal sem, da raziskovanja ne moremo omejiti na primer na ozemlje republike Hrvaške, saj so se njene meje spreminjale. Uboji so bili tudi v Sremu in Bosni in drugod. Toda ugotovil sem, da bi bilo tudi to preučevanje še zmeraj preozko in da se ga je treba lotiti za vso Jugoslavijo, saj je bilo preseljevanje množično tako med vojno kot po njej. Med vojno so se priseljevali Slovenci v Srbijo, po vojni pa se je 250 tisoč ljudi iz Hrvaške, Bosne, Srbije, Črne gore, Makedonije in nekaj malega tudi iz Slovenije preselilo v Vojvodino. Da bi prišli do stvarnih podatkov o številu prebivalcev, bi morali upoštevati celotno Jugoslavijo, to pa je velik zalogaj, ki tako kvantitativno kot tudi kvalitativno otežuje delo.

Na srečo imamo vsaj statistiko iz stare Jugoslavije; tu sta popisa prebivalcev iz let 1921 in 1931, statistični urad pa je opravljal svoje delo vse do 31. 12. 1939, torej leto in tri mesece pred začetkom vojne oziroma pred popisom, ki naj bi bil leta 1941. Ti podatki so pomembna podlaga ne le za ugotavljanje števila prebivalcev leta 1931 in pozneje na dan 31. 12. 1939, marveč odkrivajo tudi stopnjo rasti, ki jo dobimo s primerjavo teh gibanj. Vendar popisi ne dajejo prave podobe o naravnem prirastku, saj so v teh gibanjih zanemarjeni ljudje, ki so se preselili iz ene banovine v drugo, in emigracija, ki je obstajala tudi že pred vojno. O tem imamo podatke. Zlasti Slovenija je imela veliko emigracijo, največ, saj so njeni ljudje odhajali na delo v tujino, predvsem v Francijo. Primerjava teh podatkov in izračun stopnje rasti od leta 1921 do 1939 sta potrebna, da bi prišli do stopnje rasti v obdobju, o katerem nimamo nobenih podatkov (v letih 1939 do 1946), in ugotovili gibanje prebivalstva. V moji knjigi so podani podatki, kako se je stopnja prebivalcev gibala za vso Jugoslavijo od leta 1921 do 1931.

Stopnja je skoraj ves čas drsela navzdol, zlasti pa po letu 1935, tako da se je povprečna stopnja 1,5 % za leta od 1921 do 1931 znižala leta 1939 na vsega 1,1 % ali na 11 promilov. Stopnje, ki sem jih izračunal, se razlikujejo od banovine do banovine, težave pa so bile, ker jih je bilo treba preračunati glede na meje sedanjih republik. Kar zadeva Slovenijo, se ni spremenilo skoraj nič, zato pa so razlike velike zlasti za Hrvaško. Zvezni zavod za statistiko je leta 1964 v svoji publikaciji natančno navedel, katera naselja in okraji bivših banovin so bili priključeni republikam in pokrajinama. Tako sem dobil podlago za kontinuirano preračunavanje realne stopnje rasti prebivalstva do leta 1939 in od 1941 do 1948.

Kakor je razvidno iz mojih podatkov, je bila v letih od 1921 do 1931 povprečna, letna stopnja prirastka v Sloveniji 0,8 %, na Kosovu 3,1 %, v Bosni 2,08 %, v ožji Srbiji 2,19 %, v Makedoniji 1,69 %, na Hrvaškem 0,9 % in v Vojvodini 0,65 %. Vojvodina je torej imela skoraj štirikrat nižji prirastek kot Kosovo – že takrat! Na podlagi podatkov Statističnega letopisa 1938/39 sem nato izračunal povprečne letne stopnje prirastka po posameznih banovinah od 31. 3. 1931 do 31. 3. 1939: dravska je imela 0,6 %, savska 0,96 %, primorska 1 %, vrbovska 1,85 %, drinska 2,22 % itd. Nato pa sem te podatke spet preračunal glede na sedanje republiške in pokrajinske meje. Na strani 23 sem v knjigi podal gibanje te stopnje od leta 1921 do 1961. Tako na primer je bila stopnja prirastka v BiH od 1921 do 1931 2,08 %, od 1931 do 1941 – 2,06 %, od 1941 do 1948 pa 1,66 % in potem do leta 1953 spet povečana na 2,08 %. V Sloveniji pa se je prirastek gibal takole: od 0,8 % v desetletju 1921 do 1931 do 0,73 % od 1931 do 1941, 0,76 % od 1941 do 1948, 0,89 % od 1948 do 1953 in nato do leta 1961 0,68 %.

S ponderiranjem sem dobil stopnje rasti, ki so v globalu veliko bolj točne za Jugoslavijo kot za posamezne republike in pokrajini. Tako sem ugotovil, da je predvojna Jugoslavija (brez po vojni priključenih krajev) imela v letih od 1921 do 1931 stopnjo prirastka 1,5 %, od 1931 do 1941 1,38 %, (leta 1939 pa le 1,1 %), nato do leta 1948 1,2 % in od 1948 do 1953 1,4 % itd. To so seveda globalni kazalci, na podlagi katerih pa sem prišel do pričakovanega skupnega števila prebivalcev. Za obdobje 1941 do 1948 bi morali pravzaprav upoštevati podatke, ki bi veljali za nevojni čas, in ne dejanske podatke, če bi hoteli izračunati realno stopnjo izgube natalitete kot posledice

vojne. Gre za demografske izgube, saj vojne razmere porušijo demografsko rast prebivalstva. In tudi te izgube je bilo treba izračunati za vsako republiko in pokrajini posebej in nato za vse skupaj. Tako sem na podlagi stopnje rasti prebivalstva v mirnem času prišel do predvidene stopnje rasti v vojnem. Težave sem imel s podatki za Slovenijo in Hrvaško, saj sem moral izračunati tudi število prebivalcev z ozemelj, ki so bila priključena tema republikama po vojni.

Pri izračunavanju stvarnih človeških izgub med vojno je bilo treba upoštevati tudi notranja migracijska gibanja. Pa tudi izselitve. Tako na primer se je med vojno iz Slovenije na Hrvaško izselilo več kot 30 tisoč ljudi, nekateri so se pozneje vrnili, drugi so se asimilirali ali pa so bili statistično vodeni kot Slovenci. Vse to je bilo treba upoštevati, zato so seveda nekatere ocene o izgubah podvržene kritiki. Tako sem izračunal, da je v Jugoslaviji bilo med vojno demografskih izgub 2 milijona 27 tisoč. Pri tem je bila nataliteta zmanjšana za okrog 330 tisoč, 600 tisoč in še nekaj ljudi je bilo v emigraciji (od tega samo Nemcev 400 do 500 tisoč), tj. kvizlingov ali ekonomskih emigrantov (slednjih zlasti več po nacionalizaciji), saj je bil popis prebivalstva leta 1948, nacionalizacije pa so bile že prej. Vse to sem torej upošteval, da bi prišel do stvarnih podatkov o demografskih izgubah med vojno, to je milijon 27 tisoč. Od teh jih je bilo 80 tisoč ubitih v tujini, 947 tisoč pa v mejah stare Jugoslavije.

Nujno je bilo treba izračunati izgube posebej v mejah predvojne Jugoslavije in posebej za po vojni priključena področja, čeprav so tudi na teh ozemljih bili zločini, vendar v manjšem obsegu. Demografske izgube so bile tu predvsem posledica emigracije. Po mojih ugotovitvah je bilo med 178 tisoč demografskimi izgubami na ozemljih, priključenih Sloveniji in Hrvaški, okrog 28 tisoč žrtev, okrog 150 tisoč pa jih gre na račun emigracije. Veliko nesorazmerje torej, kajti v predvojni Jugoslaviji je bila podoba povsem drugačne. Ne vem, ali je to, kar sem povedal o svojem delu, tisto, kar ste želeli, ali pa bi radi slišali posebne podatke o Sloveniji ali kaj drugega.

JOŽE DEŽMAN

Vaše delo pomeni izziv za Jugoslavijo. Kakšne odzive je spodbudilo in kakšna razmerja se vzpostavljajo do vaših ugotovitev. Kakšne so spodbude za izbiro take ali drugačne predstavitve števila žrtev, saj smo ne nazadnje pri oblikovanju teh konstrukcij imeli pomemben delež tudi Slovenci, zlasti Vogelnik.

VLADO ŽERJAVIČ

Preučeval sem vse razpoložljive podatke, ne samo uradnih statistik. Število umrlih med vojno v Jugoslaviji so izračunavali različni avtorji, med njimi Slovenca Lah in Vogelnik, ki sta te podatke preučevala v letih 1951 in 1952, leta 1985 pa Dušan Breznik. Najprej pa moram pojasniti, kako smo prišli do števila milijon 700 tisoč izgubljenih življenj med drugo vojno. Število je bilo objavljeno že pred popisom 1948. Prepričan sem, in nihče me v tem prepričanju ne more omarjati, da do popisa 15. marca 1948 v nobenem primeru ni bilo mogoče ugotoviti točnega števila žrtev vojne, saj se o umrlih v vojni ne da govoriti, če se ne ve, koliko jih je preživel. V času od 1945 pa do 15. marca 1948 oziroma 1951, kajti podatke so urejali cela tri leta, se potemtakem nihče ni mogel lotiti resne analize teh podatkov. Število milijon 700 tisoč umrlih v vojni pa je Tito objavil že maja 1945 v Ljubljani. In to število je potem moral študent matematike Vladeta Vučković (zdaj je profesor v ZDA) 1947 znanstveno statistično dokazati po nalogu direktorja statističnega urada Vogelnika. Ne vem, ali je tudi Lah bil v statističnem uradu, vsekakor pa je bil eden od tistih statističnih demografov, ki so leta 1947 izračunali omenjeno število vojnih žrtev. Takrat je pač bila zahteva, da je treba leta 1945 objavljeni podatek znanstveno utemeljiti. Delo so zato naložili začetniku, in to matematiku, ne pa demografu ali statistiku. Ne Vogelnik ne Debevc in ne Tasić se niso lotili dokazovanja, saj so se zavedali, da se ga razumno ne da znanstveno utemeljiti, dokler niso znani podatki o preživelih, tj. popisa prebivalstva. Nesramno je bilo, da so to dokazovanje zvalili na ramena Vučkovića. Slednji zdaj trdi,

da je izračunal število milijon 700 tisoč ne kot izgube življenj, marveč kot demografske izgube, da pa so Kardelj in drugi ta podatek spremenili v vojne žrtve. Vučković je to izjavil za Intervju in Našo reč; izvod slednje so mi poslali iz tujine, saj vzdržujem stike z dr. B. Kočovićem. Naj mimogrede tudi omenim, da Naša reč navaja, da sta Kočovičeva in moja knjiga historični. Vučković je torej s to izjavo sam demantiral znanstveno utemeljenost navedenega števila žrtev. Dandanes bi to moral razumeti vsak znanstvenik, toda v Beogradu so ljudje, med njimi so po mojem najglasnejši dr. Bulajić, dr. Živković in dr. Rastislav Petrović, ki želijo dokazati, da je bilo vojnih žrtev več kot dva milijona. To je prava evforija. Namesto da bi zavzeli razumno stališče in rekli, da je to bila napaka, saj tedaj v resnici ni bilo mogoče ugotoviti točnega števila izgub, in da ga je tisti, ki je to število izračunal, tolmačil kot demografske izgube. Te pa so po njegovem manjše, kot sem jih izračunal sam, in manjše, kot so jih izračunali Lah in drugi. Po mojem izračunu je namreč bilo samo za območje predvojne Jugoslavije dva milijona demografskih izgub. Torej Vučković v tedanjih razmerah ni mogel približno natančno izračunati niti teh, saj bi tudi za to potreboval podatke iz popisa.

Najbrž bi moral prej povedati, kako izračunamo demografsko in kako druge izgube. Demografske izgube izračunamo tako, da od pričakovanega števila prebivalcev odštejemo število prebivalcev po popisu, če pa odštejemo še število emigrantov in deficit pri nataliteti, dobimo število izgubljenih življenj. Če torej Vučković trdi, da je računal demografske izgube, potem so v številu milijon 700 tisoč upoštevani vsaj emigranti, če ne tudi zmanjšana nataliteta.

DR. BOGO GRAFENAUER

Menda je računal za reparacijsko komisijo. To število je bilo priznano že maja 1945, za reparacijsko komisijo konec 1945. V njej niso sodelovali Poljaki in Rusi. Ti so dobili reparacije povrnjene drugače, od nemške lastnine na območju zasedbene cone. Komisija je zasedala novembra in decembra v Parizu in zasedanja so se udeležili tudi predstavniki vseh drugih zaveznikov iz Evrope. Naš memorandum je bil uradno natisnjen v francoščini, angleščini in ruščini. V njem je navedeno točno število: milijon 706 tisoč padlih v vojni, od tega 305 tisoč borcev. Torej je bilo število »ugotovljeno« vnaprej, a o tem sem že pisal v Danasu. Vem, kaj pomeni, če država reče toliko in toliko žrtev. Vem, saj je v vsaki publikaciji o Koroški morala biti falsificirana številka, ki jo je Bebler maja ali junija 1945 povedal na neki konferenci. Ob tej priložnosti je novinarjem izjavil, da je koroških Slovencev 120 tisoč. Pozneje me je v Beogradu vprašal, koliko jih pravzaprav je, in odvrnil sem mu, da 80.000, malo napihnjeno pa 90.000. Mirno mi je odgovoril, da bom pač moral dokazati, da jih je 120 tisoč, češ da država ne more delati napak. Vse to velja tudi za vojne izgube. Podatek je bil dan maja 1945 in je vse do nadaljnjega veljal. Vučković je bil samo kritje za številko, ki je bila izrečena in uradno določena že prej.

VLADO ŽERJAVIĆ

Rekel sem, da je za tak izračun potrebna znanstvena podlaga, namreč statističnega urada, in zato je to delal on.

DR. BOGO GRAFENAUER

Ker je šlo za reparacije, tudi nismo mogli med demografske izgube šteti deficit 500 tisoč Nemcev, kajti za naše reparacije veljajo žrtve naših narodov. Zato je morda nastala razlika med vašo in Vučkovičevo številko.

VLADO ŽERJAVIĆ

Ne, Vučkovičeve študije nisem videl, vendar avtor trdi, da je izračunal demografske izgube.

ZDENKO ČEPIČ

Vučkovića citira dr. Ljubo Boban v Kontroverzah zgodovine Jugoslavije 2. Na strani 410 navaja: Tako sem prišel do rezultata, da so izgube prebivalcev v Jugoslaviji v letih 1941 do 1945 znašale milijon 700 tisoč oseb. Seveda so to bile demografske izgube. Vendar je Kardelj po nekakšni učiteljski semantiki besedo »izgube« tolmačil kot »žrtve« in s to številko operiral na konferenci v Parizu. Jasno je, da je številka, ki jo je sprejelo »najvišje vodstvo«, zato postala uradno število žrtev, ne pa izgub prebivalstva. Tako se ustvarjajo miti.

DR. BOGO GRAFENAUER

Vendar je ta konferenca v Parizu bila v drugi polovici 1946, Vučković pa govori o »izgubah jugoslovanskih narodov«.

VLADO ŽERJAVIČ

Seveda so bili razlogi za uradno in znanstveno obdelavo tega: zaradi tujine in vseh, ki so tej številki ugovarjali, saj so vedeli, da tega ni mogoče izračunati. Zato so zahtevali znanstveno utemeljitev.

DR. BOGO GRAFENAUER

Znani francoski avtor za zgodovino druge svetovne vojne Henri Michel navaja za Jugoslavijo okrog milijon žrtev. Podatek je iz drobne knjižice, ki jo je objavil pred 30 leti.

VLADO ŽERJAVIČ

Zdaj lahko od vprašanja reparacij oziroma izgub takoj preidemo k vprašanju izvora stvarnih žrtev. Najbrž veste, da so 1964 državne komisije popisale ubite oziroma nenaravno umrle med vojno. Ta popis bi morala imeti vsaka republika. V Sloveniji nisem mogel dobiti uvida v te podatke. Na Hrvaškem hranijo te podatke v Arhivu Hrvaške v škatlah, z na roko napisanim obvestilom, kako so popisovali. Podatki so v 30 do 40 škatlah in 22 knjigah, v katerih je poimensko napisano 138 tisoč ljudi. Tudi v Sarajevu nisem mogel dobiti teh podatkov, toda na srečo sem v neki naši publikaciji prebral podatek nekega srbskega avtorja iz leta 1964 o skupnem številu umrlih med vojno v BiH. Navaja 174 tisoč mrtvih. Tudi podatkov za Srbijo nisem našel, ne v Arhivu Jugoslavije ne v Arhivu Srbije. Ne vem, ali v Sloveniji obstaja ta popis iz 1964. Morale bi ga hraniti občine, okrožja. Kar zadeva pokrajini in Makedonijo, tam podatkov nisem iskal, saj za Srbijo niso bili tako pomembni, bi pa izračun za prve bil lahek, če bi podatki obstajali. Popis umrlih iz leta 1946 je bil narejen zaradi zahtev po reparacijah, vendar ga nikoli niso objavili, in to iz razumljivih razlogov, saj nikakor niso mogli priti do števila milijon 700 tisoč žrtev. Po mojem je to edini razlog, moram pa pripomniti, da tega popisa v celoti za Jugoslavijo nisem našel. Okrog 60. let, ko so bili vzpostavljeni stiki z Nemčijo v zvezi z reparacijami, Nemci niso hoteli povrniti škode za žrtve, ki jih niso povzročili, marveč so bile ubite v bratomorni vojni. Tako je potem nastal popis iz leta 1964. Kartončki so shranjeni v 2980 škatlah. Po pravilniku Arhiva Jugoslavije – slednji edini hrani te podatke – lahko dobite na vpogled samo 4 škatle na dan. Ko sem torej hotel preveriti, ali je med tem arhivskim gradivom skupen podatek ubitih med vojno, sem prosil, da mi omogočijo vpogled v več škatel na dan, in tako so mi dovolili vpogled v sedem škatel v enem dnevu. Ko pa sem v svoji knjigi objavil, kakšen je pravilnik Arhiva Jugoslavije, me je njegov direktor napadel, češ, saj so mi dovolili vpogled v sedem škatel na dan. Dobil pa sem še tri povrhu, potem ko sem vztrajal in čakal dve uri. Zakaj torej vse te omejitve in zakaj ni sumarnih podatkov? Spet zato, ker tudi ta popis, četudi ga je opravil zvezni statistični urad, ni prišel do številke milijon 700 tisoč. A o tem več pozneje.

V oddaji beograjske TV Porota, bila je 13. novembra 1989, v kateri so poleg mene sodelovali tudi novinar Danasa Željko Krušelj in Goldštajn iz Zagreba ter Bulajić,

Živković, Glišić, R. Petrović in vojaški zgodovinar Antun Miletić iz Beograda, smo govorili tudi o popisu iz leta 1964, vendar nihče med nami ni poznal skupnega števila umrlih po tem popisu. Toda Željko Krušelj in Djuro Zagorac sta le nekaj dni poprej, že 21. novembra, objavila podatke o številu prebivalcev Jugoslavije, ki so izgubili življenje med drugo vojno: za Jugoslavijo 597.323, od teh BiH 177.045, Črna gora 16.903, Hrvaška 194.749, Makedonija 19.076, Slovenija 40.781, ožja Srbija 97.728, Vojvodina 41.370, Kosovo 7.927 in neznanih 1.744.

To so samo žrtve med partizanskimi borci in žrtve vojne, tisti, ki so jih ubili Nemci, kvizlingi itd. Sem niso vštete izgube kvizlingov in kolaboracionistov. Jaz pa sem vštél tudi te žrtve, saj sem izračunal skupne izgube prebivalstva. Po mojem je med kvizlingi in kolaboracionisti bilo okrog 209 tisoč žrtev. Tako bi prišli do skupnega števila izgubljenih življenj med vojno, ki bi znašalo več kot 800 tisoč, medtem ko jaz navajam milijon 27 tisoč žrtev za ozemlje predvojne Jugoslavije. Razlika je bržkone nastala, ker sem uradnim podatkom o prebivalstvu zavestno dodal število 140 tisoč, in to na račun naravnega prirastka prebivalstva do leta 1939, katerega povprečje sem izračunal po statističnem redu geometrijske progresije do 31. 12. 1940 (po statističnem letopisu 1938/39 in 1940), morebiten popravek pa bi bil objavljen ob rednem popisu 1941, ki pa ga zaradi vojne ni bilo. V knjigi sem pojasnil razloge, zakaj sem ravnal tako. Prišlo je namreč do napake tako pri popisu kot tudi pri izračunu prirastka, in to za odstotek glede na skupno število prebivalcev. Nikakor pa ni sprejemljiva napaka, ki jo je zagrešil Vogeltnik z milijonom in več. Moji podatki o izgubah, ki veljajo za meje stare Jugoslavije, so v vsakem primeru okvir, ki ga nikogaršnji podatki ne bi smeli preseči. Tako tudi tisti iz popisa 1946 in 1964 ne. Vendar je treba k popisu drugih avtorjev dodati še besedo, dve. Po popisu iz leta 1948 so tudi najprej Tasić, nato Ivo Lah in Vogeltnik pa spet Lah že bili bliže izračunu števila teh izgub. Zlasti Lah je bil blizu moje številke, medtem ko je Tasić v številu 2 milijona 400 tisoč demografskih izgub upošteval tudi podatke o priključenih ozemljih. Podatki, ki jih navajam v knjigi posebej za ozemlje stare Jugoslavije, niso enaki. Če od Tasićevega števila odštejemo 200 tisoč izgub na račun priključenih ozemelj Slovenije in Hrvaške, je njegova številka 2 milijona 200 tisoč za predvojno ozemlje Jugoslavije. Lah navaja število 2 milijona 100 tisoč, torej je moj izračun bliže njegovemu. In to je treba upoštevati, saj je spodbijal Tasićeve in Vogeltnikove podatke. Slednji pa je celo pisal o 2 milijona 840 tisoč do 3 milijone 250 tisoč demografskih izgub. Tasić je vzel za povprečno nataliteto v letih 1941–1948 stopnjo 1,5 %, kakršna je bila v obdobju velike rasti prebivalstva v 20. letih, potem pa je padala vse do leta 1939, ko je prišla do 1,1 %. V statistični reviji je Lah Tasiću očital, da je stopnja rasti prebivalstva 1,495 ali 1,5 % v povprečju na leto absolutno nesprejemljiva. Vogeltniku pa, ki sploh ni pojasnil, na katere podatke se opira, da je njegovo navajanje podregistracije otrok do petega leta starosti, ki naj bi mu služilo kot osnova za izračun, ki pa računsko ni dokazana, popolnoma neznanstveno. Vogeltnik je le izračunal skupno število na improvizirani starostni strukturi in tako prišel do fantastičnih podatkov. Navajal je milijon in celo več demografskih izgub kot vsak drug demograf, z Vučkovićem, Lahom, Tasićem, Kočovićem, Dušanom Breznikom in menoj vred. Dušana Breznika doslej nisem omenjal, ker njegove študije nisem imel v rokah, a bi si jo rad ogledal, saj je izračunal približno milijon človeških izgub. Bulajić in zlasti Petrović pa bi rada dokazala, da je bilo demografskih izgub tri milijone ali celo več (s priključenimi ozemlji vred), saj bi potem lahko prišla do milijona 700 tisoč ali dveh milijonov stvarnih izgub. Milijon izgub gre na račun natalitete in emigracije in tu velikih razlik ni. Če od treh milijonov odštejemo enega, ostaneta dva, če pa od dveh odštejemo milijon, ostane samo eden – in zavoljo tega je največji spor.

DR. BOGO GRAFENAUER

Prav imate, kajti delal je v času, ko je število, ki ga je ugotovila država, bilo sveto. Vzel je pač število dejanskih žrtev – milijon 705 tisoč. Pri njem je razlika samo pri izračunih demografskih izgub.

VLADO ŽERJAVIĆ

Ne, oprostite, gospod Grafenauer, saj bi to, tako kot pravite vi, impliciralo tri milijone demografskih izgub. Pri Vogelniku pa znaša izguba pri nataliteti 400 tisoč in 600 tisoč pri emigraciji, to pa pomeni, da je Vogelnik trdil, da je bilo mrtvih dva milijona. To implicira to.

DR. BOGO GRAFENAUER

Po vašem izračunu.

VLADO ŽERJAVIĆ

Ne po mojem, po vsakogaršnjem!

DR. BOGO GRAFENAUER

Toda on je dejansko trdil, da je mrtvih bilo milijon 705 tisoč.

VLADO ŽERJAVIĆ

Oprostite, imamo minimalno in maksimalno število izgube življenj. Vogelnik navaja najnižje število do milijon 854 tisoč in največje dva milijona 200 tisoč. In to zato, da bi opravičil tistih milijon 700 tisoč žrtev. Na okrogli mizi o Jasenovcu, ki jo je organiziral Danas, sem spraševal, zakaj sta Tasić in Vogelnik popis iz leta 1948 čez tri leta obdelan, na njegovi podlagi ni bilo mogoče upravičiti tolikšnega števila žrtev, če je bilo demografskih izgub prav toliko ali dva milijona. Zato sta število izgub povečala. Toda tega ni mogoče ne znanstveno ne človeško opravičiti. V članku Med statistikom in politiko, objavljen je bil v Danasu 19. 12. 1989, sem napisal, da je Vogelnik naredil medvedjo uslugo vsem, ki verjamejo njegovim demografskim izračunom, kajti to pomeni, da bi uradnemu popisu, predvojnemu in pričakovanemu, števila prebivalcev morali dodati še milijon ljudi. To pa pomeni, da bi tudi izračunu o žrtvah vseh drugih – Lahovemu, Breznikovemu, Kočovičevemu in mojemu – morali dodati še milijon izgub življenj. Ker pa podatek velja za Jugoslavijo, bi morali to število po posebnem postopku ustrezno porazdeliti med Slovenijo, Hrvaško, Srbijo in druge narode. Podoba, ki jo dobimo, je taka: Srbiji bi k mojim 167 tisoč žrtvam morali dodati še 270 tisoč žrtev (medtem ko je dr. Glišić, pa ne le on, izračunal 7000 žrtev manj kot jaz), torej bi jih dobili 430 tisoč, čeprav jih dejansko toliko ni bilo. Hrvaški bi moral prišteti okrog 210 tisoč žrtev, in to 140 tisoč Hrvatom in okrog 40.000 Srbom, saj je teh manj (le okrog 700 tisoč). Če torej seštejem žrtve po mojem izračunu, bi 130 tisoč srbskim žrtvam morali prišteti še 40.000, tako da bi jih dobili 170 tisoč. In če bi hrvaškim žrtvam prištel 140 tisoč, potem bi jih bilo 250 tisoč. To pa bi pomenilo, da je na Hrvaškem bilo več hrvaških žrtev kot srbskih, kar je popolnoma nesprejemljivo. Tudi za Bosno bi bila situacija enaka, izgube Hrvatov in Muslimanov bi bile večje kot pri Srbih. Vidite, do kakšnih absurdov pripelje to. To je nonsens. Z avtorji teh podatkov, ki so bili objavljeni 19. decembra lani, od tedaj še nisem govoril, čeprav sem to omenil tudi na že omenjeni Poroti. Tega Vogelnikovega dodatnega milijona umrlih ne moremo prišteti samo k žrtvam Hrvaške, da bi dobili 700 tisoč ali milijon ubitih v Jasenovcu, saj velja številka za vso Jugoslavijo in jo je treba glede na število prebivalcev in stopnjo natalitete porazdeliti primerno po vseh območjih Jugoslavije. Videli pa smo, da ta porazdelitev pripelje do absurdnih števil.

DR. BOGO GRAFENAUER

Mislim, da o tem nima več smisla veliko razpravljati, kajti glavni namen sestanka je razpravljati o podobi Slovenije, saj moramo tu vso reč tudi verificirati. Rad bi povedal, kako sem napisal tisti svoj članek Trovanje brojkama v Danasu (29. 8. 1989), v katerem sem pritrdil temeljnemu stališčem Žerjavičeve knjige. Število 1 milijon 700 tisoč žrtev je bilo postavljeno tedaj, ko še nihče ni vedel, koliko žrtev je bilo v resnici. Zakaj? Zato, ker so v tem času že povedali svoje število žrtev Sovjeti in Poljaki, mi pa smo hoteli biti po stopnji (odstotku od prebivalstva) takoj za Sovjeti, po številu pa smo

bili tretji za Poljaki. To je bila samo kalkulacija in vse je bilo izračunano za reparacije, nič drugega. Tako nima zaslug za to število – kot navaja Vučković za leto 1947 – niti Kardelj niti kdo drug. Številka je bila tedaj stara že dve leti in ob njenem nastanku ji je bil za botra vsekakor sklep nekega vrhovnega kolektivnega organa Komunistične partije Jugoslavije in ne kakega posameznika. Glede interpretacije poznejšega računanja imate morda prav, čeprav Vogelnika ne presojate povsem pravilno. Poznal sem ga dovolj dobro, bil je moj svak, oženjen z mojo sestro. Bil je zelo dober strokovnjak in je dejansko organiziral statistični urad v Beogradu ter bil njegov direktor do srede 50. let. Potem je prišel v Ljubljano na Ekonomsko fakulteto kot profesor. Umrl je pred letom ali dvema in njegov arhiv še vedno obstaja. Ne vem, ali je njegov arhiv še doma – nekaj časa je bil tudi predsednik mednarodne komisije za demografska vprašanja pri Organizaciji združenih narodov – ali pa je bil že izročen kaki fakulteti. Morda imate s svojo razlago njegovih računov o demografskih izgubah prav! To je bilo morda naročilo, ki ga je Vogelnik kot direktor statističnega urada preprosto moral izvesti, kot sem moral jaz dopisovati svojim dokazom, da je bilo koroških Slovencev 80 do 90.000, še konstrukcijo za število 120.000. Strokovnjak je seveda lahko sprevidel, da gre samo za konstrukcijo – toda številka je morala biti dodana povsod, drugače se dela o etničnem stanju na Koroškem ni smelo objaviti (celo temeljna razprava o teh vprašanjih v Koroškem zborniku 1946). Šele po koncu pogajanj o avstrijski državni pogodbi je bilo lahko drugače (brez te neresnične številke), toda njeno ponavljanje v času diplomatskih zahtev po spremembi meje je pustilo dediščino, da so v politiki in v šoli ali publicistiki še dolgo ponavljali napačno številko o 120.000 Slovencev na avstrijskem Koroškem.

VLADO ŽERJAVIČ

S tem se ukvarjam že dolgo in tudi pri Združenih narodih sem delal vrsto let (kot ekspert za industrijsko planiranje, oceno in pripravo industrijskih projektov), in imel bi kaj povedati o tem, kaj vse se je tam zahtevalo. Prav tako kot izračune, o katerih govorimo, lahko nategujete tudi projekte, zlasti tiste, pri katerih je interes velik zaslužek, ki sega v milijone dolarjev. Vendar nikoli nisem pokleknil, tudi če sem tvegaj, da me očrnijo in v hipu izženejo iz države kot človeka, ki noče delati po ukazu vlade. Hočem reči tole: neki zagrebški profesor, ki je preučeval gibanje prebivalstva Hrvaške v zadnjih 200 letih, je v knjigi, katere recenzenti so bili znani demografi, črno na belem zapisal, da je Hrvaška imela 440 tisoč izgub, a tega ni utemeljel z izračuni. Nekajkrat sem mu v pogovoru rekel, da sam pod nobenim pritiskom ne bi zapisal številke, ki je ne bi mogel dokazati. Zato, gospod Grafenauer, Vogelniku, četudi je vaš rojak, ne kot znanstveniku ne kot človeku ne bi dal priznanja.

DR. BOGO GRAFENAUER

V resnici je Žerjavičeva knjiga zelo koristna v današnjem položaju, v katerem obstaja takšna licitacija s številom žrtev, ki naj bi jih dala posebej Srbija za prvo in drugo Jugoslavijo – čeprav je v prvi svetovni vojni Pašić imel kot prvo izhodišče vselej celo ožji srbski program (osvoboditev vseh Srbov), jugoslovanski program pa mu je bil nadstavba in je oboje razlikoval celo še do jeseni 1918. To se je zelo jasno videlo še septembra in oktobra 1918 v njegovem odporu zoper priznanje londonskega Jugoslovanskega odbora za uradnega predstavnika avstroogrskih jugoslovanskih narodov, kar je prav za Slovence imelo ob kapitulaciji dvojne monarhije zelo nesrečne in delno dokončne posledice pri razčrtverjenju slovenskega naroda med 1918 in 1920. Ponavljam, ne gre samo za žrtve za drugo Jugoslavijo. Če vzamete zadnjo Čosićevo knjigo Stvarno i moguće (1988), je v njej kalkulacija – prevzeta po nekaterih zgodovinarjih in zlasti publicistih – da je Srbija žrtvovala v prvi svetovni vojni približno milijon ljudi. Pri tem da je imela tedaj vsa Srbija (v obsegu po balkanskih vojnah!) okrog 4 milijone 600 tisoč prebivalcev, samo moravska (do l. 1912) pa okrog tri milijone. Žrtve, ki jih omenja, naj bi bile le žrtve ožje, moravske Srbije, ki naj bi izgubila 60 % (!)

moškega prebivalstva oz. skoraj 40 % vsega prebivalstva. Ta neresnična podoba srbske publicistike me že dolgo pekli, ker sem spoznal, da po statističnih podatkih pridete do povsem drugačne podobe: če odštejete prebivalstvo leta 1914 od prebivalstva leta 1921, pridete v vsej Srbiji iz l. 1914, v novi in stari skupaj, do razlike (v minus) 465.000 ljudi (v sami »moravski« 256.623 ljudi!). Tu je še del tistih otrok, ki so bili rojeni v vojnih letih. Lahko pridemo do 500 tisoč, morda 550 tisoč realnih žrtev (v »moravski« gotovo ne preko 350 tisoč). To število je mogoče braniti in je za malo Srbijo seveda strašno, vendar je daleč od licitacije milijona. Poleg tega je razmerje med moškimi in ženskami v ožji Srbiji leta 1921 bilo takšno, da popolnoma zanika možnost da bi bilo takrat 60 % moških iz l. 1914 mrtvih (okrog 1900 je bilo v moravski Srbiji razmerje med moškimi in ženskami 1000 : 948, leta 1921 pa 1000 : 1085,6). K žrtvam mirno prištevajo padle Črnogorce, žrtve okrog 57.000 mobiliziranih vojakov iz Makedonije (ali tudi kaj iz »južne Srbije«?), prostovoljcev iz vrst avstroogrskih Jugoslovancev itn., enako kot seštevajo vse te kategorije tudi pri številu srbske vojske. V tem položaju je bila zame posebno poučna in koristna prav ta publikacija, ker se je videlo pri Kočevičevih in vaših izračunih, podobno tudi glede licitacije žrtev v drugi svetovni vojni, da gre za podobno številčno manipulacijo. Pa tudi glede nastanka doslej vselej ponavljane številke milijona 700 tisoč žrtev se je videlo, da je bila izsesana iz prsta, popolnoma na pamet, po približnih kalkulacijah. Prepričan sem, da so vzeli odstotek prebivalstva, 10 %, in to je milijon 700 tisoč od 17 milijonov, kolikor jih je imela Jugoslavija leta 1939. To je bil račun komisije za okupatorjeve zločine že pred majem 1945. Nisem preverjal vseh vaših računov, marveč sem naredil kalkulacijo o žrtvah v Sloveniji. Za Slovence je stvar toliko lažja, ker imamo Šifrerjeve publikacije o razvoju prebivalstva na današnjem ozemlju Slovenije za sto let (1857 do 1961, objavljeno v Stanovništvo, Beograd 1963), torej za ves ta čas. Tu objavlja tudi podatke o številu rojenih in umrlih za vsako leto od 1931 do 1940. Na ta način je mogoče izračunati število prebivalstva ne le za 1931 (ob štetju), marveč tudi za 1940. Prav tako v posebnih razpravah objavlja tudi podatke o emigraciji, o izseljenih in vrnjenih v desetletju pred začetkom druge svetovne vojne. Razlika znaša 25.000, kar je treba od vsote 1940 seveda odšteti. Enako objavlja po svojih statističnih podlagah število mrtvih in rojenih v času od 1946 do 1948. Naravni prirastek je seveda treba odšteti od števila prebivalstva leta 1948 (ob štetju). Pač pa ni za to obdobje podatkov o migracijah in enako ni podatkov za čas vojne. Za to postavlja le domneve, pri katerih sam opozarja na njihovo nezanesljivost. S temi elementi sem izračunal razliko med prebivalstvom 1940 in 1945, ki je nekoliko manjša od vaše. Vi računate na neposredne demografske izgube (žrtve, izselitve itd.) razliko 76.000 za današnje slovensko ozemlje. Pri tem štejete tudi Nemce (25.000 – 1000 umrlih in 24.000 izseljenih). Moja končna vsota se je izšla z razliko 63.000 (tako da sem odštel od izračunanega števila za leto 1945 oz. začetek 1946 izračunano vsoto za leto 1940). Tu so odprta vprašanja gibanja prebivalstva v vojnih letih in do konca 1945, tako da je odprta toleranca navzgor ali navzdol (vendar prej navzgor!), odprtih je nekaj vprašanj v zvezi z na novo pridobljenim ozemljem v Primorju in še kaj. Na tej podlagi sem zapisal v svojem članku v Danasu, da mislim, da je vaš račun v bistvenih potezah pravilen, čeprav bo vsekakor še razprava o konkretnih podatkih. Iz te končne številke nastajajo vprašanja, na kakšen način doseči skupno število žrtev. Najprej so tu migracije (tudi izselitve zlasti po začetku maja 1945), nadalje je vprašanje tistih, ki so padli pri domobrancih ali v nemški vojski kot mobiliziranci itd. To so vprašanja, ki jih je načel v našem zgodovinoписju v zadnjem času zlasti Dežman. Tu nastopajo različne tolerance in končno število še ni ugotovljeno. Mislim pa, da je to, kar ste napisali, v bistvu utemeljeno. To sem tudi napisal.

JOŽE DEŽMAN

Vaša knjiga je bila Jugoslaviji potrebna in je primerna spodbuda za nadaljnje razprave o žrtvah druge vojne tudi v Sloveniji. Tudi v tem pogovoru se lahko ustavimo ob demografskem okviru, ki ga ponujate. Umetna je primerjava s podatki o žrtvah med

Slovenci, ki jih je delovna skupina objavila v knjigi Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945, in podatki, ki jih objavljate vi. Med ocenami v obeh delih najbolj bije v oči dejstvo, da je v NOV na Slovenskem navedeno: »Da bi prebivalstvo ustraševali in ga odvrnili od tega, da bi pomagalo osvobodilnemu gibanju in se ga udeleževalo, pa so postrelili, pomorili, obesili ali sežgali okrog 19.400 civilnih oseb obeh spolov in vseh starosti, od tega okrog 2500 talcev.« Medtem, ko vi te strukture žrtev ne upoštevate NOV na Slovenskem posebej navaja žrtve bombardiranja, bolj ali manj podobne so ocene števila padlih partizanov, žrtev okupatorjevih represivnih ustanov, padlih sovražnikovih sodelavcev. Nekaj razlike je pri žrtvah nasilne mobilizacije v okupatorsko vojsko. Nobeden pa ne obravnava posebej žrtev, ki jih je usmrtila partizanska justica in niso bili del oboroženih kvizlinških formacij. Verjetno je potrebno, da nam Vladimir Žerjavič pojasni svoj odnos do slovenskih žrtev in pove, kako je prišel do svojih ugotovitev.

VLADO ŽERJAVIČ

Naj na kratko povem, zakaj sem se lotil izračunavanja števila prebivalcev Slovenije. Slovenija mi je blizu, pogosto potujem čezno v Umag, kjer imam vikend. Med Slovenci imam prijatelje. Pokojni inž. Guštin je bil eden mojih najboljših prijateljev, bil je direktor Litostroja. Maja 1986 sem vaš statistični urad prosil za sodelovanje. Direktor me je najprej napotil do tov. Milenkovića na oddelku za prebivalstvo. Pogovarjal sem se z njim in mu potem 1. julija istega leta še pisal, saj mi ni poslal obljubljenih podatkov. Navedel sem, katere podatke že imam in kaj se mi zdi problematično ter dodal, da je po mojem v zgodovinskem interesu Slovenije, da izračuna izgube prebivalstva med drugo vojno. Strinjal se je z menoj. In dogovorila sva se, da mi bo vaš urad pozneje preskrbel ustrezne podatke. Štirikrat sem bil tam, toda vsakič, ko sem prišel, Milenkovića nikoli nisem našel na delovnem mestu. Po podatke o priključenih ozemljih sem šel v Koper, vendar tudi tam nisem našel nič. Poleg tega so sedaj meje nekdanjih okrožij drugačne, nekaj jih spada pod Postojno in Koper, druga so nova itd. Jaz pa sem moral upoštevati ozemlje stare Jugoslavije, saj so v tem okviru podatki o izgubah povsem drugačni. Pri tem sem imel velike težave, zato sem se obrnil na kartografski urad, da bi tam dobil podatke o naseljih in njihovem številu. Vse to sem obdelal in posamič prikazal v knjigi. Tako sem ugotovil, da je od 187 tisoč skupno popisanih ljudi na tem ozemlju leta 1948 bilo 13.000 v mejah stare Jugoslavije in 174 tisoč na priključenih ozemljih. Tisoč več ali manj, tega ne morem za trdno dokazati, čeprav sem si zelo prizadeval priti do točnega števila. Na žalost pri tem nisem dobil nobene podpore. Polkovnik Klanjšček se gotovo še spominja pogovora z dr. Ferencem. Že tedaj sem želel sodelovati z njima, toda dr. Ferenc ni bil zainteresiran za to. Sem sem prišel zato, da bi me popravili oziroma da bi skupaj popravili moje napake, ki pa jih nisem naredil zlonamerno. Tako Bulajić kot Živković sta mi v Jasenovcu in celo na že omenjeni Poroti izrazila priznanje za delo, češ da sem spodbil delo številnih mladih raziskovalcev in da je v moji knjigi toliko podatkov, kot jih lahko zbere le kak inštitut. Vendar moram reči, da sem jaz navajen delati tako in da sem tako delal vse svoje življenje. No, na srečo imam še vedno dobro delovno kondicijo. Toda v resnici bi rad videl, da mi poveste, kaj konkretno pri mojem delu je treba spremeniti oziroma kateri podatki ne ustrezajo. Seveda moram poudariti, in to sem tudi napisal, da na podlagi 0,6 % stopnje rasti prebivalstva v letih 1931–1939 nisem mogel dobiti pravega števila izgub, zato in pa zaradi večje migracije prebivalcev v tem obdobju sem jo povečal na 0,73 %, da bi dobil pričakovano število prebivalcev in izgube. Glede na to mislim, da tu ne bi smelo biti več izgub. Med vaše izgube so vštete tudi izgube na Koroškem na ozemlju Avstrije. Če dodamo še 15 tisoč teh izgub, znašajo vaše izgube 53 tisoč. Lahko bi seveda uporabili tudi kako drugo metodo, vendar menim, da nam prav ta omogoča priti do približnih stvarnih podatkov. Če bi imeli podatke popisov iz 1946 in 1964, in neke bi jih morali imeti, saj ima Arhiv Zagreba te podatke urejene posamično, bi najbrž le prišli do tega? Tudi to bi potem morali dopolniti.

IVAN KRIŽNAR

Mislim, da gledamo na te podatke v glavnem kot zgodovinarji. Izhajamo iz induktivne metode, ne pa deduktivne. Zato je problem, ali tako preračunavanje zadošča. Pomoč, usmeritev že je, vendar ostaja nevarnost špekulacij, kar zadeva točnost. Zdi se mi, da je popis komisije za ugotavljanje okupatorjevih zločinov, celo dva, o katerih smo govorili, tista konkretna pot, po kateri bi morali še nekaj ugotoviti: kje so motivi, da popis ni bil popoln? Koliko ljudi je emigriralo, ne padlo, oziroma obratno? Ker vem, da je število padlih na Primorskem in Koroškem preveliko, se mi zdi, da so te številke previsoke tudi tu.

Drugič, ugotoviti bo treba, koliko ljudi je v resnici padlo, koliko jih je padlo od partizanske roke, koliko je bilo justificiranih. Ta relacija nikakor ni bila točna zaradi političnih teženj in mislim, da moram to stvar sprejeti zelo kritično. Po mojem bi se to dalo urediti na podlagi ohranjenih arhivskih podatkov, recimo ubiti izdajalci, na kar je ukrepal okupator. Imamo pa iz leta 1944 zelo točne podatke, in to ne v Sloveniji, marveč v nekem arhivu v Sarajevu. Dalo bi se torej te stvari še dopolniti in precizirati. Po mojem so ocene precej točne. Pridružil bi se ugotovitvam, opozoril pa bi, da je pretirano število padlih na Primorskem in Koroškem, vendar konkretni podatki, arhivsko dokumentirani, tega ne kažejo in ne potrjujejo. Po mojem bi se bilo treba opreti na popise komisij in kritično ugotoviti, kje so pomanjkljivi, motive, zakaj so pomanjkljivi, in pri teh stvareh priti do realnejših sodb. To je seveda težko, toda to bi potem bili dejansko trdni podatki, medtem ko so zdaj sporni.

Še o Srbiji – emigraciji v povojnih letih. Razsežnosti te emigracije, naj bo Turkov, Albancev, iz Srbije še danes ne poznamo dovolj, mislim pa, da bi to morali poznati, saj gre za stotisoče ljudi. Približni podatki so, toda do realnejših bi prišli, če bi imeli o emigraciji natančnejšo podobo, kot jo imamo.

MAG. ZDENKO ČEPIČ

Navezal bi se na zadnjo Križnarjevo misel o povojnih migracijah v okviru sedanje »velike«¹ Srbije, konkretno na Kosovu. Ne nameravam odpirati te vsekakor zanimive teme, vendar bi to vprašanje povezal z vprašanjem številčnega manjka prebivalstva v Sloveniji, ki je nastalo po zadnji vojni glede na izselitev oziroma izgon Nemcev iz okvira države in s slovenskega ozemlja. To vprašanje se kot mnoga druga, ki so povezana z žrtvami vojne in z izgubami v njej, danes odpira in zahteva vsaj minimalno pozornost.

Številčno stanje Nemcev pred vojno in neposredno po njej bom osvetlil z nekaj statističnimi podatki na podlagi obstoječe literature. Za predvojno stanje je to knjiga dr. Dušana Bibra Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941, izšla je že domala pred četrto stoletja. V njej avtor na podlagi številnih statističnih podatkov različnega izvora in na podlagi kritične obravnave le-teh, navaja število Nemcev, ki so pred vojno bivali na ozemlju tedanje Slovenije. Bilo jih je 28.998, govorili so nemško kot materni jezik, torej so to bili Nemci po kriteriju maternega jezika. Od teh jih je bilo 25 tisoč jugoslovanskih državljanov. Kulturbund oziroma njegov statistični urad je januarja 1941 naštel 28.075 Nemcev v Sloveniji, kar je zelo približano uradnim statističnim podatkom iz štetja prebivalstva deset let prej.

Za povojni čas, natančno za 1. oktober 1945, pa navaja podatke o tedanjem številčnem stanju Nemcev Franjo Baš v študiji ali bolje elaboratu, ki ga hrani Inštitut za narodnostna vprašanja, objavljen pa je tudi že v knjigi, ki je izšla lani pri mariborski založbi Obzorja. Baš navaja podatke o številu Nemcev v Sloveniji na dan 1. oktobra 1945: od 9349 jih je bilo 3587 v zaporih oziroma v taboriščih, 5762 pa je »predstavljalo malega človeka, ki je pod vplivom socialnih razmer v dobi pred letom 1941 in pod vplivom gospodarske aktivnosti nemštva klonil ter se udeležil nemštvu«, kot jih je označil Baš. Ti niso bili tedaj v zaporih ali taboriščih, vendar jih je verjetno čakala izselitev. Takšen primer so bile na primer mati, sestra in nečakinja pisatelja Lojzeta Kovačiča, kar je popisal v romanu Prišleki v drugi knjigi.

Če odštejemo od števila Nemcev pred vojno še Kočevarje ali kočevske Nemce, kar naj bi bilo pravilneje, ti pa so se izselili konec 1941 in v začetku 1942, dobimo okvirno število Nemcev, ki so se izselili v drugi svetovni vojni s slovenskega ozemlja. Po nemških podatkih naj bi se izselilo s Kočevskega oziroma naselilo na ozemlju ob Savi in Sotli, od koder so Nemci izgnali Slovence, okrog 13.800 Kočevarjev. Ti pa so ob koncu vojne domala vsi odšli iz Slovenije. Manko Nemcev v Sloveniji po drugi svetovni vojni je tako približno 23 tisoč, kar se precej ujema s podatki, ki jih navaja gospod Žerjavič v svoji knjigi.

Vsekakor je treba v okviru proučevanja in štetja izgub prebivalstva v drugi svetovni vojni na Slovenskem upoštevati tudi Nemce, in to brez vsakih ideoloških ali narodnostnih zadržkov. Dejstvo je, da so Nemci pred vojno živeli v Sloveniji in da jih je po vojni pač toliko manj, kar se mora pokazati v manku prebivalstva zaradi vojne. Vzroki za manko Nemcev v Sloveniji pa so že stvar druge zgodbe in ne golih števil.

MAG. DAMIJAN GUŠTIN

Repatriacija je zajela tudi vse druge, ne samo Nemcev, tudi Čehe, Madžare in druge tujce, in te je tudi treba prišteti.

JOŽE DEŽMAN

Kar se tiče Nemcev, ki so živeli v Sloveniji, nas knjiga *Schicksaal der Deutschen in Jugoslawien*, ki jo omenja Vladimir Žerjavič, opozarja na etično plat njihovega izгона. Ugotoviti bo treba, koliko jih je odšlo ali bilo izgnanih in koliko jih je izginilo v tukajšnjih zaporih in taboriščih. Kot posebna kategorija žrtev bodo Nemci morali biti deležni dialoške razprave, verjetno tudi meddržavne pogovora.

VLADO ŽERJAVIČ

V zvezi z mojimi navedbami iz knjige *Schicksaal der Deutschen in Jugoslawien* moram dodati še nekaj, o čemer doslej nisem govoril. Zanimivo je, da v tej razmeroma debeli knjigi piše, da v zvezi z njihovim odhodom z območja Slovenije in Hrvaške ni bilo večjih zapletov. Tistih 68.000 ljudi, ki jih nisem vštél med izgube – razloge za to sem navedel – marveč kot emigracijo, bržkone sploh ni emigriralo. Podatek ni preverjen in tudi presoja ga nisem. Vendar to s problemom žrtev med Srbi, Hrvati, Slovenci in drugimi ni povezano in tudi želel nisem, da bi prišlo v javnost in presojo, saj številke nisem preveril. Namreč, če bi jih vštél, potem bi dobil večje število izgub in manjše število emigrantov Nemcev. Pri tem se razhajava tudi s Kočovičem. On navaja, da so nekateri bili v taboriščih še leta 1948. Če je to točno, potem je to za nas zelo neugoden podatek. Če je namreč bilo ubitih ali je umrlo v internaciji in na prisilnem delu 48.000 ljudi, in če odštejemo še štiri do pet tisoč odposlanih v Rusijo, potem zneso to skupaj 63 tisoč ljudi. Najbrž pa gre pri tem tudi za civilne osebe, kajti vojaških izgub je po mojem bilo 28.000. To je velikansko število in v obdelavo in presojo ga prepuščam zgodovinarjem. V te podatke se nisem želel spuščati, saj nisem imel možnosti za njihovo preverjanje.

MAG. DAMIJAN GUŠTIN

Pri mnenju prof. Grafenauerja, da je bila uradna številka žrtev milijon 700 tisoč »izsesana iz prsta«, bi bil nekoliko zadržan, res pa je, da je trditev o 10 % izgub dejansko imela privlačnost vsaj v propagandi. Do maja 1945 je minilo skoraj leto dni dela Državne komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, od tega pol leta dela te in še drugih institucij nove oblasti v osvobojenem Beogradu, in to delo je moralo dati vsaj neke, pa čeprav delne rezultate. Res je, da prvenstvena naloga omenjene komisije ni bilo ugotavljanje žrtev, temveč zločinov in odgovornosti zanje, in res je tudi, da so se vojaške operacije na velikem delu območja Jugoslavije končale le nekaj dni prej, preden je bila prvič objavljena uradna številka. Rezultati so najbrž temeljili na izpeljanih ocenah iz delnih ugotovitev žrtev, morda celo

tolmačeni po potrebi. Moram pa pošteno reči, da v tem trenutku ne morem z nobenim dokumentom potrditi, da je omenjena komisija ustvarjalec ali soustvarjalec uradne številke. V gradivu komisije, ki je znanstveni javnosti že dolgo na razpolago, je aktov iz notranjega poslovanja z državnimi organi zelo malo.

K podatkom o popisu žrtev, bi rekel, da je popisovanje potekalo v več »kampanjah«. Pred osvoboditvijo je, vsaj slovenska komisija, izdelovala poleg registra zločincev tudi register njihovih žrtev. Poleti in jeseni 1945 pa je popis storjenih zločinov in s tem tudi žrtev zajel celotno slovensko ozemlje, izdelano in načrtovano, kolikor je to mogoče predpostaviti za deželo, kjer se je pred nekaj meseci končala vojna. Zajel je tudi primorske kraje, ki so bili pod zavezniško in našo vojaško upravo, menda tudi Koroško. Problem je v tem, da ni sumarnih uradnih podatkov tega popisa. V gradivu Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev sem našel (in objavil) poleg posameznih zbirkov tudi sumarne podatke o žrtvah za Slovenijo. Žal pa so na običajnem listu papirja, torej nedatirani in ne pojasnjujejo, na kateri obseg slovenskega ozemlja se nanašajo; možnosti je vsekakor več, od etničnega principa, etničnega teritorija, območja Federalne Slovenije, območja LR Slovenije. Kljub temu jih podajam v primerjavo s številnimi iz knjige Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem, ki upošteva približno enako kategorizacijo žrtev.

Kategorije	KUZOP	NOV na Slovenskem
padli v boju	28.091	16.000
v taboriščih	6.808	9.000
žrtve bombardiranja	1.123	1.600
žrtve terorja	14.425	19.400
skupno žrtev	50.447	46.000

Če k navedbam komisije dodamo še do 13.000 tistih tako imenovane nasprotnih strani, dobimo številko okoli 63.000, ta pa zdaj bistveno presega Žerjavičeve številke o številu žrtev Slovencev in žrtev v Sloveniji.

K temu še to: popisno gradivo iz tega leta obstaja, treba ga bo le obdelati, kar pa ni tako enostavno, saj so podatki narejeni po naseljih.

K popisom takoj po vojni bi morali prišteti tudi popis vojne škode, ki so ga izvajali po pravilniku o prijavljanju in ugotavljanju vojne škode, iz junija oziroma avgusta 1945. Tudi tu so podatki arhivirani, a historiografsko še ne ovrednoteni.

Zgodovinarji smo zainteresirani zlasti za vprašanje dejanskih žrtev in njihovo razvrstitev v posamezne kategorije, ki so ontološko povsem nepomembne, za zgodovinarja in zgodovinopisje pa vsekakor pomembne. Če vzamem pod drobnogled Slovenijo v drugem delu Žerjavičeve študije, je uporabljena literatura preskopa, čeprav je tudi res, da bistveno več sumiranih podatkov za celoto ali velika območja slovensko zgodovinopisje ni dalo. Tu, bi rekel, nimamo očitati kaj dosti Žerjaviću, veliko pa sebi. Zdajšnje zanimanje javnosti pa gre v prehitrem tempu, da bi mu sledile nove temeljne študije.

Še nekaj bi rekel o demografskih vidikih Žerjavičeve študije. Poglavitni problem, ki dopušča dokaj poljubno interpretacijo demografskih izgub, je razmak sedemnajstih let med dvema najbližjima uradnima popisoma prebivalstva, 1931 in 1948. Da bi demografske izgube čimbolj zožili na dejanski vojni čas (saj se drugače demografska izguba lahko prenaša še v naslednje generacije, ki pač niso tako številčne, kot bi sicer bile, zato tudi rojevajo manj otrok, kot bi jih sicer), in drugo, da bi čimbolj natančno ugotovili dejanski prirastek prebivalstva v desetletju pred vojno, je mogoče, govorim za Slovenijo, upoštevati tudi še nekatere druge popise prebivalstva, ne glede na to, ali so uradno objavljeni ali ne. Tu bi omenil vsaj še štetje prebivalstva na nemškem okupacijskem območju med preverjanjem rasne in politične sestave v letu 1941 (veliko se je mogoče o tem informirati v Nacistični raznarodovalni politiki dr. Toneta Ferencja),

manj znan popis prebivalstva v Ljubljanski pokrajini, z dne 31. julija 1941 (sumarne rezultate je objavil dr. Tone Ferenc v referatu Narodnoosvobodilni boj v Ljubljani). Na drugi strani pa je nova ljudska oblast prebivalstvo preštelu kmalu po koncu vojne, ko je julija 1945 izvedla začasni popis prebivalstva v Sloveniji. Ker mislim, da rezultati še niso znani, naj navedem objavljeni podatek, da je bilo v mejah dravske banovine tedaj komaj milijon 150 tisoč ljudi, kar pomeni 70 do 80.000 manj kot na začetku vojne (Ljudska pravica, 14. 5. 1946). Na nas je, da v povojnem gradivu najdemo podrobneje razčlenjene podatke popisa.

Upoštevanje teh podatkov in tudi nekaterih poznejših nam bo omogočilo, da bomo bolj zanesljivo določili faktorje naravnega prirastka pred vojno, med njo in po njej, saj se ti med seboj zagotovo bistveno razlikujejo, te razlike pa povprečno računanje prirastka med leti obeh ljudskih štetij povsem zabriše. Zame kot zgodovinarja tega obdobja je intrigantno vprašanje, za koliko so odlaganja sklepanja zakonskih zvez, odlaganja rojevanja otrok, zmanjševanje pogostnosti in možnosti spolnih kontaktov, odsotnost od doma predvsem moške populacije, ki je bila vpoklicana v različne vojaške formacije, obvezno delo izven domačega kraja, internacije v različnih vrstah taborišč in postopna rast mrtvih v vojnih letih zmanjšali naravni prirastek. Če ne drugače, mislim, da bi bilo to mogoče ugotoviti posredno iz poznejših popisov prebivalstva s analizo številčnega obsega posameznih vojnih generacij, upoštevaje seveda korektive zaradi migracij in postopnega krčenja generacije zaradi smrtnih primerov. Dvomim pa, da so zgolj zgodovinarji dolžni in sposobni ukvarjati se s historično demografijo.

DR. BOGO GRAFENAUER

V državnem merilu tega ni bilo. Tovariš Križnar, imate prav, tisto konkretno ugotavljanje, koliko je bilo žrtev, bi najbrž prišlo do pravega rezultata, če bi izhajali iz faktografije. Veliko vprašanje je, koliko je ta faktografija v celoti dosegljiva. Že šteli so 1946 na različne načine: v nekaterih občinah vse, ki so tam padli, v drugih pa vse, ki so iz te občine izvirali, tako da lahko pridete do tega, da so nekateri ljudje dvakrat šteti, nekateri pa mogoče nikoli. To je Dežman za Gorenjsko že ugotovil. To je problem, namreč, koliko je to štetje čisto dokončno. Je pa zanimivo, da se ta številka precej ujema s tisto, ki ste jo povedali in je bila objavljena v Danasu. Ni take velike razlike. V tem položaju pa je problem vsaj okvirno rešljiv s pomočjo statističnih podatkov. Ena metoda je tista, ki jo je uporabljal gospod Žerjavič, kar je hipoteza. Hipoteza je stopnja prirastka in od te hipoteze je deloma odvisna tudi razlika. Če računate, da je ta prirastek večji ali manjši, gre to lahko v precejšnje tisoče žrtev navzgor ali navzdol. Druga metoda je ta, ki sem jo uporabil na podlagi Šifrerja in žal mi je, da tega na statističnem uradu gospodu Žerjaviču niso dali. Poleg tega obstaja velik elaborat za statistični urad, ki je shranjen v geografskem inštitutu. Obsega približno sto strani, in to o štetju prebivalstva od prvega štetja leta 1857 do štetja leta 1961, objavljen pa je samo izvleček, toda že po njem se da marsikaj videti. Za Slovenijo (v današnjem obsegu) navaja za leto 1931 milijon 385.822 prebivalcev. Po Šifrerjevih podatkih, ki so očitno vzeti po matičnih knjigah do leta 1940, te so koncentrirane, in to se da obdelati, je bilo od 1931 do 1940. leta 323.000 rojstev, 206.256 smrti, se pravi, da je prirodni prirastek znašal 116.753 do leta 1940. Od 1946 do 1948 pa je bilo po istih podatkih 66.482 rojstev in 40.000 smrti; se pravi, da je razlika približno 25.000. Od naravnega prirastka je treba odvzeti emigracije. To je neznanka, ki je ne poznamo točno. Za dravsko banovino so podatki, in sicer se jih je izselilo 50.729, sočasno se jih je vrnilo 43.931, se pravi, da je za dravsko banovino razlika samo ne polnih 7000. Za Primorje pa računajo za to desetletje, podatkov žal nimamo, približno 18.600 emigrantov. Tu se že postavlja vprašanje, koliko emigrantov je šlo čez morje v Argentino in koliko v Jugoslavijo. Poleg tega je ta številka podana na pamet. Pri tem so vse emigracije štete skupaj s to problematično številko za Primorje, kar znaša 25.000. Na ta način sem prišel do podatka, da bi moralo biti ob vsem tem leta 1941 na Slovenskem milijon 477.177 prebivalcev. Leta 1945, če odštejem od novega štetja 1948, ki je dalo

milijon 439.000, prirastek po 1945, jih je bilo milijon 414.277, pri čemer pa spet niso všete emigracije, a za te po vojni Šifrer nima podatkov. Ima jih samo za naravni prirastek. Tu sta torej dve neznanki, ki lahko marsikaj povesta; razlika med tema številka je približno 63.000, se pravi za 13.000 manjša, kot je Žerjavičeva, saj gre tukaj za demografske podatke. Ta številka je gotovo v toleranci prej navzgor kot navzdol, ker tisti neznanki, o katerih sem prej govoril, prej povečujeta razliko kot zmanjšujeta. Zame je bilo to dovolj, da sem vam lahko rekel, da so vaši izračuni dosti dobro podprti, čeprav bodo še razprave o konkretnih stvareh, na kar je prej tovariš Križnar že opozoril. Če hočemo priti k vprašanju, ki jih je v svoji knjigi objavil Klanjšček, in to v zadnji, nekoliko dopolnjeni izdaji, o migraciji, je vprašanje, koliko tistih 29.000 Nemcev po štetju leta 1931 oziroma od 28.000 leta 1940 je ostalo tukaj in koliko jih je šlo; šli so skoraj vsi, prav vsi pa najbrž ne. Tudi ne vsi takoj leta 1945, ampak tudi še pozneje. Kolikšne so žrtve na drugi strani? Jaz bi tu naštel tisto, kar je Urbanc objavil v koledarju Družbe Sv. Mohorja za leto 1988. On računa na vse žrtve domobrancev, pri čemer je število žrtev v Rogu nižje, po njegovem približno 8500, računa pa posebej tudi Grčarice, Kočevje itn. Vse skupaj, s stražami in domobranci, znese 11.000, prišteje pa tudi likvidirane, ki so popisani. Poseben popis so naredili v črnih bukvah in ga zdaj ponatisnili v Ameriki. Tam je skupaj naštetih vseh teh žrtev 12.600. Prištetni so Židje iz Prekmurja, ki so jih pobili Nemci, Cigani itn., ti so najbrž v žrtvah okupatorskega nasilja zajeti in mišljeni, tako da tukaj ne gre za novo številko. Ima pa dve drugi številki, ena je 5000 žrtev v nemški vojski, ta je prav tako zajeta pri vas z enako številko, koliko pa je zanesljiva, bi bilo treba še natanko preiskati. Poleg tega ima tudi številko 2500 pobitih po vojni, kar pa sploh ne sodi med vojne žrtve. Kar se tiče vojnih in neposrednih povojnih dogodkov, imam vtis, da so njegove številke dosti zanesljive. Vštete so tudi žrtve po Grčaricah in Turjaku. Tudi številka, ki jo je nekoč omenil Biber, 750 likvidiranih, ko se je 1943 začela nemška ofenziva.

VLADO ŽERJAVIČ

Ne vem, ali je Vogelnik bil 1945. že v statističnem uradu.

DR. BOGO GRAFENAUER

Bil je že na Visu, kot organizator za statistiko.

VLADO ŽERJAVIČ

Te številke so manjše kot moje za predvojno Slovenijo.

ZDRAVKO KLANJŠČEK

Govoril bi o dveh vprašanjih: eno, kako smo prihajali do teh števil? Ko smo pripravljali monografijo o NOB na Slovenskem, smo se zavedali, da ne moremo posredovati takega pregleda, če nimamo tudi vprašanja žrtev. Podobno kot dr. Žerjavič ni dobil nobenih podatkov iz Statističnega zavoda, tudi sam nisem dobil nobenih podatkov od tam. Potem smo poskušali na podlagi vseh dosegljivih virov dati ocene. Sodelovalo nas je več. Na eni strani smo vzeli podatke, ki jih je objavila že komisija za ugotavljanje zločinov v svojih elaboratih; na drugi podatke iz popisa, ki ga je pripravila zveza borcev po vojni, leta 1951, in podatke predvsem iz tistih občin, kjer so jih solidno uredili, za tiste, kjer jih ni bilo, pa smo jih izračunali. Tretje preverjanje je bilo po seznamih borcev, ki jih imamo po enotah in občinah. Tako smo skušali popraviti tisto, kar je bilo pretirano v elaboratu komisije za ugotavljanje zločinov in tudi drugač., skratka, to je ocena. Kritika tovariša Žerjaviča in to, kar je objavljeno v njegovi knjigi, je približno podobno, s tem da ne razumem, iz kakšnih razlogov se dr. Žerjavič ni lotil drugega vprašanja: da primerja podatke iz knjige NOV na Slovenskem in svoje podatke in vzame ista izhodišča. Sam trdi, da območje Kopra ni upoštevano; potem v splošni oceni tudi ni upoštevano Slovensko Primorje. Mislim, da bi bilo prav, da bi izračunal, koliko prebivalstva je dejansko bilo pred vojno na vsem

tem območju, ki je danes republika Slovenija, in kakšno je bilo stanje po vojni. Malce se izogiba koprskega območja, na strani 110, ko primerja NOV na Slovenskem in svoje podatke, pa vzame za osnovo teritorij predvojne Slovenije, dravsko banovino. Jaz razumem Slovenijo kot območje, ki ga naseljujejo Slovenci, dravska banovina pa je bila ena od jugoslovanskih banovin takratne Kraljevine Jugoslavije. Sedanja republika Slovenija pa tudi ni čisto vsa Slovenija, ker manjka še precej njenega dela zunaj meja, na Koroškem in drugod.

Težko je tudi primerjati tole: mi smo v številko 19.400 všteli vse civilne žrtve, medtem ko jih Žerjavić izloča, tudi tujino; mi pa smo med nje šteli vse, razen tistih, ki so bili v koncentracijskih taboriščih. Tudi ni povsem točen prevod iz knjige NOB na Slovenskem, kajti tistih 5000, ki so padli v nemški vojski, so izgube od števila tistih, ki so bili v nemški vojski, ne pa od tistih 60.000, ki so bili prisilno odvedeni. Teh 5000 je treba šteti med omenjenih 19.000. Ne vem, po kakšnih merilih je razčlenil avtor teh 33.000 skupnih žrtev in 7000 od zunaj, se pravi 40.000. Po kakšnih kriterijih je razdelil žrtve na 9000 žrtev vojne in na 12.000 padlih borcev? Na hitrico sem predvčerajšnjim in včeraj izvlekel iz naših monografij podatke o padlih borcih. Samo v 7 brigadah in nekaj odredih je bilo 4000 žrtev, imeli smo pa 20 brigad. Samo iz enot, ki so bile po kapitulaciji Italije, jih je torej kakšnih 12.000. Pred kapitulacijo Italije je bilo tudi precej padlih z orožjem v rokah. Če bi kdaj prišlo do tega, da se Žerjavićeva knjiga ponatisne, bi prosil, da se toliko potrudimo, da upoštevamo vso Slovenijo, vse padle borce, in, ne posebej tiste, ki so padli v Sloveniji, pa še tisoč Slovencev v Črni gori pa 2000 na Hrvaškem in 2000 na Kosovu. Če bi vse to sešteli, bi dobili skoraj isto številko, kot smo ga ugotovili mi. V tem primeru bi bila knjiga dokaz, da je bila ocena kolikor toliko realna. Na drugi strani pa vsekakor sodim, da je knjiga, narejena po tej metodi, prispevek k našemu spoznanju preteklosti, k ocenitvi žrtev v Jugoslaviji in Sloveniji, seveda s predlaganimi korekturami, bi jih bilo po mojem mnenju dobro narediti tudi za Slovenijo. Hrvaška ima popise po občinah. Zdi se mi, da bi bila uporaba arhivskega gradiva iz popisa žrtev vendarle koristna.

Čeprav sem bil na eni strani vesel, da je moje ime uporabljeno kot gradivo, se mi zdi, da je navajanje le ene knjige iz Slovenije vendarle premalo. Slovenija bi zaslužila več gradiva, avtor bi lahko izkoristil več literature, čeprav so tu tudi jezikovne ovire. Kar pa se tiče podatka o tem, da sem ocenil 5.000 žrtev na Koroškem, moram pripomniti, da je bil omenjen v neuradnem pogovoru. Nisem pričakoval, da boste to uporabili.

VLADO ŽERJAVIĆ

Polkovniku Klanjščeku se zahvaljujem za zelo zanimive besede. Najprej nekaj o tem, kar ste rekli na koncu. Bil sem v neugodnem položaju, saj nikakor nisem mogel priti do vaše številke. To sem ugotovil, še preden sem prišel sem. Manjkalo je tistih 15, 20 tisoč življenj, in na tem pogovoru sem hotel to razjasniti. Rekel sem, da se po ocenah gibljejo od 5 do 15 tisoč tu in tam. Že prej smo navedli, da naj bi s tega področja upoštevali tudi žrtve fašizma. To sem povedal kot vam in meni v opravičilo, mislim pa, da ne bi bilo lepo, če tega ne bi navedli. Po mojem mnenju je to tudi potrebno, saj z vso pravico med izgube svojega naroda štejete tudi žrtve pod Avstrijo. Zdaj se moram vrniti nazaj, saj vztrajate, da je treba upoštevati vse Slovence skupaj, ne pa posamič one v Črni gori itd. Upošteval sem teritorialno načelo. K temu sem bil pravzaprav prisiljen, da bi ne prišlo do podvojitve podatkov. Torej kraj rojstva in njegova zabeležba ter smrti naj bi bila ista. Vendar sem to navedel posebej. Navedel sem celo tudi tiste, ki se računajo za Črno goro, čeprav so umrli na Hrvaškem in v Srbiji. Toda moral sem jih prišteti tja. In to lahko vidi vsak. Prav tako sem ravnal pri priključenih ozemljih. Prav s tem dodajanjem sem prišel do podatkov, ki so približni vašim, in to sem tudi povedal. Kar pa zadeva priključena področja, za Koper (za Slovenijo) in Buje (za Hrvaško) nisem imel podatkov o popisu stvarnega prebivalstva iz 1948. Zatorej sem jim izključil, saj bi drugače moral ta podatek ugotavljati sam.

Tega pa seveda nisem mogel, zato sem ti področji pač izpustil. Potem je prišlo do emigracije z ozemljem, priključenega Sloveniji in Hrvaški, to je cone B. In pri tem sem ravnal enako. Nikakor pa ne drugače.

MILICA STRGAR

Večkrat se sprašujem: ali znam oziroma ali morem s podatki odgovarjati na vprašanja, ki se v taki ali drugačni obliki, taki ali drugačni zvezi ponujajo v sedanjih razmerah? Poskusila sem si odgovoriti na tri, ne naključno izbrana vprašanja.¹

Prvo: kakšne so bile posledice italijanske roške ofenzive poleti 1942 v Loški dolini? Ker vem, da so se Italijani najbolj nečloveško znesli prav nad tamkajšnjimi prebivalci in ker vem, da imamo vendar nekaj temeljnih del, ki obravnavajo tudi ta čas in te kraje, sem mislila, da bo odgovor kar pri roki. Zmota! Namesto da bi mi dala jasne odgovore, so me spravljala v dvome. Seveda ne bom naštevala vseh, pogledjmo le, kakšne odgovore mi dajejo naslednji viri: Vodnik po partizanskih poteh,² Krajevni leksikon Slovenije I in IV,³ poročilo dekana Matije Škrbca po opravljeni inspekciji po Notranjskem avgusta 1942, objavljenem v zborniku Slovenke v NOB/1,⁴ članek Vinka Šumrade Ob štiridesetletnici pokola v Loški dolini, objavljen v glasniku Kovinoplastike Lož⁵ in brošurica Slivniški bataljon.⁶ Našla sem takele podatke o ustreljenih in o krajih, kjer so jih streljali ali iz katerih so ustreljeni bili.

Vodnik navaja streljanje v treh krajih v tekstovnem delu in eno v fotografski prilogi; Krajevni leksikon v desetih krajih, Šumrada v osemnajstih in še šestih zunaj tega območja, kjer so bili ustreljeni ali pa so v tistem času padli borci iz Loške doline. Škrbec obravnava Loško dolino kot celoto, dva posamična kraja pa navaja bolj za osvetlitev, kaj in kako se je dogajalo takrat.

Razlike so seveda tudi v številu žrtev. V Vodniku jih je sto osem, druge so (verjetno) skrite pri drugih spomenikih in jih ni mogoče ločiti od vseh drugih žrtev narodnoosvobodilnega boja. Krajevni leksikon ve za več kot sto osemindeset žrtev. (Zakaj »več kot«? V podatkih o enem kraju s tega območja namreč piše, da je bilo več žrtev. Površnost? Podcenjevanje? Različni pristopi popisovalcev? Politični razlogi? Kdo bi vedel?) Šumradov članek pozna sto šestdeset žrtev in še sedem, ki pa so padli partizani in dva ranjenca – žrtvi bolnišnice Ogenca. (V Krajevnem leksikonu ni mogoče ugotoviti, ali so upoštevali tudi te žrtve, ki so padle zunaj obravnavanega območja). Dekan Škrbec pa je navedel dva podatka: po italijanski statistiki je bilo sto dvaindevetdeset talcev, po občinski pa sto petdeset.

Kateremu viru verjeti? Najbolj prepričljiv je Šumrada, saj za vsak dan v prizadetem času in za vsak prizadeti kraj imenoma našteva ustreljene ali kako drugače usmrčene. Nekaj dvoma pa le še ostaja. Predvsem pa ni celotnega odgovora na vprašanje. Samo približno je npr. število odpeljanih v italijansko internacijo (okrog tristo), in prav tako je samo približno število umrlih v tej internaciji (štiriinsedemdeset, a le za rabsko taborišče). V članku ni osnovnih podatkov o sto petnajst pripadnikih civilnega taborišča, znanega kot Slivniški bataljon; tako so si z begom v podsnežniške hoste rešili golo življenje prebivalci Loške doline od otrok do starčkov, pa jih tudi tam smrt ni čisto obšla. – V članku so sicer tudi spomini piščeve sestre, ki je na svoji koži čutila in na svoje oči videla še drugo divjanje italijanske vojske. Žal pa v članku ni še podatkov, koliko vasi je bilo požganih, koliko posameznih hiš ali gospodarskih poslopij, koliko domačij izropanih, živine pokradene in poklane, in podatkov, česa vsega se Italijani tu niso spomnili, saj jim je bilo prav tu dovoljeno čisto vse, samo da bi zatrli narodnoosvobodilno gibanje. Škrbec se je nekaj malega razgovoril tudi o tem; o kraju Vrhnika je zapisal: »Pogorelo je 22 hiš z vsemi gospodarskimi poslopji; vse, kar se je dalo premakniti, zlasti živina, je izginila z Italijani.« In o Ložu: »Pogorelo je zažganih od Italijanov 58 številk s ca. 80 objekti, nepoškodovanih je ostalo le 40 številk, med njimi pošta, sodnija, mežnarija.« (Nato omenja še nekaj domačij.) Nadaljuje: »Požiganje samo se je začelo istočasno na 20 mestih, tako da ljudje sploh niso mogli nikamor. Bili so, po pripovedovanju, tako apatični, da so kot majhni otroci

gledali v ogenj in drug drugemu pripovedovali, kdaj se kje vnema; da bi gasili, ni prišlo nobenemu na um. Veter je napravil svoje.« Itn. Tudi o tem bi morali imeti pri roki zbrane podatke. Opozoriti pa želim še na naslednje. V virih je dovolj znamenj, da Italijani te morije in pustošenja ne bi zmogli brez »domače pomoči«. Šumrada poudarja, da so samo na začetku ustrelili manjše število ljudi res kot talce, vsi drugi so bili aktivisti Osvobodilne fronte, odborniki, člani komisij in podobno. V Starem trgu jim je sodilo nekakšno sodišče: starotrški župnik, župan in trgovec iz sosednje vasi. Drugje so drugače kazali, koga bi se bilo treba znebiti. Upravičeno lahko domnevamo, da so partizani že med vojno ali takoj po končani ofenzivi koga tudi kaznovali. Tudi podatki o tem bi dali popolnejšo podobo žalostnih posledic te ofenzive, ker je 1) pokopala pod seboj najbrž tudi nekaj prepričanih, nekaj zapeljanih nasprotnikov in nekaj preprosto preplašenih ljudi, ki so si svoje življenje reševali z življenjem drugih, in 2), ker bi taki partizanski ukrepi, povezani z vzroki in razmerami zanje, bili tudi danes lažje razumljivi in deležni bolj nepristranske presoje.

Vse gornje pripombe pa seveda ne pomenijo, da o Loški dolini med italijansko ofenzivo in po njej ni pretresljivih pričevanj, le tako razpršena so in večkrat objavljena v malo znanih glasilih z majhnimi nakladami. Zato je iskanje odgovora o Loški dolini tistega časa zamudno pa tudi še ne dokončano delo.

Drugo vprašanje ima precej svojih korenin že v prejšnjem. Vprašala pa se bom drugače: So res umori in maščevanja pripadnikov narodnoosvobodilnega gibanja nad civilnim prebivalstvom povzročili, da so se v silobranu pred njimi ustanovile in se borile vaške straže in kasneje domobranci? Kakšen je odgovor na to v mojem domačem kraju oziroma območju? Iskati sem ga začela ob prebiranju Bele knjige.⁷ V njej sem v seznamu civilistov, ki naj bi jih umorili partizani, našla tudi dve domači imeni in se pri tem spomnila mnogo daljšega seznama tistih, ki so našli smrt od nasprotnikove roke. Ugotovila pa sem najprej, da se pri Beli knjigi motijo. Ker za to območje še (vedno) nimamo popolneje obdelanega niti narodnoosvobodilnega, še manj pa nasprotnikovega delovanja, se moramo še zatekati k spominu takratnih udeležencev. In ta pravi, da so partizani kaznovali štiri osebe. Pravim tako, čeprav še ni raziskano, ali upravičeno ali ne, pa tudi to ne, če ni kdo drug podtaknil partizanom tega dejanja. Do večje jasnosti naj ostane tako. Partizani so dve osebi usmrtili spomladi 1942, eno kakšno leto pozneje in četrto proti jeseni 1943. Torej štiri medvojne partizanske žrtve na območju, kjer je po zadnjem predvojnem štetju živelo 938 prebivalcev, ki je bilo zelo pomembno tako za okupatorja kot za domače nasprotnike zaradi železnice, cestnega križišča, oblikovanosti zemljišča in seveda tudi zaradi razvoja narodnoosvobodilnega gibanja. Na pomembnost kažeta že dva podatka: da so območje skoraj ves čas italijanske okupacije varovale fašistične sile in da so središče območja takrat kot Ljubljano obdali z bodečo žico. Odveč pa bi bilo misliti, da so območje lahko obvladovali brez opore med domačini.

Italijani so namreč že leta 1941 zaprli štirinajst ljudi (eno žensko), leta 1942 pa sto devetinsedemdeset (devet žensk). Res so jih največ aretirali med italijansko ofenzivo in po njej, ko so pospravili vse moške razen železničarjev, salezijancev in njihovih gojencev in na prste prešteti posameznikov s poklici, ki so jih Italijani potrebovali. Toda vse aretacije pred tem so bile dobro merjene in so posegle v samo sredino

¹ Prispevek je bil pripravljen za okroglo mizo, vendar je bil zaradi zadrege s časom na njej v celoti predstavljen le zadnji primer.

² Vodnik po partizanskih poteh, Založba Borec, Ljubljana, 1978.

³ Krajevni leksikon Slovenije I in IV, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1968 in 1980.

⁴ Slovenke v NOB, I, Založba Borec, Ljubljana, 1970.

⁵ Slivniški bataljon, 1973.

⁶ Vinko Šumrada: Ob štiridesetletnici pokola v Loški dolini, Glasilo Kovinoplastika Lož, oktobra in decembra 1982 in marca 1983.

⁷ Bela knjiga slovenskega protikomunističnega upora 1941–1945, izdal in založil Tabor ZDSPB, tiskano v ZDA, 1985, 2. izdaja.

narodnoosvobodilnega gibanja. Zato so leta 1943 lahko zaprli samo še devet ljudi (štiri ženske). Med njihovo okupacijo so bili ustreljeni 4 talci.

Po kapitulaciji Italije je bilo tu petinpetdeset dni osvobojeno ozemlje. Z vso takratno oblastjo in z vojsko, ki je varovala to zadnje ozemlje pred vrati Ljubljane. So v tem času poravnali kakšne račune? Kolikor je znano, so preselili oziroma odpeljali v nekakšno internacijo, se pravi globlje na osvobojeno ozemlje, dvanajst salezijancev (dva so takoj izpustili), eno družino in eno žensko. Salezijance, ki so živeli le streljaj od meje svobodnega ozemlja pred že nemško Ljubljano, so tudi posvarili. Pred začetkom jesenske nemške ofenzive so vse odpeljane izpustili.

Prvi člani so bili sprejeti v komunistično partijo in organizirani v prvo celico dober teden pred koncem osvobojenega ozemlja.

Ob začetku ofenzive se je brigada umaknila na boljše položaje, z njo pa so se umaknili tudi najbolj izpostavljeni aktivisti. Takoj za njimi so prišli domobranc, najprej samo na pohod, kmalu pa za stalno. Do konca vojne so bili tod oni na oblasti. Že dva dneva po umiku brigade so zaprli vse tiste aktiviste, ki se niso utegnili ali mogli umakniti in nekaj članov družin, zlasti otroke, tistih, ki so odšli z brigado. Otroke so sicer tokrat izpustili, a so prišli kasneje spet na vrsto, druge pa so predali Nemcem, ki so jih odpeljali v svoja taborišča. Leta 1943 so domobranec aretirali trinajst oseb (šest žensk), leta 1944 štiriindvajset (devetnajst žensk), leta 1945 aretacij ni bilo. Po koncu osvobojenega ozemlja so bile vse aretacije domobranske. Ljudi so zapirali v svojih zaporih v samem kraju ali v Ljubljani, ali pa jih predali Nemcem za taborišča ali prisilno delo. Starost: od 13 do 68 let.

Sicer pa je žalostni rezultat štirih vojnih let naslednji:

dvesto ena oseba (osemnajst žensk) v internaciji,
devetinšestdeset zaprtih (enaindvajset žensk); samo v nemških in domobranskih zaporih devetinštirideset,
enaindvajset mrtvih v internaciji,
štirje talci,
deset žrtev črne roke,
sedem civilnih žrtev vojne,
trije pogrešani v vojni in
petintrideset padlih borcev narodnoosvobodilne vojske, padlih v bojih z okupatorjem in vaškimi stražami ter domobranec ter
štiri žrtve partizanske kaznovalne politike.

Poleg domačih deset žrtev črne roke, znanih po brezobzirnih umorih, so na območju tukajšnje domobranske postojanske morili tudi ljudi z območja sosednjih ali celo bolj oddaljenih postojank. Dovolj znana je skupina devet barjanskih žensk (ena je pobegnila), manj se ve za druge, pripeljane z barjanskega obrobja, pa za umor znane aktivistke – krščanske socialistke in pesnice in še marsikoga. Trupla pobitih domačinov so svojci po naključju našli v mehki barjanski zemlji. Ko so si po dolgem in ponižujočem moledovanju pri pristojnem župniku izprosili dovoljenje, da jih prekopljejo in pokopljejo po krščanski navadi na pokopališču, so pri prekopavanju našli še druga trupla. Domobranec so zato prekopavanje prepovedali. To so lahko svojci storili šele po vojni. Nekaterih trupel pa sploh še niso našli.

V domobranski postojanki, ki je za seboj puščala tako žalost, niso bili samo domačini. Sploh ne. Toda tisti domačini, ki so bili na domobranski strani, tudi niso bili samo v domači postojanki.

Začetno vprašanje moram dopolniti: kakšne pa so bile povojne posledice? Tudi te še niso preiskane, do sedaj zbrani podatki pa govorijo o šestih usmrčenih (vrnjenih) domobrancih. (Obsodb na časovne kazni tu ne omenjam.)

Naj povzamem odgovora: mislim, da partizanska kaznovalna politika v mojem kraju ni izzvala nasprotnika k »silobranu«. Prej narobe. Vseeno pa imata odgovora svoje pomanjkljivosti. Manjka jima podrobna preiskava prav vsakega primera, ki bi onemogočila vsakršno samovoljno razlago. Premalo so tudi znane razmere, v katerih

se je vse dogajalo, saj so prej navedeni podatki zbrani le za »domačo rabo«, le divjanja črne roke so širše predstavljena. V tako skromno vedenje zlasti o nasprotniku pa prihajajo podatki Bele knjige, ki ponujajo svojo resnico. Soočenje je, zaradi že povedanega, komaj mogoče, še toliko manj pa, ker niso znane tudi druge njene napake. Meni je bila npr. za podatke o vrnjenih domobrancih prej v oviro kot v pomoč. Ponuja namreč osebe, za katere ni mogoče ugotoviti, da bi kdaj tod živele, dalje, kot vrnjene take, za katere se kolikor toliko ve, da so padli po vojni kot pripadniki terorističnih skupin, ki so vdirale na naše ozemlje, in tudi take, ki so umrli šele pred nekaj leti.⁸

Tudi moje tretje vprašanje je povezano z Belo knjigo: koliko je bilo vrnjenih domobrancev. Vprašanje samo na sebi ni izvirno. Že Jože Dežman⁹ je v Borcu kritiziral navajanje njihovega števila brez pravega premisleka in prave utemeljitve. Celotno pri najbolj dobronamernih sporočevalcih se je znašlo število dvanajst tisoč, medtem ko so v begunskih krogih že nekaj časa pisali o dosti manjšem številu (razen v povsem razvidnih propagandnih namenih). Te kritike seveda ne bi ponavljala, če se ne bi z Belo knjigo, pravzaprav z njeno površno rabo, vse bolj širilo mnenje, da je bilo vrnjenih še več. Nekateri pisci namreč omenjajo samo, da vsebuje trinajst tisoč dvesto dvaindvajset slovenskih žrtev komunistične revolucije. Povedati je treba, da Bela knjiga ni kriva za našo površnost (ali zlonamernost). Bela knjiga objavlja namreč imena (navajam njihovo izrazje) pomorjenih civilistov (pri prejšnjem vprašanju smo videli primere nekaterih), padlih borcev in vrnjenih borcev. Na seznamu so tako imena obsojenih na kočevskem procesu ali pred drugimi partizanskimi sodišči, dalje imena obsojenih v povojnih dovolj znanih procesih in imena vrnjenih, domnevno pa tudi usmrčenih domobrancev. Teh so našli devet tisoč sedeminštirideset.

Ali je to zanesljivo in preverjeno število? Že nekaj preprostih računskih operacij bi nas lahko približalo podatku, koliko je lahko bilo vrnjenih domobrancev. Lahko bi primerjali podatke mag. Borisa Mlakarja¹⁰ o številčnem stanju slovenskih kvizlinških enot s podatki, tudi begunskimi, katerim enotam se, vsaj v celoti ne, sploh ni posrečilo pobegniti, katere niso bile vrnjene, koliko vojnih ujetnikov so zavezniki potrebovali za svoja opravila itd. Mislim, da bi nas že ti podatki približali verjetnemu številu. Tako pa nam, po mojem, ponuja tudi raziskava, ki jo je opravil in 11. januarja 1947 v Spitalu na Dravi končal dr. Jože Godnič, objavil pa v celoti Tabor 1985/5–6.¹¹ Napisana je torej bila v času, ko je bil spomin še zelo svež, močna pa tudi prizadetost. Dr. Godnič, odvetnik, je govoril z mnogimi begunci, ki so imeli boljši vpogled v razmere. V veliko pomoč pa sta mu bila tudi dnevnik in pričevanje podpolkovnika Ivana Drčarja, načelnika štaba slovenskega domobranstva. V tistem času, ko se je med begunci že skoraj povsem utrdilo mnenje, da je bilo vrnjenih dvanajst tisoč domobrancev, je Drčar menil, da je bilo nasilno odpeljanih v Jugoslavijo kakih osem do devet tisoč, drugi so se razpršili. Kako je prišlo do tako različnega števila? Kot je znano, je bilo od 27. do 31. maja pet prevozov. Vsak naj bi štel približno po dva tisoč prepeljanih.

⁸ To je obenem tudi opozorilo, da Bele knjige ne gre kar prepisovati ali seštevati njene žrtve. Ima pa tudi še druge napake, ki sem jih opazila pri iskanju imen iz domačega kraja. Pri nekaterih je krajevna pristojnost določena s faro, pri drugih s krajem bivališča, kraji so površno napisani, zato jih je mogoče zamenjavati; še posebno težavo predstavljajo imena krajev, ki jih je več na Slovenskem, niso pa posebno določeni itd. Zato je treba biti več kot poznavalec krajevnih razmer pri uporabi Bele knjige. Sicer pa lahko postrežem tudi z mnenjem iz begunskega tiska. Nanaša se sicer še na prvo izdajo Bele knjige, a se, po mojem mnenju, prilega še tudi drugi, sicer obsežnejši izdaji. Dober poznavalec domobranskih in begunskih razmer je v oceni neke druge begunske knjige opozoril, da bodo s takim pisanjem še križi, če bodo še dolgo morali sprejemati pomanjkljivosti in netočnosti v »publikacijah, kot je npr. Taborova Bela knjiga, ki je samo rekopilacija podatkov po večini samo na človeški spomin navezanih poročil, (...)« (Pika, Tabor, Buenos Aires, 1973/8, str. 212).

⁹ Jože Dežman: Pismo Društvu piscev zgodovine narodnoosvobodilnega boja, Borec, 1988/2.

¹⁰ Pogovor z mag. Borisom Mlakarjem, Borec, 1989/1.

¹¹ Tabor, glasilo ZDSPB, Buenos Aires.

Srednji trije prevozi so odhajali kar po načrtih, ne pa prvi in zadnji. Prvi zato, ker je poveljnik Krener zamenjal enote, ki naj bi šle s tem prevozom, s tem pa tudi število, tako da natančni Godnič sploh ni napisal, koliko jih je bilo; iz zapiska Slovenskega narodnega odbora, z dne 1. junija 1945, pa vemo, da jih je bilo šeststo. Na število zadnjega transporta pa je bistveno vplivalo spoznanje, da domobrancev ne vozijo v Italijo, ampak v Jugoslavijo, zato je po zmedenih poveljih, ali iti na prevoz ali ne odšlo le še kakih petsto domobrancev. To število je v Godničevem poročilu nekajkrat ponovljeno, najti pa ga je mogoče tudi pri drugih piscih. Poleg tega je treba povedati, da je dovolj podatkov za trditev, da z nobenim prevozom niso šli vsi, ki so bili zanj predvideni, pa tudi, da se niso vsi, ki so se odpeljali iz taborišča, pripeljali do predajnega mesta. Res je bilo pobegov še pred prevozi več kot med njimi, bili pa so vendar. Nedoločljivo pa je, vsaj za zdaj, število civilistov, ki naj bi odšli skupaj z domobranci. Omenjajo jih nekaj sto, tudi Bela knjiga, objavlja pa le štiriindevetdeset njihovih imen.

Že po teh podatkih je mogoče reči, da je bilo vrnjenih manj kot devet tisoč oseb, z ne preveč drznosti pa, da jih ni bilo več kot osem tisoč.

Osebo bi se sicer raje ognila vsakemu številu, dokler naše raziskovalne skupine ne bi proučile zapisnikov, koliko vrnjenih so naše enote dejansko prevzele. Če pa teh dokumentov ni ali jih sploh ni bilo, je seveda verjetno, da bo vsak razlagalec prilagajal število svojim pogledom.

Čprav sem se spraševala samo po vrnjenih, pa vseeno še zanimiv odgovor že omenjenega Drčarja, koliko domobrancev je bilo pomorjenih: »Lahko trdim, da je bilo po prejetih poročilih pobitih najmanj 6000, raje več kot manj.« Drčar pa je bil pri vrhu organizacije, ki je skušala nadomestiti izgubo vojske s teroristično in obveščevalno dejavnostjo proti Jugoslaviji.

JOŽE DEŽMAN

Mislim, da ni posebnih pomislekov zoper ocene Vladimirja Žerjavića, kar se tičejo ozemlja dravske banovine. Neznanka so žrtve med Slovenci na avstrijskem Koroškem, delu sedanje Slovenije, ki je pred vojno pripadala Italiji, in Slovenci v sedanji Italiji. Bolj odprto pa je vprašanje kategorizacije žrtev. Sam sem obdelal žrtve med okrog 100.000 prebivalci Gorenjske. Med žrtvami, ki jih priznava Zveza borcev, je bilo 2550 partizanov, torej 70 %, med aktivisti jih je bilo 765 ali 21 %, 9 % pa je bilo drugih žrtev. Glede na to, da nemškemu okupatorju pripisujemo veliko genocidnost nad aktivisti in civilnim prebivalstvom nasploh, je 19.400 tovrstnih žrtev (poleg 9000 žrtev ujetniških in koncentracijskih taborišč), ki jih navajajo v NOV na Slovenskem, domišljajska številka. Osnovna kategorija žrtev so padli partizani, morda bo držalo število okrog 16.000. Pogojno sprejemljive so tudi ocene za žrtve okupatorjevih represivnih ustanov. Glede na to, da so popisi zveze borcev delili žrtve na vredne spomina in nevredne, je nekaj negotovosti pri številu civilnih žrtev vojne. Dovolj odprto je vprašanje žrtev med tistimi, ki so jih okupacijske oblasti mobilizirale v svoje vojske. Z današnjim prispevkom Milice Strgar in prispevki, ki smo jih že spoznali, se razjasnjuje problem žrtev v protikomunističnem oz. kolaborantskem taboru. Odprto pa je število žrtev partizanske justice. Npr. v drugi izdaji Bele knjige je od okrog sedemdesetih usmrčenih Bohinjcev poimensko navedenih šest, po drugi strani pa v emigraciji objavljeni spominski vir omenja samo za Zgornjo Bohinjsko dolino 40 tovrstnih žrtev. Torej bo morala raziskovalna potencia domobranske oz. protikomunistične publicistike prestati kritično verifikacijo, raziskava teh žrtev pa je nedvomno naloga, ki nas čaka.

DR. BOGO GRAFENAUER

V zadnjem argentinskem Zborniku (1973–75) je izšlo poročilo nekega oficirja, ki je imel nadzorstvo nad taborišči, kjer so bili 1945 Slovenci na Koroškem in v Furlaniji in upošteva toleranco od 10 do 15 tisoč.

JOŽE DEŽMAN

Arhivsko gradivo poznam, kolikor ga srečujem ob raziskavi Gorenjske. Prve povojne prijave žrtev so nepopolne tudi zaradi objektivnih okoliščin – ljudje so še v ujetništvu, usoda mnogih žrtev še ni znana itd.

MAG. DAMIJAN GUŠTIN

V vojno škodo se je načeloma, po predpisu štela vsa prijavljena škoda, in ne glede na to, kdo jo je povzročil. Tudi če so jo povzročili partizani, je to šlo v vojno škodo.

JOŽE DEŽMAN

Podatki, ki so objavljeni v Danasu, predvidoma izhajajo iz popisa žrtev okoli leta 1960. Ta je dvomljive zanesljivosti. Npr. za kranjsko občino je navedenih 1200 žrtev, vendar so to tako prebivalci kranjske občine kot vsi, ki so padli v kranjski občini. Realno je žrtev po meri Zveze borcev, ki so bili dejansko prebivalci kranjske občine, okoli 700. So pa tudi občine, kjer je žrtev manj, kot jih je dejansko bilo.

To pomeni, da bomo morali zagristi v obdelavo posameznih usod. Seveda ne brez viroslovnih težav. V pravni državi bi pričakovali, da bodo v rojstnih in drugih matičnih knjigah smrti zabeležene. Pa ni tako. Po teh listinah niti partizanskih smrti ne bi odkrili. Padli v okupatorjevi vojski in usmrčeni kot okupatorjevi sodelavci pa mnogokdaj sploh niso vpisani kot mrtvi. Torej bo ob odkrivanju žrtev nastajala tudi dokumentarna podlaga za dopolnitev listin v matičnih uradih.

Prihodnost raziskovanja žrtev je v konkretnih študijah. Poleg osnovne strukture predloga, ki jo imamo, bomo morali preučiti kakovostne razlike. Antropološka raziskava bo pokazala ceno življenja v posameznih življenjskih razmerjih, ki jih sproži vojna v svojih različnih časovnih obdobjih, kako vplivajo posamezni okupacijski režimi, kako razmerja sil na posameznih območjih.

DR. BOGO GRAFENAUER

Dobro, da imamo okvire.

JOŽE DEŽMAN

Okvir se pa zdi ustrezen.

VLADO ŽERJAVIČ

Mislim, da bi morali najti najbolj praktično in najkrajšo pot, kako priti do pravih podatkov. Če obstajajo podatki iz 1945 in 1946, in to v detajlih, bi po mojem bilo najbolje dopolniti jih in preučiti. Bolje kot iskati nove. Zlasti še, če so tudi znani podatki iz popisa 1964. Potem jih je treba le primerjati in dopolniti. Toda kolikor vem, je vsaj na Hrvaškem, in najbrž je tako bilo tudi tu, bilo dano navodilo, da registrirajo samo tiste, ki jih je ubil sovražnik, ne pa tudi tistih, ki so bili sovražniki. Zame je bilo problematično ugotoviti število sovražnikov. Navedel sem kategorijo kvizlingov in kolaboratorjev, čeprav so mednje lahko vštet tudi nedolžni. In tega ne bi želel. Med žrtvami vojne na Hrvaškem posebej navajam, kot kategorijo tiste, ki so umrli med bombardiranj, zaradi min itd. Za Hrvaško tudi te štejem med žrtve in so upoštewane tudi v popisu. Niso pa med njimi upoštevani tisti, ki so jih šteli za sovražnike, domače ali tuje, tj. Nemci, ustaši itd.

Hotel sem reči še tole: žrtvam v Kočevju je treba dodati tudi domobrance in belogardiste, ki so padli med vojno v boju s partizani. Tudi med njimi so bile žrtve. Kolikor vem, tisoč, dva. Če bi torej ob koncu vojne bilo ubitih 8000 in med vojno tisoč, bi moj podatek o 9000 t. i. sovražnikovih žrtvah ustrezal. Kar pa zadeva nesovražnike, so stvari zamegljene. Priporočam, da dobite podatke iz popisa 1945/46. To bi bila, kot že rečeno, najkrajša pot. Kajti po 45 letih lotiti se popisa je težko in nezanesljivo. Bolj kot leta 1945. Najtočnejše podatke pa bi seveda dobili s primerjavo popisov 1964 in 1945/46.

DR. BOGO GRAFENAUER

So kategorije, ki jih 1945 sploh ni bilo. Recimo Rog.

JOŽE DEŽMAN

Za nemške mobilizacije bo pomemben arhiv vojnega okrožja v Salzburgu. Vendar je bilo po vojni veliko arhivov uničenih že v naši domovini.

DR. BOGO GRAFENAUER

V dunajskem vojaškem arhivu je za vprašanje koroških žrtev znatno več konkretnih podatkov kot pri nas. V Rauschovi knjigi (*Der Partisanen Kampf im Kärnten*, 1979) imate podatke, koliko je bilo partizanov, koliko jih je padlo, koliko je nemških vojakov padlo, te številke so bile močno precenjevane pri nas. Približno desetina toliko jih je padlo, kot so naša poročila. Ti podatki v dunajskem arhivu obstajajo, nisem pa prepričan, ali jih lahko tujci že dobijo v roke, ker še ni minilo 50 let. Teh 50 let bo treba počakati, potem se bodo pa podatki dobili in se bo dalo marsikaj zelo jasno odgovoriti.

DR. DUŠAN BIBER

Spominjam se zaupnega ukaza glavnega štaba Slovenije štabom divizij poleti 1944 z opozorilom, da se ne sme pretiravati pri navajanju sovražnikovih izgub in prikrivati in zmanjševati lastne izgube. Ukaz je bilo treba takoj uničiti, da ne bi padel sovražniku v roke in se izrabljaj v protipartizanski propagandi. Hitler pa se je 1943. leta pritoževal, da so se nemški štabi na Jugovzhodu tako balkanizirali, da ni več moč verjeti njihovim poročilom.

JOŽE DEŽMAN

Vendar pa je o delu partizanskega sodstva precej virov v vojaškem arhivu nekje pri Sarajevu.

IVAN KRIŽNAR

Zanimivo je, da imamo veliko bolj točne podatke o justificiranih za Gorenjsko v letu 1944 kot 1945. Sodišča so delovala leta 1944, resda so bili potrebni vsi mogoči dokazi, toda po osvoboditvi je bilo konec pravne države. To je čudna, nemogoča stvar.

VLADO ŽERJAVIČ

Naj omenim nekaj, kar ni povezano s Slovenijo, marveč s Hrvaško in Jasenovcem. V že večkrat omenjeni oddaji beogradske televizije Porota je Srboljub Živanović telefoniral iz Londona podatek o delu neke antropološke komisije, katere člana sta bila tudi Slovenca Vida Brodar in Pogačnik. Slednji je umrl, Brodarjeva pa še živi. Ne vem, ali je kdo povezan z njo. Tu imam kopijo zapisnika te komisije, ki je našla v neki grobnici 197 skeletov. Živanović pa je izjavil, da so našli grobove s povprečno 800 skeleti oziroma trupli. Tako so prišli do števila 700 tisoč. Njegovo izjavo imam posneto na magnetofonski trak. Toda v zapisniku z dne 27. 6. 1964 je navedeno (tako Brodarjeva, Pogačnik in Živanović), da so našli okrog 200 takih grobov, vendar je bila največja tista, v kateri je bilo 197 trupel. Če torej to število pomnožimo z 200 grobnicami, dobimo število 40 tisoč. Živanović je število trupel v grobišču povečal na 800, torej bi morali odkriti 900 takih grobov, da bi prišli do števila 700 tisoč, in ne le 200, kot je navedeno v zapisniku. Vida Brodar se javno prek časopisov ni hotela vključiti v razpravo, ampak je le dala izjavo Željku Krušlju. Je pa to tako pomembna zadeva, da bi bilo veliko bolje, če bi osebno spregovorila. Če ima kdo od vas možnost, naj jo prosi, da se o tej zadevi izreče, saj je Živanovićeva konstrukcija (kot enega od članov komisije) monstrozna. S temi številkami se zdaj javno operira po vsej Jugoslaviji, saj so bila javno izrečena prek televizije, da so v grobovih našli po 800 skeletov. Ali bi lahko kdo poiskal Vido Brodar?

DR. DUŠAN BIBER

V Sloveniji je sedaj v modi razpravljanje o »vetrinjskih žrtvah« – analogno naslovu Tolstojeve knjige »Jaltske žrtve«, na Hrvaškem pa zadnje dni o »bleiburškem mitu«. V Sloveniji je »enonacionalni« pristop: rdeči so pobili bele! Na Hrvaškem je drug

podtekst: zmagoviti Srbi z rdečo zvezdo so pobili cvet hrvatstva in se maščevali za Jasenovac. Objavljeni viri in znanstvena literatura niso prav nič pomembni za takšne propagandne cilje. Trditve se izrekajo kar na pamet, zgodovinarji pa naj dokažejo, da nekaj je točno ali ni. Že objavljeni viri ne dajo odgovora na mnoga vprašanja. Operativno poročilo štaba tretje armade za obdobje od 8. do 23. maja 1945 npr. navaja, da je ta armada v tem času imela 142 mrtvih, ubitih pa je bilo 25.000 sovražnikov: Nemcev, ustašev in četnikov. Prvotno zapisano število ujetnikov 120.000 je z roko popravljeno na 105.000, v razčlembi se prvotnih 70.000 ujetih ustašev in domobrancev zmanjša na 60.000, 50.000 Nemcev pa na 40.000, z roko pa je dopisano 5000 ujetih četnikov. Lahko razpišemo vsesplošno ljudsko razpravo in zbrana mnenja oz. trditve sistematično razporedimo. Vsak naj si sam izbere številko, ki mu najbolj ustreza. Upoštevajmo želje tržišča in neizpodbitno resnico, da ni ene same resnice.

VLADO ŽERJAVIĆ

Pliberk na žalost ostaja precejšnja neznanka. Hrvaška stran napihuje število izgub do 500 tisoč in to 200 tisoč vojaških oseb in 300 tisoč civilistov. Število je seveda neverjetno. Mislim, da je število 70.000, ki ga navaja Tolstoj v sporu z angleškim lordom – objavila jo je tudi Mladina, zdaj pa pripravlja intervju z njim tudi Start – verjetno najbližje resnici. Tolstoj je verjetno raziskoval tudi v Pliberku in tam prišel do omenjenega števila žrtev, v katero so vključeni tudi vlasovci in morda celo tudi Nemci, Madžari in drugi kvizlingi, ki so se znašli tam, saj so bežali skupaj s četniki in ustaši in v nevarnosti so se pač zblížali. In Pavelić je dal dovoljenje za prehod in zaščito celo srbskim in črnogorskim četnikom ko so se ti umikali proti meji. V tej številki je torej treba iskati ubite. Mislim, da je Tolstoj to skrbno raziskal, da pa bo kljub temu to bržkone ostal sporen primer. Vsako pretiravanje s hrvaške ali katerekoli strani za nekaj tisoč ljudi je povsem nerealno, saj tega ni moč utemeljiti s številom prebivalcev. Prav tako kot ni mogoče dobiti milijon ali 700 tisoč žrtev v Jasenovcu. To sta skrajnosti, v katere zahajajo eni in drugi in ki si ju prizadevam razčistiti na razumljiv in sprejemljiv način. Pravim, da mi je srbska emigracija izrekla veliko priznanje, s tem da je mojo in Kočovićevo knjigo razglasila za zgodovinski deli. To pomeni, da so njune strani povsem sprejemljive. Žal doma pri nas še niso.

DR. DUŠAN BIBER

Kolikor se spominjam, Nikolaj Tolstoj piše o skupnem številu 70.000 vrnjenih kozakov in »disidentskih Jugoslovanov«; gre pa pri tem za okrog 40.000 kozakov. Celo lord Aldington očita Tolstoju, da ni raziskoval in upošteval jugoslovanskih virov in literature! Dostopnih seveda!

VLADO ŽERJAVIĆ

Ne vem, kako je dejansko prišel do tega števila, toda če je evidenca Angležev, ki so bili odgovorni...

DR. DUŠAN BIBER

Angleži so vodili evidenco o transportih in številu vrnjenih, niso pa vedeli za tiste in jih torej tudi niso mogli prešteti, ki so bili potem likvidirani.

VLADO ŽERJAVIĆ

To so ocene, nekdo tam jih je moral poznati, ne samo mi. Število smo ugotavljali naknadno, kdo pa je tedaj štel ljudi. Toda odgovorni so najbrže vedeli koliko jih je, in to so bili Angleži in po njihovem jih je bilo 70 tisoč. Število 130 tisoč pa je druga skrajnost.

MAG. DAMIJAN GUŠTIN

Predlagam, da se vrnemo od pliberskega mita spet bliže k naši temi. Vprašal bi

inženirja Žerjavića, ali pozna kakšne vzporedne podatke za druge države o izgubah in posebno drugih demografskih gibanjih v vojnem času, padca prirastka prebivalstva. Ali so možne primerjave s kakšno drugo državo v tistem času, s podobno situacijo, čeprav je to najbrž težko. Ste morda brali kakšno literaturo o tem?

VLADO ŽERJAVIĆ

O tem sem bral v več publikacijah. Tudi v naši vojaški enciklopediji so primerjalni podatki o posameznih državah, tako Sovjetski zvezi in drugih. Vendar bi naravo našega narodnoosvobodilnega boja lahko primerjali edinole delno z ruskim. Ne s poljskim in ne s francoskim, kajti naša vojna je bila najtežja in je tudi terjala največ žrtev. In to ne le v boju z okupatorjem, marveč tudi domačim sovražnikom, z ustaši, četniki itd. Delno bi to mogli primerjati z Rusijo, ni pa bilo tako na Češkem, kako je bilo v Franciji in na Poljskem v tem pogledu, tega pa ne vem. Toda kolikor vem, vlasovci niso operirali največ v Rusiji, marveč zunaj. Tako da primerjave na tej podlagi ne bi bile ničemur v prid, razen globalno.

DR. DUŠAN BIBER

V okupacijskih enotah na delu ozemlja Sovjetske zveze, ki so ga okupirali nemški vojaki, so bili zlasti Ukrajinci. Bili so celo pazniki taborišč.

VLADO ŽERJAVIĆ

Priporočam, da ta pogovor objavimo v strnjeni obliki. Zahvaljujem se vam za povabilo. S pogovorom sem bil zelo zadovoljen. Mislim, da je to pot, po kateri bomo prišli do stvarnih podatkov, čeprav to ne bo lahko.

DR. DUŠAN BIBER

Stvarnih podatkov si ne želi nihče.

VLADO ŽERJAVIĆ

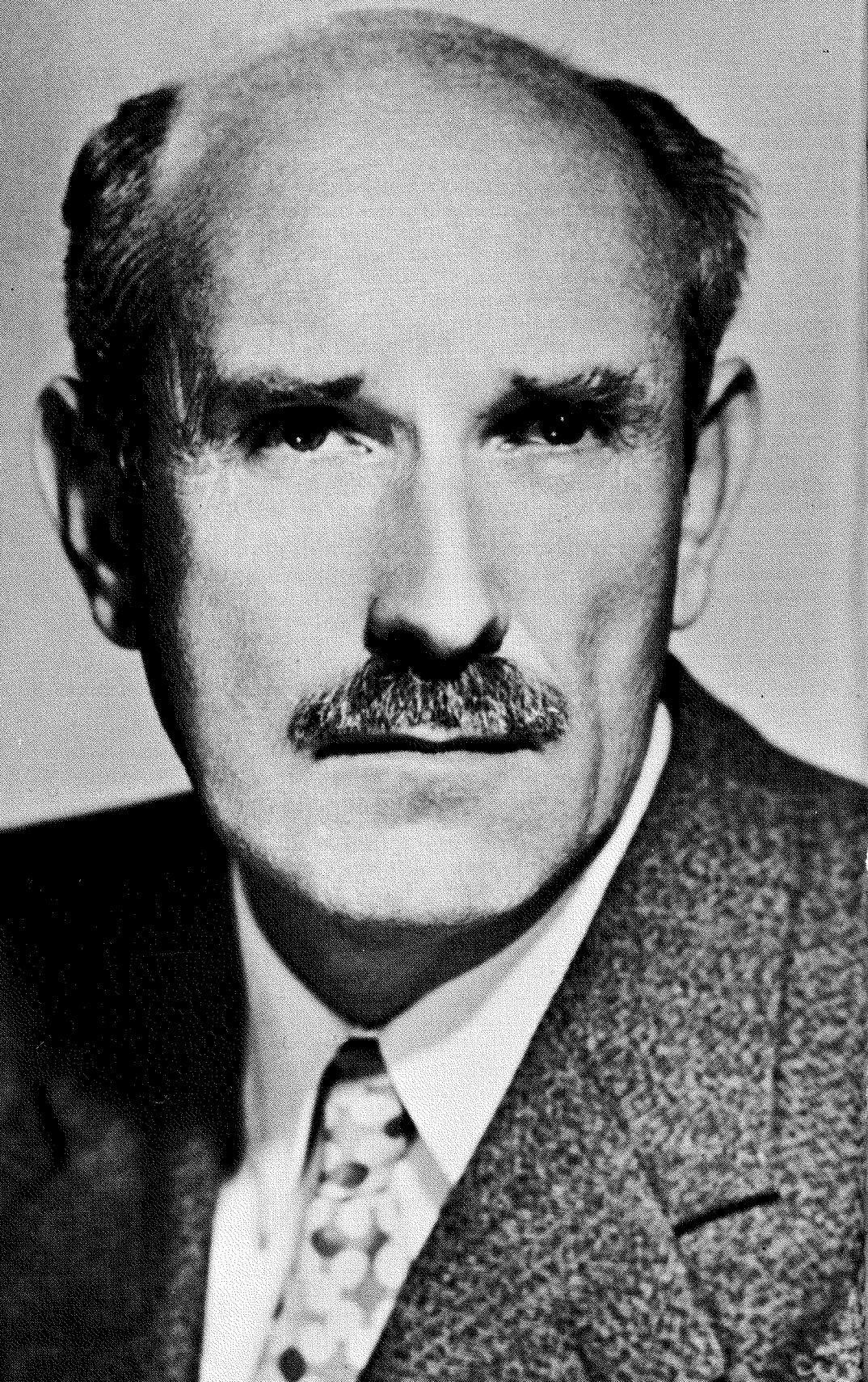
Mi smo si prizadevali za to. Lahko bi oprostili celo Vogelniku, čeprav osebno menim, da ne bi smeli oprostiti nikomur, ki je zavestno povečeval ali zmanjševal izgube. Dopuščam pa tudi, da sem na napačni poti jaz, in zdaj je priložnost, da razjasnimo vse podatke. Pripravljen sem spet iti v Beograd, saj na televiziji nismo prišli do razčiščenja spornih števil. Voditelj je izjavil, da številke dolgočasijo gledalce. Toda če že govorimo o številu umrlih med drugo vojno, potem seveda ne govorimo o čem zabavnem. Govorimo o resnih stvareh, o številu naših nesrečnih državljanov...

OPOMBA

Okrogla miza *Žrtve druge svetovne vojne pri nas* z gostom iz Zagreba inž. Vladom Žerjavićem je bila 17. januarja 1990 v prostorih Inštituta za novejšo zgodovino. Tekste iz srbohrvaščine je prevedla Sonja Likar, prepis stenograma: Danica Velkavrh.

MAG. ZDENKO ČEPIČ

Na koncu bi povezal današnji pogovor z lansko okroglo mizo o žrtvah vojne, s katere referati in razprava so objavljeni v Borcu 5-6/1989. Knjiga gospoda Žerjaviča pa je izšla neposredno po našem razgovoru, tako da ga na okroglo mizo nismo mogli povabiti, ker nismo niti vedeli o njegovem pomembnem in zanimivem delu. Je pa zato avtor predgovora v Žerjavičevi knjigi prof. dr. Šeparović že vedel zanje in se mu je zdelo v predgovoru pomembno poudariti vodilno pobudo z nje, namreč, da je treba žrtve vojne gledati kot na predmet zgodovinarjevega raziskovanja. Tega smo se seveda držali. Zavedali pa smo se, da smo zanemarili demografska vprašanja oziroma statistična ugotavljanja podatkov o izgubah in žrtvah vojne pri nas v Sloveniji. Tega pač zgodovinarji ne obvladamo. Ne znamo se spopasti z navidez golimi številkami, ki vsekakor dajo zanimivo dopolnilno sliko k našemu zgodovinopisnemu pisanju. To je pokazal današnji pogovor. Kljub temu smo že z odprtjem tega vprašanja naredili korak naprej. Lani smo obljubili, da je takratna okrogla miza začetek takšnih in podobnih proučevanj. S tem pogovorom to obljubo na nek način izpolnjujemo. Morda bomo do leta 2001 uspeli priti bliže tudi resnici o izgubah in žrtvah pri nas med drugo svetovno vojno. Takrat, upajmo, se bodo pomirile tudi strasti in bomo lahko proučevali in preračunavali izgube in žrtve z bolj hladno glavo.

VLADO HABJAN

SVETOVNI SLOVENSKI KONGRES, ZGODOVINA IN
NARODNA SPRAVA

JOŽE DEŽMAN

Dušan Mevlja je novembra 1989 v TV 15 ob vaši sedemdesetletnici pisal o vaši življenjski poti. Zdravo razredno poreklo iz revne obrtniške družine, razredni sindikat, odporniško gibanje, uspešno literarno ustvarjanje, zgodovinopisno delo, skratka, udejanjenje partizanskega duha. Da bi zgodba stala v dialektični napetosti, je vanjo umestil epizodo z odpustom iz službe in »mnogimi drugimi krivicami«. Vendar vaše življenje ni tako enostavno. Razcep je morda že v dejstvu, da ste bili član partije le med letoma 1944 in 1947, pa vendar pogojno zagovarjate svetovnonazorske, ideološke, miselne konstrukcije marksizma. Ste za komunizem? Kako ste razvijali svoj odnos do sveta, do družbe?

VLADO HABJAN

Na račun Dušana Mevlje ne bi rad dajal neprijaznih pripomb. Poznam ga le po polemikah. Nemara je v njem še malo preveč ognja iz partizanstva, ali za mene je zanimivejši drugi del, ki bi mu danes lahko rekli opeharjeni zmagovalec. Tudi sam sodim sem. Za mojo obletnico je napisal, kar je pač v tako odmerjenem sestavku mogel. Če je človek, kot sem bil jaz, skoraj pol stoletja na domača vseh vidnih in nevidnih indeksih, postane sila skromen. Jaz sem postal. Ker pa slavi Mevlja ta čas sedemdesetletnico, mu želim vse dobro, saj verjamem, da je tudi on meni privoščil vse tako. Kar pa se mojega odnosa do sveta in družbe tiče, moram na dolg ovinek. Kot že veste, sem si bil s komunizmom vedno po malem vsaksebi in tudi kar naprej v previdnem zbliževanju. Začelo se je z radovednostjo, branjem in po vsakem zatonu tudi z jutrom novega upanja.

JOŽE DEŽMAN

Je to vaš recept?

VLADO HABJAN

Domala, ob tem sem vedno ogromno bral. Pred vojno redno vsaj Slovenca in Jutro, seveda na oglasni deski, bil sem veliko brezposeln. Takrat je bilo težko dobiti delo. Tudi v delavnici, kjer sem prehodno delal, so kar naprej metali ljudi na cesto. Mene je ščitil mojster, neki Srb, ki je strastno politiziral. Če bi me odpustili, bi ostal brez sogovornika. Navijal sem za Sovjetsko zvezo, prav izzivalno za Stalina, ker sem upal, da nam bo eno z drugim omogočilo popolnoma avtonomno republiko Slovenijo. Srb Vučković pa je seveda brez pridržkov prisegal na svojega kralja in me psoval. Hkrati me je imel po svoje rad. In vedno me je, kadar je bilo treba, kot mojster zaščitil. Še danes z dobro voljo pomislim na tega ognjeveritega prečanskega Srba, mojstra Vučkovića.

JOŽE DEŽMAN

V vaši generaciji ni manjkalo slovanofilov in še posebno rusofilov.

VLADO HABJAN

Nikoli nisem bil slovanofil. Rusofil pa samo zaradi zemljepisno šahovskih razmerij, že zaradi naše štiripotnosti in vsiljivih sosedov. Z najbližjimi sosedi ne moremo imeti samo dobrih odnosov, pomembnejše so trdno določene meje. Ni treba, da tulimo na

ves glas, pa vendar zakaj zamolčujemo, da so Ogrji in za njimi Hrvati ob dunajski darežljivosti pridobili veliko občino Čabar, ki je bila temeljno poseljena s Slovenci. Reka je bila štiri stoletja kranjska. Po drugi vojni smo zapravili marsikaj v Istri, najmanj Savudrijo, ki je bila stoletja v okviru občine Piran. Takšno pripadnost pa so si prebivalci še po vojni želeli. Politični in geografski samozvanci so odločili drugače. S Srbi težko sodelujemo zaradi hegemonizma. S Čehi je možno brezpogojno sodelovanje. Rusi pa so naš permanentni zaveznik. Naš interes je vezan na njihovega. Tu je nujno upoštevati geopolitično šahovnico.

JOŽE DEŽMAN

Očitno je zemljepisna kombinatorika že dolgo z vami.

VLADO HABJAN

Zemljepisna šahovnica je ljudem, ki so rojeni na vasi, tako rekoč prirojena. Sosedu so tu! Izkustva. Pred vojno sem obiskoval tudi večerne jezikovne tečaje. Zaradi sosedov. Marksistične brošure, kar sem jih dobil, sem požiral. Tudi doma sem že kot petnajstletnik od nekih študentov dobil vrsto levičarskih brošur – razumel nisem kaj dosti, bral pa sem jih. Morda je bil moj odnos do marksizma podoben kot pri Prežihju (pa ne da bi se vzporejal z njim). Kakor pri Prežihju in še marsikom je tudi pri meni vedno bilo narodno na prvem mestu. Kako rešiti slovenstvo? ... Oče, ki je štirideset let delal v Avstriji in se je štel za socialdemokrata, me je učil, naj ne gledam ljudi po narodnosti, češ da povsod šteje le to, kdo je dober, kdo je slab. Vendar se ogrevam za geopolitično analizo, ki je zame neke vrste šahiranje. Iz občutka nacionalne ogroženosti sem povzel, da zaščita slovenstva lahko pride le od naprednostne ideje, ki so jo pred vojno nosili Sovjeti. In taka ideja je zame komunizem – seveda po vseh koncilijih! Komunisti šele stopajo v zrelejšo dobo. Zato tudi ne bodo imeli nič manj koncilov, kot so jih morali imeti kristjani v njihovih letih! Kljub vsem zablodam in napakam je komunizem tista zgodovinska razvojna silnica, ki zagotavlja prihodnost (na primer tako, kot je bila ob pokristjanjevanju katoliška cerkev ideologija prihodnosti).

Sam sem za komunizem v razvoju. Ta je nujen pri naglo rastočih milijardah mladih in lačnih ust. Na drugi strani pa nas straši izumiranje. To nevarno sega tudi na Slovensko. Stalin (ob vseh »sinovih«) je na starost podlegel paranoidni shizofreniji – in zaostal, tudi Brežnjev marsičesa ni postoril. Sovjeti bodo morali preskočiti več stopnic za pravilen razvoj. Meni komunizem pomeni zavzemanje za maksimalno možno socialno pravičnost. Komunistična naivnost, tudi moja, je bila, da smo mislili, da se da človeka pridobiti, da bo normalno delal. Pozabili smo na človekov egoizem – ko pride h koritu, bi samo žrl, delal pa ne. Torej bo treba iz kapitalizma vzeti materialno priganjaštvo! ... Pristati na razlike. Absoluten kolektivism ni mogoč. Tudi pojmovanje izhodiščne filozofije razrednega se ne moremo več držati.

JOŽE DEŽMAN

Kako pa bo s partijo in marksizmom pri nas?

VLADO HABJAN

Trenutna situacija je brezupna. Partija na volitvah morda celo ne bo pogorela, a to še ni rešitev. Na primer, nekaj več možnosti za preživetje ima partija na Češkem, Madžarskem. Tam je bila stranka sposobna najti nekaj grešnih kozlov in jih na glavnem trgu nažgati po goli riti – vsaj za prvo tolažbo jeznim z ulice. Blažev žegen pač. Naša partija pa ni bila sposobna pokazati nikogar, ni sposobna razčistiti ničesar. Razčistiti pa bi morala vse od leta 1934 naprej (odcepitvena izjava treh partij). Dokler tega ne stori, se komunisti ne morejo rehabilitirati. Brez želte ne bo šlo.

JOŽE DEŽMAN

Kaj pa bo z marksizmom kot načinom mišljenja?

VLADO HABJAN

Nekaj časa bo izrinjen, posebej če partija ne bo oprala umazanega perila, vendar je verjetno, da bomo kmalu v pošastni gospodarski krizi. Bo brezposelnost, potem pa se bo razvilo spet primarno razredno mišljenje. Človek brez rente sprašuje: ali imam delo? Kako naj živim? In nekdo bo vse skupaj tudi teoretično premlel. Neki način razredne problematike se bo odprl.

JOŽE DEŽMAN

O svetovnem slovenskem kongresu bova spregovorila pozneje. Katere vaše posege v slovensko dobro se vam zdi vredno omeniti?

VLADO HABJAN

Sedemnajstega aprila 1941 sem navdušil nekaj fantov za odpor. Verjel sem, da je dogovor med Hitlerjem in Stalinom le taktično izigravanje, verjel sem v moč Sovjetske zveze. Tako smo samoiniciativno začeli.

Nato smo poslali soustanovitelja Joška Hanžiča-Švejka k Slavku Šlandru oziroma partijski celici v Prebold. Sporočil jim je, da obstajamo in da želimo delovati. Šlander, ki ni imel direktiv, pa je rekel: Habjan, četudi je prišel iz Ljubljane, nima pravice nič organizirati. Če pa bo delal preveč kravala, ga bomo pihčili. Nismo klonili. Še enkrat je Švejek moral v Prebold. Zdaj je steklo. Njihov delegat je prišel h Kozmeljevem v Tabor. Krst je bil za nami. In odtlej smo se imeli za organizirane. Partijo sem posredno poznal, o organizacijskih zadevah pa nisem vedel kaj dosti. Ivana Kozmelja-Gustlna, ki je bil sicer iz katoliške družine, a tudi rusofil, smo določili za sekretarja. Jaz sem bil idejni vodja, on pa je delo s svojimi pomočniki, nečakoma Francetom in Milko, pa Joškom Hanžičem-Švejkom in drugimi neverjetno pogumno opravljal. Še posebno potem, ko je Slavko Šlander spoznal naš pomen v zahodnem koncu doline. Od Šlandra in Ludvika Plavšaka je stekla nova zveza z inž. Dolfetom Cizejem. Cizej, ki je zdaj upokojen univerzitetni profesor, nam je posredoval zvezo z bivšim podporočnikom (artilristom) Ivanom Stojanom, ki je prisilno delal v nemškem vojaškem sortirališču vojnega plena z Balkana. Stojan in Cizej sta si v gozdovih Gorice severno od Celja omislila posebno mrtvo javko. Od tod smo dobivali ročne bombe, municijo pa tudi pištole za aktiviste in predvsem za Štajerski bataljon; vse to se lahko na drobno preveri po ohranjenih listinah. Ustanovitev te odporiške organizacije, ki jo štejem za prvo v Sloveniji, imam za pomembno.

Po vojni sem dal pobudo za društvo Enotnost na Koroškem. Kmalu po kominformu (leto ali dve zatem) sem še sodeloval s partijskimi ljudmi pri centralnem komiteju in z zamejskim odsekom. Občutil sem krizo slovenstva na Koroškem. Zveze, ki sem jih speljal na Koroškem okrog Enotnosti, so bile za tiste čase in mogočnike nesprejemljive. Povezal sem oba komunista Haderlapa (bila sta prosovjetsko naravnana) in pisatelja Messnerja, predsednik pa je bil dr. Luka Sienčnik itd. Takrat so nekateri aktivisti naklepali proti obema Zwittrima. Društvo Enotnost je bilo vezano na slab ducat intelektualcev v Celovcu. Ti aktivisti pa so imeli povezave z oefovci. Napisali so ostro resolucijo, da Zwittra, povezana z jugoslovansko politiko, uničujeta slovenstvo. Resolucijo sem pretihotapil v Jugoslavijo in jo po pošti poslal Rankoviću, Kardelju itd. Poklicali so me na ceka, me ošteli in mi kmalu za deset let vzeli potni list. Društvo Enotnost je potem vegetiralo, po kakih petnajstih letih ga je predsednik zbrisal iz registra. Dogodek ni šel mimo neopaženo.

Sledili so konflikti na radiu, zlasti z direktorjem Francetom Perovškom in drugimi partizanskimi (ne)tovariši. Namreč, razburjal sem se nad našo oblastjo in jo kritiziral. Na primer, če Avstrijci naredijo postajo na Dobraču, če oni kršijo zakone ipd., zakaj jim ne vrnemo z isto mero. Boj vseskozi ni bil lahak, pa četudi je šlo za koroške Slovence. Tamkajšnji poslušalci še danes ne dosežejo celodnevne slovenskega programa na radiu in televiziji. Prvo in drugo bo nemara še kdaj jasno, ko bo objavljena korespondenca Iga Trehtarja, dr. Luka Sienčnika in še nekaterih zaskrbljenih ljudi.

JOŽE DEŽMAN

Leta 1959 je prišlo tudi do sodnega procesa proti vam. Ali je na vaš slabši položaj vplivala tudi izključitev iz partije?

VLADO HABJAN

Izključitev ni vplivala. Saj so me potem vabili nazaj, pa sem vztrajal, da mi mora ceka preklatici kazen. Postajal sem vedno bolj kritičen. Kritiziral sem zavoženo gospodarstvo. Prizadel me je umik s Koroške, v sporu z informbirojem našim »vizionarjem« seveda nisem dal prav v celoti. Delno še nekoliko v kratkoročnih nesporazumih, dolgoročno pa sploh ne. Mojemu geošahističnemu izračunu ni šlo v glavo, da bi kot Slovenec karkoli pridobil, če bi polglobalni hegemonizem zamenjal še z bolj nevarnim balkanoturškim hegemonizmom, ki sem mu vedno na doseg roke. Samó France Jeza je takoj 1948 stvari razumel tako in to tudi zapisal. Pozneje še kdo. Žal smo o pravem času rili v nepravo meglo. Ta nam je čisto zakrila prehod za dolgoročni preboj. Takrat bi morda celo pobegnil, če bi me res poslali delat v Koper na radio, kot je bilo nekaj časa načrtovano.

Precej smo kritizirali med literati, tudi kaj popili. Pripombe so vedno šle na pravo mesto. Dvakrat, trikrat so me malo zaprli, nazadnje pa za okrog sto dni. Brezpogojno so mi hoteli zaviti vrat. Komaj sem izsilil, da sem imel proces. Tako sva bila v tistem času edina počaščena: Djilas in jaz (na primer: Golootočani nimajo dokazila, kje so bili). V to godljo me je, kot Jaka (Rado) Zakonjšek dodobra pomočil tudi Edvard Kocbek. S tem pesnikom politikom sva veliko razmišljala, kako uiti centralizaciji, srbskemu hegemonizmu. Kocbek pa je bil takrat izrazito protirusko razpoložen in se ni nikoli spustil v odkrit pogovor. Zaslišali so precej ljudi, ki so me obremenjevali. Prijav je bilo veliko. Kot pričo so na obravnavo pripeljali nekega udbovca. Kocbekova izjava je bila samo prebrana. Vse druge priče sem ugnal. Zaradi pomanjkanja dokazov je bil proces ustavljen. Šikaniranja ne! ... Šele ko sem po zvezah dobil na vpogled sodni akt, sem videl, da je imel Kocbek pomembno obremenilno vlogo. Da pa je podpisal obremenilno izjavo, so ga dve, tri ure gnjavili na udbi in mu grozili z aretacijo, če ne podpiše. Raje se je stulil, kot pa sedel; mene pa tako ni bilo škoda. Stvar z vsem Kocbekovim sprenevedanjem v politiki in v letu osvoboditve pa bo še kdaj prišla na vrsto.

JOŽE DEŽMAN

Sami pravite, da vam je po tistem ostalo ali emigrirati v tujino ali v glavo. Odločili ste se za študij. Kako ste se preživljali?

VLADO HABJAN

Pravzaprav nikakor ali po pasje. Sočasno mi je šel po zlu prvi zakon. Kot partizanski invalid sem dobival nekaj bornih fičnikov, kaj je še kapnilo, ko sem bil nekaj časa tajnik zamejske in stanovanjske komisije pri Društvu pisateljev. Ko sem se zagrizel v študij zgodovine, je šlo trdo. Moral sem prodati celotno knjižnico in sploh vse, kar se je dalo prodati. Imel sem le eno obleko. Slabo sem jedel. Kot savinjski bahač (oče je bil nazadnje le doma z grunta) nisem hotel priznati stiske. Ponujal sem se v razne službe. Tudi za vratarja. Na primer, šel sem se ponujat na neko srednjo šolo za učitelja. Oho, so rekli, krasno, partizan, pa še moški, kar pridite podpisat. Ko sem prišel, so še vprašali, ali sem v partiji. Ko so zvedeli, da sem bil izključen, so podpis preložili, verjetno so vprašali naprej. Nato sem takoj dobil obvestilo, da so izbrali drugega. Pravzaprav sem bil skoraj dve desetletji brez službe. Šele po izidu romana Trotamora sem s honorarjem in nagrado Prešernovega sklada plačal socialno zavarovanje in dobil revno pokojnino. Kot vidite, ne podcenjujem denarja, avta, vikenda, vendar je znanje moja obsedenost. In verjamem, da se da skoraj povsod preživeti, če je v tebi neka obsedenost.

Vzporedno sem imel težave pri literarnem delu. Imeli so me za možnega kominformovca, ko je izšel moj roman *Pomlad vnukov* (pred njim pa zbirka *Minila so leta*), sem od režimskih doživel več nesramnih kritik. Prvi me je napadel Jože Šircelj, ki je takrat po nekih naglih pogojih prišel z Golega otoka. Najostrejši pa je bil Tone Pavček. Novinar France Vreg (pozneje doktor in profesor) mi je njegovo pisanje pokazal pred objavo. Bilo je polno žaljivk na račun mojega partizanstva, ne samo na pisanje in njegove vrednote. Drugi del ocene ni bil objavljen, ker ga je urednik črtal. Danes mi je za tem delom zelo žal. Ostal sem brez dokazila o razmerah. A dovolj pove že prvi del kritike. V času po kominformu ni bil shizofren bolnik samo Stalin, ampak še marsikdo v dolini Šentflorjanski. (Jože Šircelj: *Vlado Habjan, Pomlad vnukov, Beseda, 1956, št. 4/5, str. 264*; Tone Pavček: *V. H., Pomlad vnukov, Ljudska pravica, 12. februar 1956.*)

Tako zastavljene ocene so v tistih časih veljale tudi za črno listo. Tovrstne stvari so sicer bile v nasprotju z veljavnimi zakoni, saj si je posameznik ali za njim celo kakšna organizacija z očrnjevanjem in razvrednotenjem lastila pristojnosti kulturnega razsodnika. Od take črne liste pa je bil tu že barometer javne tajnosti za splošno vrednotenje piscev. Merilo ni bilo, kako piše, ampak kdo je in o čem piše. Slednje je sčasoma postalo naravnost pogubno za našo ustvarjalnost nasploh... Stvari so se že v petdesetih letih začele obračati v svoja nasprotja. Naše obrobništvo je obupalo na samim seboj in duhovno dezertiralo. Šlo je na cenene nakupe na prvi pogled šokantnih modelov in vzorov v svetovne metropole. Veliki in inflatorni predmestni centri so množično zasedjali in neredkim vzeli izvirno ustvarjalno moč. Tako so naše posebnosti morale čakati na čas, ko bomo center svojega sveta spet odkrili v nas samih in od tod govorili svetu in v prvi vrsti sami sebi – upajmo, da nas bodo blodnje po zahodu sčasoma celo kaj naučile.

Tudi leta 1956 ni bilo čisto vse črno, saj je Matjaž Kmecl dal priznanje, da gre v romanu za kritičen odmik od kavbojsko vsestranskega partizanstva. Ali: »prvi neformirani zametki predstave o odtujenem človeku v takšni literaturi...« (*Slovenska književnost 1945–65/I, Slovenska matica 1967, str. 370.*)

Je pa takrat partija z udbo delala poklone Zahodu. Sicer niso prenesli nobene kritike čez partizanstvo. Lahko si pa uganjal dekadenco v duhu Zahoda. Socializem so naši modrostniki utrjevali tako, da so uvažali filozofske termine in podgane s pariških in drugih predmestij, da so nam zvotlile samoupravne papirnate gradove. Za temelje pa smo vsi odgovorni! Pomladi vnukov nimam za kako veliko delo. Je pa bilo v tistem času konstruktivno dejanje, pomenilo je konstruktivno kritičen odnos do partizanov. Med vrsticami zelo kritično govorim o razmerah pri nas po kominformu. To je bila morda spodbuda za neko službo, da me je literarno onemogočila. Čas vedno ne hiti. Bo že še segel v to malho.

JOŽE DEŽMAN

Za roman *Trotamora* ste dobili nagrado Prešernovega sklada. Ali ta pomeni neke vrste rehabilitacijo?

VLADO HABJAN

Trotamora je čakala na izid trinajst let. Izšla je v času, ko se je ponovno odprla koroška problematika. Delo so kritiki dobro sprejeli, nekateri so celo pretiravali. Do nagrade pa je morda pomagala Kraigherjeva pohvala. Ta je knjigo prebiral v bolnici in izjavil Potrču, da je o Koroški zvedel več iz romana kakor iz vsega drugega, kar je na Potrča precej vplivalo. Pohvalil je še kdo. Vendar, da bi bila ta nagrada rehabilitacija – ne verjamem.

JOŽE DEŽMAN

Kot zgodovinar ste dolga leta obravnavali in se pehali tudi za svojo vlogo v odporniškem gibanju. Šele po zadnji objavi v Borcu (1988, št. 8–9) kaže, da ste Jaku (Radu) Zakonjšku dokazali, da vas je nepravilno deval v nič.

VLADO HABJAN

V tej deželi je veljal veleкулт, култи od zveznega do krajevnih (ne)mogočnežev. Zapletel sem se v spor z lokalnimi култовci, drobnoposestniki savinjskega partizanstva, ki so si ga prilastili, jemali rento. Navzkriž so si podpisovali leta, si podelili spomenice. Sam sem zahteval spomenico, pa so mi jo odrli. Spor z Zakonjškom se je vlekel trideset let. Jaka (Rado) Zakonjšek si je na primer prisvojil odvzem orožja iz nemškega skladišča, kar sem soorganiziral jaz. Poskušal sem tudi uveljaviti padle prvoborce, zlasti komisarja Ivana Kozmelja. Vsako mojo objavo je Zakonjšek napadel. Šele ko mi je Karel Forte, ki sem mu dal nekaj gradiva o štajerskih četnikih, prinesel zapisnik Hanžičevega zaslišanja, sem lahko ovrgetl Zakonjškove netočnosti.

JOŽE DEŽMAN

Drugi vaš vložek v zgodovinopisje so vaši pogledi na slovensko zgodovino.

VLADO HABJAN

Da bom pisatelj, sem si predstavljal že v mladosti. Zgodovinar pa sem postal potem, ko sem bil odrinjen na rob, vendar me je preučevanje zgodovine pritegnilo. Slovenske zgodovinarske šole napačno razlagajo naš razvoj. Nismo ničeti. Dovolj smo bili nastopno zanimivi. **Vsaj trikrat smo se približali svoji državi: Karantanija, doslej zamolčevana suverenost trojnih grofov in knezov Celjskih ter edinstven vzpon med narodnoosvobodilno vojno. Prav s tem bojem, presenetljivo partizansko iznajdljivostjo in trdnostjo smo se neizbrisno legitimirali. Ta odskok celo vse povojne razvrednotitve ne bodo zbrisale...**

Kakšno oporo za prihodnost pa nam dajejo najnovejša razvrednotenja: da je bil oborožen upor proti okupatorju nesmiselna pustolovščina – če pa nas je ravno ta boj legitimiral v svetu in domači republiki! Res je, da lahko natančno razumemo določeno obdobje le iz odnosa moči v njem samem. Vendar v teh močeh ni samo stvar možnega, ampak tudi čudežnost taktike in strategije. Ta se ne steče že v samem obdobju, temveč še dolgo razrešuje napake v minulosti – ali pa celo kaj malega nagrajuje. Občasno silno zamotana relativnost teh razmerij mi je bila pri zgodovinopisju vedno temeljno vodilo, namreč odkriti najbolj skrite vzgibe.

Že med študijem sem pogosto polemiziral, zlasti b Bogom Grafenauerjem. Sicer nisem dobival negativnih ocen, sem pa imel več težav z objavljanjem. Leta 1980 so mi »družbeno«-zasebnolastniški uredniki Zgodovinskega časopisa z nepomembnimi formalnimi opombami odrinili v popravek obsežno novatorsko študijo, češ da jo resnično žele objaviti. Formalistika me je prizadela in novi pogledi so obležali v starih predalih. Za kaj v novosti gre, pove že naslov Vojne za kneževino Celjskih in mir v Požarnici (Pusarnitz) na Koroškem. Tudi če kdo ne bi soglašal s temeljnim državno-družbenim očrtom tik pred izumrtjem trojnih grofov in suverenih knezov Celjskih, je jasno, da gre ob mirovni pogodbi v Požarnici pod Velikim Klekom za slovensko podobnost s srbskim primerom na Kosovem polju. Tudi o pravilnosti opisanega sklepa uredništva Zgodovinskega časopisa bo razsojal čas – namreč, ali je bila odločitev v dobro slovenski pokončnosti ali še en prispevek k njeni potlačenosti.

JOŽE DEŽMAN

To se pravi, da je vaše zgodovinopisno delo začasno zatopilo literarno ustvarjanje.

VLADO HABJAN

Začasno dokaj očitno. Nehal sem pisati literaturo – nekaj imam sicer zastavljenih rokopisov in upam, da jih bom dokončal. Posvetil sem se pisanju slovenske zgodovine v petih knjigah. Povsem dokončni sta dve: Zreli srednji vek in Začetek kapitalizma. Ferdo Gestrin mi je svetoval, naj naredim najprej Oris slovenske zgodovine. Napisal sem ga že pred kakimi tridesetimi leti, vendar ga razen nekaj odlomkov nisem mogel objaviti. Letos upam, da bo končno natisnjen (pri Prešernovi družbi), da bo tudi javnost lahko ocenila mojo interpretacijo slovenske zgodovine.

JOŽE DEŽMAN

Ali ste zadovoljni s svojim življenjskim izkupičkom? Ali ne bi bile v prijaznejših razmerah vaše stvaritve, od literature do zgodovine, bolj sproščene, drugače profesionalno izvedene?

VLADO HABJAN

Včasih bi spričo težav res rad kar umrl. Pa še spravim skupaj nekaj volje. Ne morem sicer delati po dvanajst in več ur kakor včasih. Vendar mi delo še vedno da moč. Seveda bi bilo lažje delati v kakšnem inštitutu s strojepisko, arhivom, knjižnico, tako pa dostikrat niti knjig nisem imel in sem si moral pomagati s tretje- ali četrto razrednimi materiali. Morda pa bi bili boljši pogoji nevarni, morda bi se polenil – poakademil, in sanjal »blaženo« nedelavno sanje.

JOŽE DEŽMAN

Živeli ste na robu družbe. Kateri ljudje so vam pomagali, vas duhovno napajali?

VLADO HABJAN

Samo tri bom omenil. Prvi je bil vaški župnik Josip Pečnak, sin nekega krojača, proletarski otrok. Imel je izredno razumevanje zame, pred ljudmi je govoril, da iz mene še nekaj bo... Drugi je bil dr. Anton Slodnjak; bil mi je neke vrste duhovni oče. Potem pa še dr. Dušan Šircelj, partizan, zdravnik; enkratno plemenit človek. Ta mi je vedno, kadar sva se srečala, rekel: Ne izgovarjaj se, povej, koliko rabiš, saj vem, da boš vrnil. Omogočil mi je preživetje, ko sem bil najbolj v škripcih. Bil je izredno načitan človek; medicinec – filozof skoraj, misijonar, če se ne bi znal tako pristrčno smejati. Ti trije so mi bili res človeška opora in zaslomba. No, pa da ne bi pozabil na dvoje poglavitnih »dobrotnikov«. Prvi so bili esesovci. Ti so me preluknjali z artilerijskim ognjem pri Gorici. Z dveletnim zdravljenjem in trinajstimi operacijami sem postal sposoben za minimalno invalidnino, ki mi je pomagala preživeti. Drugi pa niso bili toliko udbovci kot centralisti! Če bi me protežirali, bi bil gospod – »tovariš«... Tako pa so me stisnili v kot in me prisilili v delo kot edino pot iz izolacije. Ja, tudi o čisto golih izolacijskih otokih na standardno porabniški celini ali zaledju bo še treba zelo natanko spregovoriti!...

JOŽE DEŽMAN

Tudi o knjigi o našem nesojenem primasu ali patriarhu Slomšku?

VLADO HABJAN

Problem se šele odpira. Josip Vidmar in Jože Javoršek sta knjigo naročila za zbirko Znameniti Slovenci. Vzel sem jo v delo v stiski in, kakor je grdo, zaradi akontacije. Pisanje se je zavleklo, obseg pa še bolj. Ni šlo brez celovitejšega orisa, ki sega v oglejsko patriarhijo. Tako sem odkril res čisto pravega Slomška in ga vzljubil. Manj pa Vidmar in Javoršek in še kak preveč območno zagledan prelat. So ljudje, ki ne vidijo pomena dograjevanja povsem suverene vseslovenske cerkve, ki ji je temelje postavljala še naš nesojeni primas, ali še bolje patriarh, ki je vedel, kje se dediščina spaja s prihodnostjo.

JOŽE DEŽMAN

Kar se javnih opravil tiče, so vas temeljito izrezali iz politike. Ali ste to odstranitev doživljali kot bolečino?

VLADO HABJAN

Ne, to je povezano z mojo naturo. Sicer bi bil zelo rad politik, domišljal sem si, da sem za to sposoben itd. Pa mi je žena razložila, da ni tako. Sem kolerik, le občasno sem družaben. Pravzaprav sem samotarsko-kabinetni človek. In mi je ta udbovska izolacija kar dobro dela. Na primer, v zaporu sem bil v samici. A neprijetno mi je bilo

le toliko časa, da sem zvedel, koliko zasliševalci vedo (povezal sem se namreč z različnimi ljudmi in človeka nehote skrbi, kaj, če se mi bo kje zareklo in sem povedal kaj takega, kar bo znancu škodilo, mene pa nepopravljivo umazalo), potem pa mi je samica prav prijala. Tu pa tam so porinili v celico kakega bedastega tipa, da bi me kaj izprašal. A najbolj zadovoljen sem bil sam s sabo. Politiko bi še nekako delal, če bi se jo dalo voditi iz kabineta. Največja ovira pa bi bila, da sem slab govornik...

JOŽE DEŽMAN

Po teh nekaj pogledih na vašo preteklost se lotiva Svetovnega slovenskega kongresa in narodne sprave. Domnevam, da ste do zamisli o Svetovnem slovenskem kongresu prišli po ovinku. Poleg pisanja proze in zgodovine se ukvarjate tudi z judaistiko. Ali ste tudi idejo za kongres dobili pri preučevanju usode Judov?

VLADO HABJAN

Ne samo pri Judih, so tudi drugi majhni narodi. Res pa je, da me Izraelci izredno pritežajo kot pametno ljudstvo. Pri teh modrijanih bi se morali Slovenci še posebno veliko učiti – v vseh smereh.

JOŽE DEŽMAN

Svetovni slovenski kongres že zbujajo pozornost. Na 9. januarja tega leta je Spomenka Hribar v Demokraciji opredelila Svetovni slovenski kongres kot »nadstrankarski zbor, ki bi bil v distanci do vsakokratne legalne oblasti, njen korektor... V kongresu naj bi prihajalo do vsakokratnega nacionalnega konsenza o vseh, za življenje naroda pomembnih vprašanjih«. Nekaj dni zatem je bil Denis Poniž v Ljubljanskem dnevniku mnenja, da »je verjetno prvi kongresni korak lahko samo definicija teh vseslovenskih ciljev«. Vi ste umestili Svetovni slovenski kongres 2. junija 1988 na zboru slovenskih kulturnih delavcev v Cankarjevem domu z motivacijo: »Dovolj stara je že neuresničena zamisel o vseslovenskem kulturnem parlamentu.« Predlagali ste organizacijska jedra v Ljubljani, Celovcu in Trstu. Kot zvemo iz 92. številke Nove revije, je bil 2. septembra 1988 na Opčinah v gostilni Vento ustanovljen pripravljalni odbor, vi pa trenutno nastopate kot predsednik iniciativnega odbora za Slovenijo. Kako daleč je z osmišljanjem in organizacijsko gradnjo kongresa?

VLADO HABJAN

Okvir, ki opravičuje Svetovni slovenski kongres, sem nakazal že leta 1986 na plenumu kulturnih delavcev v Novi Gorici (Razredno in narodno skozi zgodovinski pogled; razmišljanje je bilo objavljeno v Borcu, 1986, št. 5), a misel še ni bila povsem jasna. Pozneje sem jo do kraja izdelal in predstavil 2. junija 1988 v Cankarjevem domu (brošura Slovenci, Jugoslavija in slovenska kultura). Že pred tem sem hodil na srečanja v Drago pri Trstu. Iskal sem domobrance, ki bi mi lahko pojasnili usodo domobranca iz mojega kraja.

JOŽE DEŽMAN

Torej je tudi narodni razcep botroval Svetovnemu slovenskemu kongresu.

VLADO HABJAN

Natanko tako. Naši rojaki po svetu so me od mlada zaposlovali. V zadnjih desetletjih pa še posebej z vprašanji o narodni spravi kot posledici medvojne vsaksebnosti, pa medvojnih in povojnih obračunov. Dopustimo, da so bili domobranci žrtve svojega predvidevanja razvoja v prihodnosti, četudi s slabo strategijo in taktiko pa sporno moralo. Potem so tudi komunisti postali žrtve svojega razumevanja zgodovine in prihodnosti, ki so jo v slabih okoliščinah uresničevali brez človečnostne mere in morale do tiste prihodnosti, v katero so mnogi verovali. Na tej ravni se je tudi lokalno srečevalo z univerzalnim, posebno pa s splošnim. Prvi konec nakazanega sem vedno skušal

povezati z zadnjim koncem in še čez. Za take zaplete in razplete je kriva tudi moja nekoliko nevsakdanja življenjska pot – ali zgodba pobudnika za prvo odporniško skupino na Slovenskem, pa partizana in pozneje pisatelja, in kdo ve, kaj vse se mi je še prilepilo v pol stoletju po drugi vojni.

JOŽE DEŽMAN

Vas vojna še vedno nepopustljivo zasleduje?

VLADO HABJAN

Stvari so se vgreznile v nas, kot da smo tetovirani. Glejte: iz doslej zapisanega je razvidno, da sem takoj po italijanski okupaciji odšel domov v Tabor v Savinjski dolini. Na 17. aprila 1941 smo že ustanovili prvo odporniško organizacijo v Sloveniji, in to deset dni pred kakršno koli možno spodbujevalno direktivo. Vendar je direktiva prišla v Savinjsko dolino komaj kaj prej, ko je napočil usoden pohod Hitlerja proti Sovjetski zvezi. Moram pa takoj dodati, da sem jaz dal pravzaprav le pobudo, teža organizacijskega dela je bila na Ivanu Kozmelju-Gustlnu, pozneje komisarju Moravske čete in dekretiranem komisarju Savinjskega bataljona, padlem pozimi 1943. Pred vojno je dolgo živel v Kragujevcu. Ko se je aprila 1941 vrnil domov v Tabor, je takoj pritegnil v delo nečaka Franceta. Fant je pridno sodeloval. Posebno je pomagal pri zbiranju in prenašanju orožja in pa Francetu Rozmanu-Stanetu. Po vdoru nemške policije na kmetijo Kozmeljevih je kmalu pobegnil v Ljubljano. Tam je leta 1943 s posredovanjem sorodnikov prestopil k domobrancem in postal podoficir. Ob zlomu pa ni bil med tistimi domobranci, ki so se 2. maja umikali čez Gorico in ostali živi. Bil je med tistimi, ki so se 13. maja znašli v Vetrinju pri Celovcu in nato bili do konca maja 1945 v Teharjah pri Celju.

Sam sem ob dokončnem razbitju naše organizacije pobegnil na Dunaj. Pozneje sem se prebil do partizanov na Gorenjskem in šel v Prešernovo brigado. Tako sem za Francetovo zgodbo zvedel šele po vojni. Želel sem napisati roman o njegovi družini. Nesrečna usoda vseh njenih članov me je vznemirjala. V bridkosti vseh Kozmeljevih ljudi so se namreč zgostile vse naše vojne in povojne travme; vse tragično in konfliktno med partizani in domobranci. O Francetu sem vedel le to, da je končal v teharskem taborišču... Zastran tega nenavadnega domobranca sem najprej skušal zvedeti kaj več pri domačinih.

V nadaljnjem iskanju podatkov sem navezal stike z domobranci. Začel sem hoditi na vsakoletna srečanja v Dragi pri Trstu. Iz pogovorov s povojnimi ubežniki iz Slovenije sem ugotovil, da postajajo ljudje v diaspori vse bolj kritični do svojega domobranstva. Po desetletjih so začeli spoznavati svoje kritične napake – napake, ki jih je povsod v podobnih primerih težko popraviti v enem pokolenju. Huje od tega, da so od Italijanov in Nemcev, ki so imeli stalne zavojevalne težnje do nas, vzeli orožje, je bilo to, da so 1945 popolnoma pozabili na naše povojne meje! Ta odstotnost ideološke nespravljenosti je enaka grehu, ki so ga po vojni zagrešili naši oblastniki v SFRJ, ko so se brezglavo zadolževali pri kapitalistih. Pri tem pa so morali vedeti, da denarja ne bodo mogli vrniti, kakor tudi da ga ne bodo socialistično smotrno porabili. Prej ko slej gre za križno prepleteno soodgovornost in tudi križno sokrivdo do žrtev.

JOŽE DEŽMAN

Ali ste med pogovori z nekdanjimi domobranci odkrili kakšno iskreno pripravljenost za strpno sporazumevanje?

VLADO HABJAN

Najprej: morda je v meni preveč opeharjenega zmagovalca, v njih pa še vedno preveč krvavo razočaranih premagancev. Resnica je, da sem v Dragi iskal stike z večjim številom bolj ali manj zmernih domobrancev. Pogovarjal sem se s temi zamejci, vmes celo s pomembnimi. Ugotovil sem, da si pravzaprav vsi želijo neke vrste spravo.

Nekateri so zelo umirjeni. Drugi pa spričo težav sedanjega režima doma verjamejo v svoj prav in pričakujejo neke vrste rehabilitacijo. Vedno sem jim govoril, da rehabilitacije ni moč pričakovati.

Tako se leta 1987 z emigranti nismo mogli pogovoriti o Svetovnem slovenskem kongresu. Celo neki mladeč je vztrajal, naj bo v tujini. Sam sem zagovarjal, naj bo kongres v domovini, po možnosti v Ljubljani, kjer je konflikt izbruhnil. Vendar smo kljub temu navezali nekaj stikov. Zbirali smo ljudi v Ljubljani, Trstu in Celovcu. Samoiniciativna je bila ameriška skupina iz Toronta, ki je najbolj spravljiva. V letu 1988 nismo naredili nič posebnega. Zamisel je po predstavitvi v Cankarjevem domu doživela v javnosti in med politiki (med temi bolj zasebno kot javno) prijazen odmev. Čakal sem, da se bodo na Socialistični zvezi ali kje drugje zganili. To se ni zgodilo. Lani je Viktor Blažič v Dragi spodbudil sestanek, da se je formaliziral iniciativni odbor – svetovni, čeprav nima tega imena. Sam v Dragi takrat nisem bil prisoten. Mene so kooptirali v odbor kot očeta zamisli. Odbor ni bil posebno dejaven. Nato je pobudo prevzela ljubljanska skupina okrog Nove revije in oblikovala iniciativno skupino za Slovenijo, ki je povezana s svetovnim iniciativnim odborom. Mene so predlagali za predsednika. Druga odbornica in obenem tajnica je Spomenka Hribar. Nekaj pripravljajo v Mariboru, posamezniki sprašujejo, kako in kaj začeti. Tako iz Velenja, Novega mesta, Postojne, Kopra, delujejo že v Celju – da o zamejstvu tu ne govorim.

JOŽE DEŽMAN

Kako vidite temeljne naloge člana Svetovnega slovenskega kongresa?

VLADO HABJAN

Prvič. Nadstrankarska povezava vseh Slovencev po vsem svetu v stalno ustanovo. Zavzeti se za vsakega, po izvoru našega človeka ali potomca in ga utrditi, da po poreklu spada v naše občestvo. Pri tem naj bi nikogar ne poizkušali spreobračati v njegovem svetovnem nazoru. Na dobre rezultate ustanove je mogoče računati le, če jo bodo vsepovsod vodili ljudje, ki bodo izrazito nadstrankarsko naravnani; kongres pa v nobenem primeru ne bo skušal speljati v dopolnilo katerekoli ideologije.

Drugič. Področno jedro ali podružnico Svetovnega slovenskega kongresa ustanove pripravljajci, ki docela soglašajo s prvim členom. Podružnico vodijo vsaj trije izvoljenci: predsednik, tajnik, blagajnik, po potrebi še posebni odborniki za povezavo v posameznih odsekih.

Tretjič. Člani Svetovnega slovenskega kongresa kakor tudi posamezna jedra so dolžna gospodarsko in vsestransko drug drugemu pomagati v potrebi. Pravi Slovenec je predvsem tisti, ki hoče v stiski pomagati sorojaku.

Četrto. Zavzemati se je treba za kar najbolj številen povratek mlajših kot starejših zdorcev v Slovenijo ali njeno bližino. Tako se bo povečalo zanimanje za poglobljene trajnejše navezanosti naslednjih pokolenj na domovino.

V snovalnem obdobju naj bi se, kjerkoli je to mogoče, sestalo jedro ustvarjalnih in delovnih ljudi, ki so sposobni izoblikovati razumniško preseganje in obogatitev vseh nazorskih smeri – ne pa izrazitih operativnih politikov. Tako bi se krepili nujno potrebna moralna moč in načrtovalna daljnovidnost. Samo postopoma je mogoče zadostiti in osvestiti naše širše narodno okolje. S tega preseganja ožjih pogledov pa bi bilo že mogoče opozarjati svet v res univerzalnem smislu na naše mnogotere stiske. Sočasno bi takšna opozorila spodbudno silila naše politične in družbene sile in ustanove, da bi bile bolj odzivne usmerjevalke v nepreplašeno prihodnost v vseh pogledih. Podpiranje in utrjevanje slovenske suverenosti v svetni in državni smeri je prvenstvena skrb.

Zavzemanje za svojo državo je temeljna skrb. Podobna in ne manj vredna skrb je tudi zavzemanje za neodvisno slovensko škofovsko konferenco s primasom, kot ga imajo Škoti na Zahodu ali Litvanci in drugi v federativnem ustroju Sovjetske zveze.

Slovenska suverena cerkev bi prek sosednjih in tujih konferenc laže pomagala sorojakom – vernikom, v vseh treh zamejstvih in vesoljnem zdomstvu.

JOŽE DEŽMAN

Kaj se vam zdi najpomembnejše uresničiti?

VLADO HABJAN

Neodložljiva je sprava po bridkem razpletu druge svetovne vojne. Prenehati je treba z nekoristnimi oponašanji. Preteklostne nesporazume in travme naj razmeji strokovno zgodovinarstvo. Po desetletjih vemo, da so na obeh straneh prej ali slej bile zmote. Za prihodnost je rešitev le v novih ustvarjalnih snovanjih. Potrebne so poglobljene analize za neodložljive odločitve za večje zaupanje.

Večina ljudi je za spravo. Prav zato pa se moramo dobiti v Ljubljani. Tu je zagorelo medvojno sovraštvo in le tukaj se lahko spravimo in si podamo roke.

Vendar pa sprava ni vse, čeprav je neobhodno potrebna! Nam vsem je neodložljiv nujen tehten premislek za našo narodno prihodnost. Zaradi prihodnosti moramo zasnovati dolgoročne načrte. Tega pa ne moremo snovati ne sprejemati za republiško mejo. Zakaj? Trst ali Celovec ni za Slovence v Sloveniji pa Slovence ob Soči ali Slovence ob Dravi noben **nevtralen** prostor! Tod so potekali in še potekajo spleti, o katerih bomo morali v prihodnosti še prekleto misliti – pa če vzamemo sedaj v pozornost samo fašistično razbijanje na meji med Staro Gorico in Novo Gorico! Nujno je treba biti previden pri stvareh, ki utegnejo še kdaj zagoreti na dediščini zaradi neuresničene države Svobodno tržaško ozemlje. Tu je dolgotrajna, zgodovinsko še ne zazdravljena rana. Boleča kar za obe strani! Italijani upajo na pomoč Združenih držav Amerike. Pa mi? Zelo redki na Sovjetsko zvezo!?...

Kar se članstva tiče, je veliko važnejša kvaliteta jeder ali odborov kakor sama številčnost. Najbolj so potrebni ideološko ne preveč vezani, a dovolj bistri ljudje, kajti Svetovni slovenski kongres bo uspešen samo, če bo razum presegel strankarske pregreje. Aktivni politiki vseh smeri, tako doma kot po svetu, so najbolj pod nujno »hitrih« dosežkov; cepili in gnali se bodo za svoje stranke. Te sorte aktivnosti naj delujejo še nadalje lepo v svojih strankah, ki jih že imajo; lahko pa se bomo kdaj pozneje kaj pogovarjali, seveda če bodo sposobni razumeti narodne dolgoročne potrebe in realne možnosti, ki so (ali niso) prisotne na našem mednarodnem političnem štiripotju. To pa se ne začene pri Kopru in ne končuje pri Lendavi, kakor ne sega samo od Kolpe do Drave... Pri vsem tem so nam nujne trezna mera vizionarstva, zadostna razumnost in moralna drža.

JOŽE DEŽMAN

Moralno držo razumejo nepolitiki drugače kot politiki.

VLADO HABJAN

Samo zavzeto delo nas lahko popelje čez takšne in podobne dileme. Čim prej bo treba misliti na izvedenske time ali sekcije v vsakem jedru ali odboru. Najprej bi bila potrebna ekonomska sekcija, ki bi mislila na vsestransko denarno usposobitev v ožjem in najširšem smislu. Druga sekcija bi bila jezikovno-prevajalska, da bi lahko objavljali tehtne prispevke o slovenstvu v svetovnih jezikih. Tretja sekcija pa bi morala v vsem svetu poiskati naše inovativne zgodovinarje. Saj brez sodobnih zgodovinsko-teoretičnih kazalnikov ne moremo obetavno segati v prihodnost. Površnost in neinovativnost v našem domačem zgodovinarstvu sta večji krivci za slovenske zablode ob usodnih prelomih kot večno ponavljanje, da smo majhni. Bolj kot majhni smo nedomiseln in kapitulantski do vseh sosedov in še vsakega posebej, ker pač onstran bližnjih sosedov nikoli nismo našli zemljepisno primernih neideoloških zaveznikov!...

Slednje še posebno velja za usodni mejni in človeški razplet v maju 1945. Izvzeta ne more biti nobena stran, ne domobranska ne partizanska. Obe strani sta bili tako

ideološko zasvojeni in predvsem kratkovidni, da nista pokazali daljnovidne merice strpnosti in operativne gibčnosti, ki bi šla v dobro narodni prihodnosti. Možnosti so bile. Žal smo se prereditko zamislili nad njimi. Pač pa smo skoraj pol stoletja pregrevale ideološke nespravljalivosti.

Tudi zaradi vzratnega pogleda na leti 1918 in 1945 ne gre pozabiti na pravno sekcijo pri Svetovnem slovenskem kongresu. Mednarodne pogodbe – mednarodno-pravno pravilno potrjene ali pa tudi nepotrjene – segajo živo v nerešene probleme slovenskih zamejcev. Kar v več primerih so takšne narave, da bodo terjale še veliko pravniške modrosti in pretehtane dejavnosti.

Enako važna – samo še bolj nujna – je misel o komisiji, ki naj bi načrtneje skrbela za narodno trdnost v naših ljudeh po svetu. In to tudi za naslednja pokolenja. Veliko bi bilo mogoče narediti že s pospešeno pripravo na nepretrgano vračanje zdomcev v najširšo domovino in vsa njena obrobja.

Če nam uspe, da se bodo pospešeno vračali starejši izseljenci, zlasti upokojnici, bomo celo potomce močneje navezali na Slovenijo in njena obrobja, najmanj dve pokolenji. Ne smemo pozabiti, da nam bo pri tem pomagala svojevrstna moda: urejanje svojega rodovnika. V svetu se ne moreš kaj prida izkazati, če ne moreš prav natančno izpričati svojega porekla. Slovenija sodi v ugledna izvorna območja! Saj sodi v Srednjo Evropo in ta velja poleg nekaterih severnjaških dežel za najbolj ugledno in kulturno žlahtno izselitveno izhodišče.

JOŽE DEŽMAN

To vprašanje ima dva konca – kot vsaka palica. Hudo odseljevanje Slovencev je dalo prostor prišlekom z juga. Odmikanje prvih je omogočalo pritisk drugim. Vi ste zapisali in poudarjate, da smo se Slovenci »poldrugo stoletje brezupno naprezali za znosno etnično 'čistost', ki nas ne bi razkrajala in zabrisovala«. Ob več tisoč izseljencih v dobrem stehetju smo po drugi vojni pregnali večino Nemcev (medklic sogovornika: »Povsem nehumano, z običajnim pretriranjem!«), nato pa je sledilo »četrt stoletja nezadržnega priseljevanja iz južnih republik«. Kam nas to peha? Če želimo v Evropo, bomo morali razčistiti odnose z Italijani (Koper), pa tudi z Nemci. Kako urejati zarez proti severozahodnim sosedom? Kako bi se po vašem Svetovni slovenski kongres opredelil do teh razmerij?

VLADO HABJAN

Smo v krizni situaciji, ko bomo morali premisliti tako odnos do jugovzhoda, Zahoda kot do Vzhoda. Ne moremo misliti kot včeraj. Berlinski zid se ni podrl na komuniste. Sovjeti z Gorbačovom so pokazali genialnost, ki morda presega Leninovo. Zid se je podrl na Zahodno Evropo. Ruse so desetletja krivili za vse težave. Pozabili so, da je za Poljsko padlo toliko in toliko sovjetskih vojakov, sicer bi jo Hitler pohrustal, tudi Češka brez sovjetskih žrtev ne bi bila osvobodena in ne bi mogli izgnati štirih milijonov Sudetarjev. Tudi pri nas bi bil položaj bistveno drugačen, če Rdeča armada ne bi ustavila fronte pri Varšavi, in ne prekoračila štirih romunskih velikih rek, kar je bilo po štirih letih naporov zanjo hud zalogaj. In tudi naši strategji naj čisto ne pozabijo, katera armada je bila tista sila, ki je pregnala enote generala Alexandra Löhra iz Beograda in ga dala na razpolago novim oblastnikom. Takoj za tem prispevkom pa je Rdeča armada ob pomoči Bolgarov po madžarski strani reke Drave še naprej potiskala Löhra z Balkana in tudi iz Slovenije, kjer je kapituliral, hkrati z vsemi četniškimi, ustaškimi in domobranskimi sopotniki. Po padcu berlinskega zidu bo Nemčija jutri, pojutrinjem združena. Tudi če bo konfederacija, bo velesila. In vseeno, ali ji vlada Hitler ali kak drug stric, se bo obnašala kot velesila. Poljaki in Čehi se bodo znašli med ruskim in pruskim mlinom – kot že kdaj! Pa tudi Slovenci. Ne smemo pozabiti, tisti trenutek, ko bo Nemčija združena, bo vsaj ekonomsko pritezala Avstrijo, nato pa v dvoje nedvomno težila h koridorju do Trsta in Kopra. Tako nas bo neizogibno ogrožala, kot nas je ogrožala več kot petsto let. Takrat se bomo streznili. V teh

razmerjih je Sovjetska zveza naš naravni zaveznik – zemljepisno šahovsko namreč, ne pa toliko ideološko.

Pred nami je toliko kot neodločljiv in že nad pol stoletja potreben pogovor med katoličani in komunisti. To nakazuje novo proslavljanje obletnice pravoslavne cerkve, napoved papeževega obiska v Sovjetski zvezi. Katoličani bodo morali ugotoviti, da Bog ni doma samo na Zahodu, ampak tudi v Moskvi in v najbolj zakotni Sibiriji. Do Rusov imam geopolitične simpatije, človeških pa ne posebno... Z Avstrijcem se človeško dobro razumem, geopolitično pa sva drug na drugega našpičena. On bi rad čez mojo deželo in čez mene do Kopra in Trsta, jaz pa bi rad razčistil kaj okrog Drave.

Ne glede na sovjetske težave so oni v drugi vojni odstranili iz kroga velesil Anglijo, Francijo in Nemčijo. Toda Nemčija je še taka potenca, da pomeni zrušenje berlinskega zidu res genialno potezo, saj bodo vsi zgroženi nad nemškim velikanom in njegovo neuničljivostjo; zdaj nastaja podoben položaj, kot je bil med obema vojnama. Levičarji se bomo morali sporazumeti s kristjani. Zdaj bomo morali pozabiti na pirovo zmago. Nujno bo najti levičarski modus s kristjani, ki se tudi odpirajo proti Vzhodu. Nuja nas bo prisilila, da ne bomo več fantazirali samo o Evropi. Dajmo in razmislimo, kaj nam je Evropa dala; kaj nam je Zahod dal: v zrelem srednjem veku: Požarnico – Pusarnitz! Slovencem je Zahod dajal le klofute – izigrali so nas pri koroškem plebiscitu, pa tudi po drugi vojni so vzeli več, kot bi bilo mogoče, če ne bi bili tako nerodni in ideološki. Naš geopolitični interes bo zoper nemški pritisk proti Kopru in Trstu postaviti protitežo v smeri Koper–Budimpešta–Praga–Moskva. Geopolitična šahovnica nas bo silila v pretežitev nemškega pritiska proti Kopru in Trstu. Protipritisk se bo opiral na smer: Koper–Ljubljana–Budimpešta–Praga–Bratislava.

Rusi so spustili Madžarsko z verige. Verjetno po nekem dolgoročnem načrtu. Bržčas so vnaprej predvideli tudi berlinski zid in njegov padec. Z novo nemško grožnjo bodo pridobili čas. Izolacijski prostor med dvema velikanoma, medvedoma, ki ne bi bili tako nerodni in ideološki. Naš geopolitični interes bo zoper nemški pritisk proti Kopru in Trstu postaviti protitežo v smeri Koper–Budimpešta–Praga–Moskva. Geopolitična šahovnica nas bo silila v pretežitev nemškega pritiska proti Kopru in Trstu. Protipritisk se bo opiral na smer: Koper–Ljubljana–Budimpešta–Praga–Bratislava.

Preko Budimpešte in Prage se bomo morali povezovati z Moskvo. Sovjetska zveza ne bo smela pustiti Nemcev neovirano do Trsta, saj bi s tem že segali po Bosporju, ki je za Sovjetsko zvezo večnostni interes, lahko pa bi ogrožali tudi drug globalni interes v Suez. Sovjeti bodo morali Nemce zapreti v Evropo, upoštevali bodo tiste, ki se Nemcev bojijo. Slovenci se jih. Zato moramo zapreti, odpraviti notranjo fronto; je že čas. Saj bomo morali misliti na zunanje fronte!

JOŽE DEŽMAN

Verjetno imamo podoben odnos z geopolitično ostjo do Italijanov. Severozahodna razmerja so tako nekako opredeljena. Kako pa bomo na tem geopolitičnem polju definirali Slovenijo do Jugoslavije? Kaj storiti s slovanskimi sosedi?

VLADO HABJAN

V Podonavju utegnejo nastati tamponske države, ki bodo preprečevale nepotrebne konflikte. Na našem štiripotju je tak tampon Slovenija, ne nujno tudi Hrvaška. So pa stvari na Balkanu odprte. Trst je naš plus in minus. Sam imam od 1. marca 1945 (odprava slovenske vojske) precejšnjo piko na Broza. Ta se je po kominformu sicer pragmatično mojstrsko reševal, rezultat pa bo krut. Tudi z londonskim memorandumom in osimskimi sporazumi. Rusi so potrdili le tržaško državo, ki obsega Koper in Buje. Osima italijanska skupščina še ni potrdila. Kot zgodovinar ne verjamem v večni mir. V večnih konfliktih pa lahko pride do tega, da se v tržaškem vprašanju Rusi postavijo ali na italijansko ali na našo stran – na primer, da imamo v Trstu neke pravice. Če se mi vežemo na relacijo Ljubljana–Praga–Moskva, je to v sovjetski plus in naš – saj nas bodo rabili kot satelit – satelit z možgani in trmo pa ni samo minus.

JOŽE DEŽMAN

Človeški priliv z juga in odliv na sever je slabo vplival na razvoj Slovenije. Kako naprej?

VLADO HABJAN

Perspektive so pošastne. V najkrajšem času moramo doseči konfederativni status (idealna bi bila sicer osamosvojitve, a kot majhni moramo delati bolj z glavo kot s potenco, ki je nimamo). Konfederacijo moramo brezpogojno doseči. Morda pa se s pametno trmo in bistro korajžo sčasoma in ob zgrabitvi primerno srečnega trenutka le spremenimo v res dokončno osvobojeno Slovenijo.

Ustavna dopolnila v letu 1988 si bomo na dolgo zapomnili. Ja, smo rekli, kot da smo že v neki drugi federaciji in se Kosovo nas sploh ne tiče. Srbsko in črnogorsko prizadetost bi v pravem času še lahko potolazili: dobro, pa se združite v dvoglavo republiko. Vendar ne počnite nič v škodo Albancev! Saj veste, da se ta problem vleče od Dardancev preko selitve Srbov s Kosova v Banat, ki je tudi bil nekoč zibelka Madžarov.

Odcepitev je huda stvar. Srbi se bodo temu za vsako ceno upirali in stavil bi, da bodo naredili puč, preden bo do tega prišlo. Represivci bi morda obvladovali položaj dve, tri leta z vojsko, potem pa ne več. Vendar, če bi bila naša zveza z Moskvo realnost, imajo Srbi majhne možnosti. Njihovi potencialni sotekmovalki sta Bolgarija in Albanija. Bolgarija ne bo priznala Makedonije. Sam kot levičar brez pridržkov cenim in priznavam narod. Celo težavnostni Stalin je govoril o kulturi kot bazi naroda. Bil je toliko pameten, da je vedel, da kultura ni drugega kot religija, a zaradi svoje boleestne potenciranosti ni hotel rabiti te besede. Bolgari in Makedonci so tisoč let vezani na trnovsko cerkev, ki je celo bežala v Ohrid. To je direktna kontinuiteta, to je kultura; tam so listine, dokumentacija, stoletno izoblikovanje. Poleg tega Sovjeti rabijo Bolgare, in sicer zaradi Bosporja in so tako kot mi njihov možni satelit. (Preteklostna stoletja vere so velika reč. Tudi jaz sem Slovenec, tak kot sem, predvsem ker sem se v mladosti oblikoval kot kristjan in ker sem doma z vasi. Zdaj, ko sem se komunistično umiril, nimam nič proti cerkveni folklori, veselo jem potico, če mi jo dajo. Torej katoliško-kmečka tiha infiltracija me je naredila takega kot sem.) Albanija pa je kot lepota osemnajstih let. Njej bi vsak velefalot dal ne vem kaj, če bi se z njim začela bolj prisrčno pogovarjati. Zanimiva je enako za Ruse kot Američane in še koga.

Ne verjamem v nastanek balkanske federacije, bodo pa nastale balkanske bolj ali manj nacionalno zaokrožene države. Hrvaška kot neke vrste izolacija med pravoslavjem in kristjani. Pričakujem povečano Srbijo in Albanijo. Pa spet ne verjamem, da bo vse to šlo brez prelivanja krvi.

V srednji Evropi pa bo le potrebno večje združenje. Morda bo prišlo do rehabilitacije Podonavja po vatikanski ideji in ruskem botrstvu. V Evropo ne moremo brez vseh strukturnih prvin, samostojnega državnega osebka. Popolne samostojnosti, vojske, policije, škofovske konference itd. ... Ob tem bodo partijci nedvomno morali rehabilitirati Mirka Koširja, žrtev Golega otoka, ki je hotel že leta 1934 samostojno nacionalno partijo. Od Koširja se steguje preslabo znan lok do Franceta Klopčiča. Dajal je pravočasne predloge zastran Albancev na Kosovu, pa ga je malokdo podprl. Po letu 1980 je doživljal usodne zavore pri svojem še pravočasnem predlogu za: Slovenski nacionalni program ... (objavljen šele po njegovi smrti, leta 1987!). Brez dopolnitve vsega tega lahko v Evropi doživimo samo konec! Zreli za to španovijo bomo šele, ko bomo tja lahko poslali svojega zunanjega ministra direktno, ne pa preko Beograda, pa tudi ne kot nekoč preko Dunaja.

JOŽE DEŽMAN

Zanimivo vprašanje, ki ga večkrat načenjate, je neodvisna škofovska konferenca. Slovenski cerkvi očitajte: »Naši škofje pa se nikakor nočejo organizirati kot slovenska škofovska konferenca. Če bi bili tako organizirani, bi bili priznani od Vatikana. Naj se naši visoki cerkveni dostojanstveniki malce odpovedo cerkvenemu demokratičnemu centralizmu in naj končno postanejo bolj Slovenci.« S takim sklepanjem bi lahko sodili, da cerkvena hierarhija celo zaostaja za prilagajanjem komunistične partijske strukture nacionalnim interesom. Ali se cerkev skriva v senci?

VLADO HABJAN

Do titovcev sem zelo kritičen. Navsezadnje so me zaprli in vrgli iz službe. Sem pa nevezan komunist in želim, da bi se naši komunisti očistili, usposobili in začeli misliti kot komunisti – Slovenci. Cerkev ne uporablja pojma demokratičnega centralizma, vendar ta v njej dejansko obstaja. Tak odnos imajo do primasa, ki je zagrebški škof. Kuharič je jugoslovanski papež. In če je slovensko partijo lahko dirigiral uradnik iz beograjskega centralnega komiteja, tako gredo vse cerkvene zveze preko Zagreba. Hierarhična oblast je absolutna in oni obvladujejo slovensko cerkev.

Mariborski škof Kamberger mi je sicer očital, da ni res, da bi nam Vatikan ponudil konferenco. Res je sicer, da nihče ničesar ne ponuja. Vendar je drugi vatikanski koncil, ki je bil leta 1965, na široko odprl vrata za organizacijo nacionalnih cerkva. To močnost mora seveda vsak sam izsiliti. Slovenska cerkev je takrat podlegla hrvaških škofov (ti imajo težave z Bosno). Ta naša betežnost je nepopravljiv greh. Te stvari so mi razložili zlasti cerkveni zgodovinar Miklavčič, pokojni pater Prešeren in še kdo od živečih prelatov. Na Zahodu imajo na primer Škoti formalno suverenost in lastno škofovsko konferenco. Na Vzhodu so take Litva, Estonija in Latvija. A neodločna in nebogljen slovenska cerkev tega ni izpeljala. Poleg neodločnosti morda tudi zaradi tega ne, ker bi morala priznati, da je narodnoosvobodilni boj le ustvaril precej združeno Slovenijo in neko mero suverenosti. To je treba cerkvi neprestano naglašati. Tudi nekateri duhovniki mi pri tem dajo prav. Mariborčani se sicer bojijo posegov v svoje pravice. Nadškof Šuštar je konferenci verjetno naklonjen. V zborniku Na pragu 3. tisočletja ni ugovarjal natisu mojega prispevka, v katerem sem do cerkve zelo kritičen, ne pa sovražen. Tam predlagam, naj ljubljanska škofija kot dedinja oglejskega patriarhata dobi patriarhsko titulo. To pa ni samo naveza na staro krščanstvo. Hkrati je tudi ekumenski mostič čez Slovenijo do pravoslavja in njegove najbolj pomembne točke: Moskve. Nižja slovenska cerkev nas je stoletja ohranjala (o zavorah tu ne kaže govoriti). Zdaj je na vrsti višja cerkev, da se otrese svoje previdnosti, »da političnih sprememb ne prehitava, ampak jim sledi...«. Spremembe so jo za petdeset let že prehitale s suvereno Slovenijo. Menda ne bodo počasni snovalci suverene škofovske konference tisti degradatorji, ki bodo pozabljali: v časih, kot je naš, da je dejanje bolj potrebno kakor morebitna prihodnja slava in naslov. In še paradoks: menim, da Svetovni slovenski kongres ne sme in ne more mimo cerkve. Ta pa nam v svetovnem merilu ne bo mogla zadosti pomagati brez suverenosti. Krog je celota; v celoti pa mora biti vsak del dodelan in popoln, ali pa ni celote. Morda je to lahko tudi sprava v načelnih stvareh – ob vseh neizogibnih drobnih razlikah.

JOŽE DEŽMAN

Spomenka Hribar meni, da bi organizacija Svetovnega slovenskega kongresa v »matični domovini pomenila, da smo končali državljansko vojno pri nas«. Tako bi »ene in druge zločince lahko prepustili zgodovinopisju«. Vinko Ošlak je tajniške posle pri odboru v Dragi prevzel z nekaj političnimi pogoji, med drugim, »da član odbora ni član kake teroristične oziroma totalitarne skupine ali politične organizacije (fašistične, nacistične ali leninsko-komunistične)«. Vi pa poudarjate: »Neodložljiva je sprava po razpletu druge svetovne vojne. Prenehati je treba z nekoristnimi oponašanji. Preteklostne nesporazume in travme naj razmeji strokovno zgodovinopisje.« Narodna sprava, kot jo zagovarja Spomenka Hribar, je po mojem mnenju vpeta v podobno neskladje z življenjsko resničnostjo kot na primer sestop partije z oblasti. Sam menim, da bi bilo bolje, da bi v javnem prostoru srečevali različne čustvene in mentalne položaje, različne kolektivne zaznave, razlage in mitologizacije. Ob njih pa razvito zgodovinopisje, ki bi skušalo z znanstveno utemeljenimi dognanji vplivati na družinski, lokalni, strankarski, državni ali kak drug selektivni spomin. – Dežela se ni nikoli odlikovala z dialoško kulturo. Kako si predstavljate poseg Svetovnega slovenskega kongresa na tem področju?

Ošlakov predlog, da nobena ekskluzivna skupina ne sme biti vključena, smo na poznejšem sestanku zavrgli. Da take, skorajda križarske opredelitve proti komunistom ni mogoče sprejeti. Ošlak je nekoliko oster do levičarske smeri in levičarje ali komuniste kar po vrsti proglašal za staliniste, kar je treba ostro ločevati za prihodnost, pa tudi za nazaj. Spomenka seveda zagreto dela za spravo z obeliskom, a je njena začetna zagnanost že obrušena. Tudi sama vidi, da je popolna sprava težavna zadeva. Sam mislim, da si ljudje ne želijo sprave tako, da bi se mišljenjsko poenotili, ampak da bi zmerni partizani in zmerni domobranci rekli: pogovorimo se, mobilizirajmo se za prihodnost. Seveda so pogledi med nami še neenotni. Svetovni slovenski kongres je nekako v embrionalnem stanju – ali dojenček, ki ima križkražem težave. Rad bi, da bi dosegli minimalno človeško sporazumevanje, da se bomo pogovarjali brez žalitev. Vsak ostane na svojem stališču; seveda spravljivo. Jaz bom zagovarjal **partizansko interpretacijo, podprto z marksistično dialektiko in nujnostjo zgodovinskega izhodišča**. Drugi pač z domobranskimi aspekty.

Gre za to, da si ne bomo očitali, da so eni a priori izdajalci, drugi pa a priori svetniki. Domobranci so v štirih letih naredili mnogo grehov, ki bi jih približevali izdaji, a mnogokrat so v lokalnih razmerjih imeli čisto prav. Določeni partizanski organizatorji so se silno neprimerno obnašali. A globalno, svetovno razvojno niso imeli prav domobranci. Končni rezultat kaže, da so partizani globalno imeli prav, so pa naredili veliko lokalnih napak. A če zaslužijo domobranci med vojno slabšo oceno, dobijo partizani negativno oceno za povojni čas. Pozabili so na medvojne obljube in dopustili razpust slovenske vojske, ekonomsko eksploatacijo Slovenije, skupna jedra itd. Pogreznili so se do brezglavega zadolževanja pri kapitalistih. Ker so bili komunisti, mnogi z razrednim izkustvom, in so se kljub temu zadolžili pri kapitalistih, za katere je jasno, da jim ne želijo nič dobrega, potem so naredili podobno napako kot domobranci, ki so vzeli orožje Italijanom in Nemcem.

Naj mi bo oproščeno majhno prerokovanje za nazaj ob špekulativnem »če«.

Znano je, da »če« v zgodovinopisju nič ne premakne. Vendar je treba tistim, ki s »spoznanji« iz leta 1988 »razlagajo« popolno zgrešenost začetka »boljševiške« revolucije v letu 1941, nekaj reči. Boljševiki bržčas niso vzrok za nastanek fašizma in hitlerizma. Ko sta vdrla v Slovenijo, sta vrgla s tečajev vsa razmerja in po svoje sprostila tudi vse silnice. Kadar se krivica spremeni v zakon, postane protinasilje edina prosta pot! Komunisti bi postali nebogljene odsotneži, če se ne bi vrgli v »obetavne« kalne vode. Razcepljevalna sposobnost Slovencev pa bi jih tudi brez komunistov pahnila v igre in protiigre, zlasti meščanske sile, to je klerikalce in liberalce. Znano je, da so se že topli med seboj, zaradi partizanov pa se preveč le niso mogli. Okupator partizanov ob njihovi manjši aktivnosti zavestno zagotovo ne bi oviral. Posebno Nemci ne. Kajti če bi zmagali – in za to je šlo – bi slovenski koridor do Jadrana očistili tako domobrancev kot četnikov! O tem bržkone celo preživeli na dvomijo več.

Potemtakem prerekanje v praktičnem ali, kako naj še rečem, celo v metafizičnem smislu nima več tehtne veljave ne koristnosti. Kvečjemu nam taki utrinki lahko pomagajo do spoznanja, da je prava in poštena sprava misel ob pravem času in na pravem kraju tudi stvar dozorele dopolnitve. Samoljubna naključja, ki jih vedno kar mrgoli, in dopolnjevanja ne bi smela zavirati te uresničitve, kvečjemu izzivati še prodornejšo in ustvarjalnejšo drznost.

Saj gre za narod, mar ne?

VLADO HABJAN

Zakonska prepoved ni nujna. Pojmu izdajalec bi se izogibal. Pahnjeni smo bili v strahoten čas, ki se na kratko imenuje hitlerizem z vsemi bestialnimi dodatki. To je bila obsedena igra, v kateri so oboji na koncu konca videli tudi oblast. Oboji s špekulacijo. Domobranci so mislili, da se bodo malo pregrešili z okupatorjem, potem pa jih bodo Angleži sprejeli z odprtimi rokami. Komunisti so računali na Sovjetsko zvezo. Če Rdeča armada ne bi bila odločilna pri zasedbi Beograda in če bi zahodni zavezniki zasedli Dalmacijo, je vprašanje, kako bi bilo z jugoslovanskimi komunisti. Partizani so imeli pravico do osvobodilne vojne z elementi revolucije, kar kaže že naš primer v Taboru. Domobranci do kljubovanja. Vsak je poskušal oblikovati prihodnost na svoj način. In zato se je treba naziva izdajalec ogibati, če stvar ni dokazana povsem konkretno, z dejstvi in dokumenti.

Celo v Taboru in Vestniku (1989, 9–10) sem zasledil več domobrancev, ki govorijo o taktični zgrešenosti domobranstva, tudi Ivan Korošec, ki je pobegnil iz Teharij, zdaj pa je urednik Vestnika v Argentini.

Naša partija verjetno še lep čas ne bo razumela, da je treba zmernim med domobranci podati roko. Moramo doseči na primer tako toleranco, kot kadar govorimo o protestantih in kristjanih. Ko nismo več odločno na eni ali drugi strani, potem nedvomno dobi plus Trubar. In zame so partizani Trubarji prihodnosti, ker so domala dosegli združeno Slovenijo. Ampak treba je delati brez žaljivk. Tisti vaški ogroženec ni mogel razmišljati o prihodnosti, ampak je videl: tisti rdeči hudič me hoče ustreliti, in on se je tega hudiča bal. Zato pa še ni izdajalec.

Svetovni slovenski kongres bi pritegnil zmerne, in če bi bila naša oblast pametna, bi to podprla – predvsem pa, če bi bili naši partizani tako modri, kot bi morali biti. Še posebej bi se morali zdaj izkazati vsi tisti, ki se med vojno in po njej moralno niso umazali.

JOŽE DEŽMAN

Ali dvomite o partizanskem duhovnem zdravju, da ne bodo zmogli toliko tolerančnega potenciala?

VLADO HABJAN

Velja najbrž za oboje: tako za partizane kakor za domobrance. Tisti, ki so leta 1945 razumsko ostali, kjer so bili – s temi ne bo nič. Tisti, ki so se po vojni intelektualno razvili, pa že tako razmišljajo. Torej začnimo gledati na stvar z večjim razponom, zgodovinsko relativno. Domobranci bodo očitali Teharje itd., gospodarsko zafuranost. Dobro, bomo rekli, to je naša napaka, vi pa boste priznali ono. Ko bomo drug drugemu vsaj na tihem priznali, bomo prišli do izhodišča, ki sem ga omenil pri odnosih do Trubarja. Redki pa bodo menili: pozabimo! Poglejmo raje, kaj bo z vnuki.

JOŽE DEŽMAN

In odnos do zgodovinarja druge vojne, revolucije in protirevolucije? Na partizanski strani je sodelovanje z narodnoosvobodilnim bojem brž postalo benificij. Po vojni se začnejo spovedi (na primer partijske popisnice), iz katerih veje vdanost novi družbeni projekciji. Ta posvečeni položaj se v petdesetih letih množično materializira s priznavanjem posebne dobe in podeljevanjem zaslug za narod tretje stopnje in medalj hrabrosti ob proslavi dvajsetletnice vstaje. V imaginarni partizanski predstavi zmage je vrsta prvin, ki z realnostjo nimajo nobene zveze – predvsem rasistični odnos do mrtvega nasprotnika in nekrofilija do lastnih žrtev. Večina korpusa knjig v knjižnici Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije goji partizanski vestern

– stvari se dogajajo objestno in lahkotno – za bronasto generacijo ni ovir. Protikomunisti pa nekritično razčlenjujejo poraz, ne priznavajo si zamude in napačne izbire taktike, še manj brezglavja od 4. do 13. maja. Zame so v sedanjem trenutku za primer tisti, ki vidijo začetek in konec vseh težav v partizanskih likvidacijah rojakov, na podobni miselni ravni kot tisti, ki jim tovrstne grehe očitajo. Torej predstava prvih in drugih je zame ravno tako zavajajoča, kot, recimo, je bila »partizanska laž«, ki se je zlivala na nas v šolah. Seveda pa te niso ustvarili le ljubiteljski partizanski pisci, ampak so ji dodobra botrovali, in na ta račun dobro uspevali, cvetovi akademskega partizanskega zgodovinopisja. – Kako oblikovati osnovne pojme o preteklosti, ki bodo konsenzualni in ki bodo ponujali tisto identifikacijsko oporo, ki bo predvsem v šolski rabi vrnila zgodovino življenju?

VLADO HABJAN

Rekel bi, da so zgodovinarji po inštitutih in na fakulteti bolj odgovorni kot ljubiteljski pisci. Konkretno: pri ljubiteljskem piscu lahko upamo, da je posredi naivnost, univerzitetnemu predavatelju, ki pa se dotika le režimsko atraktivnih fragmentov in pozablja, da fragment ni nikoli valovanje v celoti, tega ne moremo odpustiti.

Vzemimo pripombo »partizanska laž« v narekovajih. Kadar gre za laž, jo je treba prinesti na sonce in jo pustiti tam v prevetritev. Ker pa gre za izreden čas, ni mogoče pozabiti na hitlerjanski velevihtar, ki nam je načrtoval iztrebljenje! Ruval je stoletne in po svoje preživele korenine! Tiste, ki so takrat vzdržale, so se takoj, posredno ali neposredno, zavedle svoje vzdržljivosti. In ta zaris je neizogibno ostal in je moral ostati – pa četudi včasih kot legenda. Prava mera tovrstne čudežnosti me ne moti. Saj si narod, ki preveč anarhično in samomorilsko sesipa svoja izročila, lastnoročno uničuje gnezda prihodnosti. Prve nove zmrzali jih zapišejo smrti; tako namreč je, če ne ostane kaj velikega, kar v morebitni stiski ogreje dušo.

Moralne razpoke, kakršni sta teharska in roška, je treba nerevanšistično zgladiti, da termidorski protirevolucijski obrati ne bodo ogrozili današnjih korenin in jutrišnjih gnezd. Vztrajanje pri »ne vemo in ne bomo vedeli« nas ne dela samo gluhe in slepe za preteklost, temveč tudi za prihodnost. Pri tem, ko moramo očistiti naš povojni Avgijev hlev, pa mora ves naš narod tudi natanko vedeti, kako smo si leta 1941, povsem prepuščeni sami sebi, s trmo in silno oddaljenim upanjem, le na račun naše krvi zasnovali in oblikovali svojo slovensko vojsko. V tem valovanju ne smemo nič bistvenega zamolčevati in to tudi ni potrebno. Nobene likvidacije ni vredno preskočiti s polovičnim izmikanjem. Kri takšnih ali drugačnih žrtev se še dandanes drži krvnikov in njihovih naslednikov. Takrat ni ušel le duh iz steklenice, v svet so planile trume ponorelih hudičev. In v tem peklju je bilo treba začeti vse znova. Kako vse to povedati, s pravo mero in vago? Francozi so potrebovali dvesto let, da so lahko umirjeno slavili zanos revolucije, tja do brodoloma pri Waterlooju, in nasledke, ki krepijo samozavest poznih pokolenj. Tudi na Slovenskem je bilo marsikaj spornega ob snovanju nove oblasti in še prej lastne vojske.

Prav zato bi bilo nečastno, če bi kar naprej skrivali, kako so se nekateri vedli, ko so nam tik pred osvoboditvijo na ukaz Josipa Broza vzeli slovensko armado. Kljub vsem ponižanjem smemo biti za prihodnost vedno radovedni. Nič se še ne ve, kakšen Commonwealth se bo rodil po »razsulu« prvega dela oktobrske revolucije. In kljub vsem tveganjem drugega dela oktobra mi primer Litve in še kakšnega drugega naroda na Vzhodu pove veliko več in zanimivejše kot Severna Irska, Bretanja, Baskija itd.

Zato pa, tudi če obdelujemo le zgodovinski fragment preteklosti, moramo imeti v mislih prihodnostno celoto. Preveč fragmentalno raziskovanje je značilno za ljubljansko šolo v celoti. To so skladalci materialov, podobni pridnim kmetom, ki skrbno zlagajo skladovnice drv. Zgodovina pa mora upoštevati, kolikor se le da, veliko subjektivnih in objektivnih momentov, ki dajo celotno podobo. (Partizanstvo sega, na primer, vsaj od znamenite izjave treh partij o odcepitvi Slovencev leta 1934 in najmanj do kominforma.) Nobeno področje znanosti v Sloveniji ni bilo petdeset let tako

statično, negibno in neustvarjalno kot zgodovinopisje. Na hitro se ne bo dalo nič spremeniti, morda v dvajsetih, tridesetih letih.

JOŽE DEŽMAN

Kaj iz slovenske zgodovine je po vašem potrebno vzeti za identifikatorje, ob katerih bi se ljudje bolje počutili?

VLADO HABJAN

Zame je zgodovina okamenela filozofija in teoretično izhodišče za prihodnost. Treba je povedati, kaj je bilo v neki zgodovinski situaciji možno in kaj ni bilo realizirano. Da bo to neko popravil, je potrebno marsikaj, najprej res ta pravi človek.

Treba je pokazati na zreli srednji vek – torej na trojne grofe in kneze Celjske, ki so znali razumsko obvladovati prostor, pogoje in možnosti, ter operativno delovati v ožjem in širšem smislu. Ko Celjski zaradi umora propadejo, se začne totalna eksploatacija Slovenije. S slovenskim denarjem zidajo celo Sv. Štefana na Dunaju, palače in druge mogočnosti. Le dobrih šestdeset let vladavine Celjskih je bilo takih, da so celjski kapital odzemali po Furlaniji, Avstriji, Hrvaški, Ogrski in ga nosili k nam. Sicer pa se je pri nas vedno kradlo in nosilo drugam.

Partizani smo bili v gozdovih dejansko svobodni. Takoj po vojni pa se je začela takojšnja degradacija, ki je izvirni greh vseh partizanov kar po vrsti, tudi če so bili to le dva meseca. Pobirati partizansko rento in tiho soglašati s tem, kar nam je centralizem jemal, pomeni biti sokriv.

Ob kominformu bi na primer, lahko dosegli utrditev, če bi nam bilo kaj do slovenstva. Sami bi si morali pomagati, ali takrat je bila gosta megla – še prej pa šok. Starejša partizanska generacija, ki se je že pred vojno oblikovala v smeri levičarstva, je ob kominformu doživela strahoten šok, ki ga večina ni nikoli prebolela. Na primer, v mojih domačih savinjskih vaseh so bili skoraj vsi komunisti po tihem za Ruse, vendar so se kmalu prelevili v oportuniste. In ne samo to. Partizani so s kominformom naredili samomor, začeli množično pijančevati, skoraj nihče se ni razvil. Največji je bil odliv zaradi Golega otoka, stari marksisti so izginili. Konservativci so se veselili in računali, da je prišel njihov čas: samo da se znebimo Stalina, Tita se bomo že. Ali Tito je bil dober taktik, a slab dolgoročnež. Po letu 1948 so v partijo množično vstopali meščani, ki so kot termiti ogloдали partijo od znotraj. Kdo bi se potem čudil čez štirideset let.

Partizani smo imeli bogato žetev leta 1945. Mnogo žita je v desetletjih propadlo, ostalo je nekaj zrnca, ki jih je treba dati tudi v Svetovni slovenski kongres, da si vsaj za silo podamo roke, da bodo mladi začeli delovati na novih izhodiščih. Moramo se naučiti, da izkoristimo obe velesili. Če bi kongres zaživel in kaj prispeval k temu, bi bila to velika stvar. Zdi se, da se stvari jasijo. V tej smeri je dragocen prispevek spomeničarja inž. arh. Ignaca Gregorača: Klic vsem Slovencem po svetu. (Dnevnik, Ljubljana, 10. februarja 1990.)

JOŽE DEŽMAN

Katere ljudi bo kongres pritegnil?

VLADO HABJAN

Na tej začetni stopnji to še ni izoblikovano. Moja želja je pritegniti vse intelektualne in moralne potenciale, ki naj ne bi bili eksponirani strankarski organizatorji. Potem naj bi začelo delati že naštetih pet sekcij. V nekaj letih naj bi se zainteresirani spoznali. Delovali naj bi kot neke vrste svobodno delujoča akademija, kot konstruktivna združba. Verjetno je, da se bodo različne grupacije prerekale za primat. Počakati je treba vsaj do volitev, da bomo videli, kakšen odnos bo imela vladajoča garnitura do kongresa.

JOŽE DEŽMAN

Torej smo na koncu – pred začetkom?

VLADO HABJAN

Zdaj je samo dokončno jasno, da smo prepuščeni sami sebi in svoji pameti. Samo od nas je odvisna prihodnost. Če nas bo strah – nas bo pobralo. Ne skrivajmo si, da smo bolj osamljeni, kot smo bili v prvem letu okupacije. Pred njo smo imeli vsaj oddaljeno, skoraj imaginarno duhovno oporo v Sovjetski zvezi. Morda se upanje povrne, ali poprej so potrebna še nekatera razočaranja! ... Vedno, ko je stiska nesporno navzoča, si pred njo ne kaže zatiskati oči. Lotiti se je je treba, kakor vemo in znamo. Ob večjih težavah je treba pač bolj poprijeti. Ne obvladamo jih tako, da potiskamo glavo v pesek. Tam ne vidimo vseh razsežnosti; kvečjemu lahko čakamo, da bo kakšen »dober stric« vso zadevo rešil namesto nas, kar se da ugodno in pravično. Tako smo že večkrat delali, pa je bilo na koncu vedno sila drago... Rešitev in napredek je bil in bo delo nezadovoljnih! Od tod velja: če bomo samo tarnali in čakali odobritve od kogar koli že, ne bomo ničesar opravili, ne v svojem in še manj v narodovem življenju. Prinašalci novih odprtij in napredka se kratko in malo odločijo za delo. Zavihajo rokave in ne čakajo na soglasja.

Ljubljana, februarja 1990

RUDI ČAČINOVIC

NEKAJ MISLI O TEŽAVNI POTI FERDA GODINE DO OBJEKTIVNE RESNICE O MEDVOJNEM PREKMURJU

Nikoli nisem polemiziral s kritiki svoje knjige Poslanstva in poslaništva. Bili so različni, od Bojana Štiha do katoliških Stopinj. Vendar pri Godini (Borec 1990/1) ne gre za kritiko knjige, temveč za napad na avtorja, ki ni prvi ne po vsebini ne po načinu. Še pred kratkim smo rekli difamaciji človeka, da bi utišali njegove argumente, trditve, drugačno mnenje, skratka njegovo delo, da je to stalinistična metoda. V moji knjigi ni trditve, ki je ne bi mogel dokazati. To velja za vse tiste, ki jih Godina spodbija. Potrdi jih lahko tudi sodišče, živi še nekaj prič. Moj odgovor – če bi šlo samo za spodbijane trditve – bi bil lahko zelo kratek. Gre pa za napad na mene in tudi za prikazovanje stanja v okupacijskem Prekmurju. Mnenja sem, da sem zategadelj dolžan bralcem Borca nekoliko daljši odgovor.

Predvsem o »težavni poti« do Godinovih pripomb. Uredništvo Dela me je takrat resnično seznanilo z Godinovim napadom. Želel pa sem, da napad in odgovor izideta sočasno. Odgovor sem tudi poslal. Uredništvo pa je sklenilo, da oboje spravi v arhiv. Vsekakor je lahko odločilo po svoji presoji, saj ni imelo nobene obveznosti ne do enega ne do drugega pisca. Za primer pa naj navedem, da tudi resnica o Godini ne more prodreti niti po »težavni poti«. V nekem intervjuju je napadel sedanje soboško vodstvo, t. i. »budimpeštance«, žalil pokojnega Miška Kranjca itd. Vsi še živi »budimpeštanci« (med njimi so priznani znanstveniki, kulturni, javni delavci) so poslali uredništvu TV-15 (27. november 1987) od vseh podpisano izjavo, v kateri je zapisanih tudi nekaj resnic o Ferdu Godini in njegovih metodah. Gre za metodo, ki jo sedaj poznamo pod imenom »diferenciacija«, saj je »zdiferenciral« in še diferencira vse povprek po Prekmurju. Izjava ni bila objavljena, ker je – po besedah glavnega urednika – svet časnika bil mnenja, da takšnih preprirov v javnosti ne bi objavljali. Godina je bil z odgovorom seznanjen, ni pa protestiral proti težavni poti resnice. Kopija izjave je na razpolago pri enem od podpisnikov (če jo uredništvo Borca želi objaviti, jo bodo podpisniki radi volje dali na razpolago).

Pa še nekaj: v svoji knjigi nisem imel namena in tudi nisem pisal o narodnoosvobodilnem gibanju, bilo je nekaj prigod iz tistega časa, ki naj bi le osvetlile madžarske razmere in značaje, o katerih pišem v knjigi. To ve tudi moj »kritik«, iskal je le priložnost, da lahko strelja s svojimi »kanoni«. Zdaj pa k nekaterim trditvam!

Godina omenja moje uspešno delo »najagilnejšega naprednega predvojnega delavca v Prekmurju«, ki pa se je »proti logiki zaključka tega dela« umaknil. Ne pove pa, da je moja »pasivizacija« v komunističnem gibanju posledica izločitve iz partije sredi leta 1940. Po takratnem običaju so me izločili brez sentimentalnosti, ker sem po mnenju okrožnega sekretarja (prof. Lea Novaka) »izdal velike skupne cilje«: nisem bil mnenja, da naj se Slovenci ob severni meji s Hitlerjevimi rajhom prepiramo o oceni sovjetskega napada na Finsko. O tem sem obširneje pisal v mariborskem Večeru (Dnevnik izobčenca). »Izobčenje« me je takrat hudo prizadelo in ohromilo celo mojo dejavnost. Oba partijska funkcionarja, Mirko Bagar in Štefan Kovač, sta me šela za izobčenca. V Prekmurje sem prišel v začetku maja (po vrnitvi iz Bosne, kamor sem odšel kot prostovoljec, saj nisem bil vojaški obveznik). Bagar z menoj ni imel nobenih stikov. S Kovačem, o katerem Godina piše, da mi je grozil z likvidacijo, sem imel samo razgovor na začetku jeseni 1941. Bil sem pred odhodom na začasno sezonsko delo v neko tovarno sladkorja v Erchi pri Budimpešti. Bil sem brez sredstev in v družini sem imel bolezen.

Kovač je bil nedvomno pogumen in predan. Bil pa je prepričan, da bodo Rusi že v nekaj tednih pri nas. Bil sem sumljiv, ker sem temu oporekal. Tudi ni vedel, da so že pred dvema dnevoma zaprli veliko skupino njegovih sodelavcev. Prepričal sem se, da zaradi iluzij o prihodu sovjetske vojske ni poskrbljeno ne za primerno konspiracijo ne za obveščevalno službo. Človek, ki ga je pritegnil v vodstvo še pred vojno in ki sem mu ga odsvetoval, ga je kmalu po najinem srečanju pod mukami izdal in madžarski rafali so ga pokosili. Obljubil pa sem, da bom po vrnitvi – šlo je za dva meseca – skušal sebi najti ilegalno zatočišče in organizirati informiranje in obveščanje. Po vrnitvi pa je bil že vsak upor zaduščen. Po novem letu 1942 je prišla k meni neznana Hrvatica. Sklicevala se je na moj dogovor s Kovačem in me povabila, naj pridem naslednjo nedeljo ob 10. uri pred spomenik Zrinjskega v Čakovcu. Sklenil sem, da grem. V soboto je prišel k meni Branko Rudolf. V hiši njegovega tasta se je takrat skrival Miško Kranjec. Branko mi je povedal, da Miško ugotavlja, da je vsak upor razbit in organizacija izdana ter da se bo umaknil v ilegalno bivališče. Takoj sem Branku rekel, da potem tudi jaz ne bom šel v Čakovec. Že naslednji torek sta bila v hiši dva madžarska agenta in naju z ženo zasliševala, kaj je Hrvatica delala pri nas. Ugotovil sem, da so me pri spomeniku v zasedi čakali agenti. Po tem dogodku sem sklenil oditi iz Prekmurja. Odpravnik jugoslovanskih interesov v švicarskem poslanilstvu v Budimpešti Jovanović me je priporočil službo v neki blagovnici (Kovačević-Nagy Kovács).

Proti koncu poletja 1944 so me kot neborca nepričakovano potrdili in rekturirali v vojsko. Nekaj tednov potem sem preko »budimpeštancev« dobil zvezo z Danetom Šumenjakom-Miranom. V uniformi sem sodeloval na sestanku v Szombathelyju, kjer smo se dogovorili o pododboru Osvobodilne fronte. Udeležil se ga je tudi sekretar Rogan iz Sobote. O tem je zapisanih že več overovljenih izjav. Z Miranom sem imel poseben razgovor, v katerem sem mu govoril o potrebi organiziranega obveščevalnega dela tudi v Prekmurju (v Budimpešto je prišel po nalogu Vosa). Odločil je, naj grem v odbor. Miran je bil prvi človek, v katerega sem imel resnično zaupanje. Poznal sem njegovo družino in njega še kot mladega fanta. Imel je vse možnosti ugotoviti, kaj smo v Budimpešti počeli, in se je prepričal, da »budimpeštancem« lahko zaupa. Nepričakovano so me premestili na severozahod Madžarske. Od tam sem potem 16. oktobra zbežal v Budimpešto in doživel tudi Horthyjevo nespretno kapitulacijo pred Sovjeti pa prisilen odstop pred Nemci in madžarskimi pronemškimi fašisti (»njilasi«). Ni bilo tako idilično, kot mi to podtika Godina. Dejstvo, da sem bil rekrutiran v madžarsko vojsko, nikoli ni bilo tabu. Tako ga vedno znova prikazuje Godina. Lahko pa si o tem prebere celo v leksikonu Jugoslavije. Naredil je iz mene v nekaj mesecih oficirja, vse pa kaže, da Madžari mojega vojaškostrateškega genija niso odkrili.

Vprašanje vpisovanja v madžarsko kulturno društvo: bil bi čas, da se pravilno presodi. Pred nemškim in madžarskim napadom na Sovjetsko zvezo je v madžarsko-sovjetskih odnosih bila še prava idila. Zamenjali so madžarske zastave iz leta 1848 za Rakosija, ki so ga izročili Sovjetski zvezi. V Budimpešti je bila velika sovjetska razstava. Oba prekmurska komunistična funkcionarja, Bagar in Kovač, sta jo obiskala. Nadejali so se, da bodo lahko vzpostavili direktne odnose, saj jih s Slovenijo ni bilo. Bili so prepričani, da do vojne tako kmalu ne bo prišlo. Tako je – z Bagarjevim soglasjem – prišlo tudi do vpisovanja študentov v madžarski klub, v okviru katerega naj bi se organizirala pollegalna študentska sekcija. Ob prihodu zagovornika »vendstva« prof. Mikole so študenti odločno zagovarjali slovenstvo. Mene je vpisal svak Štefan Cvetko, sam v društvu nikoli nisem bil, saj so se razmere po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo popolnoma spremenile. Cvetka so Madžari kmalu obesili in torej ni mogoče trditi, da so se v društvu vpisali »madžaroni« ali »vendsko« misleči študentje. V tistem času smo pripravili tudi posebno spomenico, ki so jo odnesli študentje k vladi v Budimpešto. V prisotnosti Miška Kranjca in Alija Kardoša smo dokončno besedilo redigirali pri meni doma. spomenica je poudarjala začasnost okupacije in zahtevala slovenske šole in kulturno dejavnost.

O nakupu mojih papirjev s kitajskim denarjem lahko še žive priče postavijo na laž Godinovo trditev, kako dobro sem bil pri Madžarih zapisan: da nisem več član komunistične partije, so Madžari zvedeli od Mirka Bagarja, ki so ga mučili med zasliševanjem. Verjetno so jim vohuni kasneje poročali tudi o namenih nekaterih, da me likvidirajo. Bil sem na črni listi tudi zaradi člankov o madžarskem revizionizmu (doma in v tujih glasilih). Leta 1945 sem dobil v roke arhiv revizionističnega delovanja v Prekmurju (poslal sem ga iz Budimpešte v Beograd). Imeli so tudi mojo »karakteristiko« kot »notoričnega komunista«.

Kar se tiče sodelovanja pri listu, sem napisal besedice »menda«. Spominjam se, da so mi naložili usposobitev tiskarne, ki ni imela električnega toka. Prenesli smo motor iz Benkove tovarne. Če sem kaj napisal, sem dal Janku Lišku, ki je bil sekretar Osvobodilne fronte. Godina piše, da mojega primera niso »razčiščevali«: to so tudi za časa Godinovega oblastništva delale vse službe. Vse kaže, da niso odkrili ničesar, kar ni že bilo odkrito. Imel sem vtis, da je bil takrat še vedno moj največji greh »ruski«. Na Madžarsko pa nisem odšel samo po Brilejevi volji, temveč tudi po njegovem dogovoru z mojim »likvidatorjem« Kardeljem.

Razmišljam o tem, ali Godina res misli, da sem začaral svoje likvidatorje, da so postali celo moji prijatelji. V njem slutim pravi »sindrom Čačinovič«, saj nisem samo »ovekovečen« v njegovi literaturi in spisih, temveč zasleduje in protestira celo, če me kakšen gostitelj – po njegovem mnenju – posede na preveč odlično mesto. Razmišljujoč o tem, ugotavljam, da se je to začelo po moji vrnitvi (po Madžarski, Južni Ameriki in Švici) v domače Prekmurje, kjer so me izvolili za predsednika okrajnega ljudskega odbora. Za to res nisem imel nobenih predhodnih »zaslug«. Posrečilo se mi je zbrati še nekaj ljudi, ki so jih razselili po domovini. Tudi ti niso imeli posebnih zaslug, bili pa so sposobni in hoteli pomagati razvoju domače pokrajine. Prijateljski je vplival na nas tudi Miško Kranjec. Bil je poslanec in tudi sicer vezan na domačo pokrajino. Od njega sem zvedel, da je imel Godina težave s kominformom in zakaj. Kako sem jaz doživel kominform in kako sem reagiral nanj, si je Godina lahko prebral v moji knjigi. Tega ne omenja ne med mojimi grehi ne med dobrimi deli. Pomagala mi je še predvojna skepsa o stalinizmu (partijsko naveznico so poslali za menoj v Buenos Aires leta 1951, ko moje ruske motnje niso več bile greh). Očitno sem začaral tudi tujce. Po vojni sem bil v službi jugoslovanske vojne komisije in potem poslaništva v Budimpešti. Štejem si v dobro, da sem pomagal preprečiti prevzem poslaništva, ki so ga načrtovali »ibejevci«. Potem so me nekateri med njimi hoteli likvidirati. Pred leti pa sem prejel enega najvišjih madžarskih odličij.

Zaradi Godinovega pisateljskega ugleda bi mu želel skorajšnje okrevanje, saj se bolezenski sindrom preveč nevarno razrašča. In končno: oba z Godino sva bila žrtvi stalinizma, jaz leta 1940, zato ker sem bil nekoliko premalo stalinističen, Godina po letu 1948, ker je bil nekoliko preveč.

Današnji sovjetski raziskovalci sedemdesetletne preteklosti so nekdanja Stalinova pravila o pisanju zamenjali z Leninovim pravilom, ki pravi: »Imeti moramo popolne in resnične informacije. Resnica pa ne sme biti odvisna od tistega, ki mu koristi.« Rekel bi, pa naj ima ali si pripisuje še take zasluge.

Bralcem se oproščam. Bil sem nekoliko daljši, vsekakor pa veliko krajši od Godine. To je moj prvi – in upam – zadnji odgovor na njegove napade.

NOV DOKUMENT* O VINKU LEVSTIKU

RESNICA ALI HVALISANJE?

Komanda Dol[enjskega] voj[nega] področja
Obveščevalni center
Na položaju, 20. XI. 1944

Z a p i s n i k:

o zaslišanju tov. A m b r o ž i č Janeza, ujetega partizana, roj. 4. IV. 1922 v Gaberjah, pristojen v Brusnice, delavec, vstop v NOV 10. julija 1942, zastavnik, izpove sledeče:

Dne 28. VIII. t. l. sva šla s tov. Maroltom, obveščevalcem v XV. brigadi¹ s patrolo proti Zdenski vasi,² kamor naju je poslal tedanji šef OC XV. brigade tov. Jože Dolenc.³ Pri križu nad Zdensko vasjo pa sva naletela na sovražno zasedo na 30 m. Oba od be(le) ga(rde) sta bila v partizanskih oblekah. Naju sta takoj obstopila in razorožila. Odpeljali so naju proti Laščam. Midva sva prosila, naj naju ne ubijejo, kar so nama obljubljali. 100 m pred Vel. Laščami so nama odvzeli spremo, naju obrnili nazaj. 10 m od ceste so za grmom ubili najprej Marolta, nato pa bi morali še mene. Ravno tedaj pa je prišel iz vasi neki domačin Saje Alojz, ki je domobranec v Vel. Laščah in kateri me je potegnil vstran, rekoč, da me ne smejo streljati. Odpeljali so me v Vel. Lašče, kjer so me držali 6 dni. Med tem časom so me 3 krat zaslišali. Zasliševal me je v obveščevalnem centru nekdo v civilni obleki. S prvo kolono so me odpeljali v Ljubljano, kjer so me zaprli najprej na sodnijo, kjer sem bil 6 dni, nato pa sem bil zaprt v Belgijski kasarni. Tam sem bil v 10 dnevih vsaki dan po 4 krat zaslišan. Ker nisem ničesar povedal, so me začeli četrty dan pretepati. Zlasti so zahtevali podatke za naša skladišča. Vsega skupaj sem bil zaprt 1 mesec. Domačini domobranci so za mene prosili, da me izpuste. Izpustili so me in vprašali ali grem v Nemčijo ali pa k domobrancem. Na prigovarjanje domačinov sem se odločil za domobrance. Vedel sem tudi, da mi bo tako lažje pobegniti zopet nazaj k partizanom. Dodeljen sem bil 66. četi, katera je bila v Zg. Šiški v šoli. Četa je bila dopolnilna četa in je v začetku, ko sem prišel, štela 166 mož; ko pa sem odšel, je štela 50 mož. Nekaj od teh so poslali v Nemčijo kot nezanesljive, nekaj pa zaprli na ljubljanskem gradu. Nas, po številu 50 mož, pa so poslali v 45. četo v Logatec. Ob mojem prihodu v 66. četo, je bil poveljnik te čete nadporočnik Martinc,⁴ doma iz D[evice] M[arije] v Polju, kateri pa je bil nato premeščen v Ribnico, kjer je bil ubit ob priliki bombardiranja. Ime njegovega naslednika mi ni znano, ker se ni stalno zadrževal pri četi. V 66. četi smo samo vežbali. Druge naloge naša četa ni imela. Vežbanje je vodil neki nemški oficir.

Dne 12. t. m. smo prišli v Logatec in se nastanili v šoli. Naša, t. j. 45. četa je štela cca 130 mož. Poveljnik čete je nadporočnik Martinjak, doma iz Iga, star in zagrizen belogardist. Ker sem bil v tej četi le 4 dni, ne poznam po imenu nobenega drugega oficirja. Moj desetar je bil podnarednik Rožanc Alojzij, kateri je zelo zagrizen in star be[lo] ga[rdist]. Bil je nekaj časa že pri četnikih. Ujet je bil tudi že od partizanov, katerim pa je pobegnil.

Dne 17. t. m. sem zaprosil poveljnika čete za dopust, da bi šel v Grosuplje in tam dobil vezo z domom. Rekel sem, da poznam pri Grosuplju neko družino, pri kateri sem služil. Dobil sem enodnevni dopust. Do Grosuplja sem se pripeljal z vlakom, od tam pa sem krenil peš na Vel. Mlačevo, kjer sem šel na dom domobranca Okorna, kateri je v Logatcu in ki mi je dal pismo za domače z naročilom, da dajo za njega paket in nekaj denarja. Njegova mati je pripravila paket in mi dala tudi 200 lir. Jaz

pa sem krenil od tam na Malo Mlačevo, Čušperk, Ilova gora, Hočevje, Laze, Kal in Kamni vrh, kjer sem prespal. Dne 18. t. m. pa sem prišel v Podgozd in se javil v obveščevalnem centru svojemu bivšemu šefu tov. Dolencu.

K zaslišanju pripominja, da je tov. Marolta in mene ujel podnarednik 114. čete Levstek Vinko. Isti je tudi ustrelil tov. Marolta. V 46. četi v Hotedršici se nahaja narednik Konda Ivan, doma iz Semiča [Osojnika], kateri je bil vodnik v XV. brigadi in je dezertiral ob nemški ofenzivi. Omenjeni je zelo zagrizen. – Prej omenjeni podnarednik Levstek se je sam hvalil, da je bil partizan in od njih dezertiral, da je pobil že 65 partizanov. Naslednjega dne je isti ubil sekretarja rajona Struge, ujel pa je 2 aktivista.⁵

Drugega nimam pripomniti.

Zaslišal:

R. Brezovar⁶

Zaslišanec:

Ambrožič Janez

OPOMBE

* Dokument, ki navaja delovanje domobranskega podčastnika Vinka Levstika iz domobranske posadke Velike Lašče, je bil najden v Arhivu Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani. Shranjen je v arhivskem fondu glavnega štaba NOV in POS (fasc. 63/IV). Temu organu ga je poslala komanda dolenskega vojnega področja. (T. F.)

¹ Alojz Marolt, starejši vodnik, član obveščevalnega voda 15. brigade.

² Dne 28. avgusta 1944 je bil štab 15. brigade na Lazah. 3. bataljon je bil v gozdu vzhodno od Hočevja, njegov prvi vod pa na točki 511 nad Zdensko vasjo zaradi nadziranja Dobrepoljske doline.

³ Josip Dolenc, roj. 9. septembra 1909 v Ljubljani, od 23. septembra 1944 do 5. februarja 1945 šef obveščevalnega centra komande dolenskega vojnega področja.

⁴ Nadporočnik Alojz Martinc. Podatek o smrti najbrž ne drži, ker je bil Martinc po nekem viru februarja 1945 še živ in še naprej poveljnik domobranske posadke v Ribnici. Tudi ciklostirana brošura Podroben opis sovražnih edinic na teritoriju kontroliranem po NOV in POS (izšla konec leta 1944 ali v začetku 1945) ima pri Martinu navedeno, da je bil ubit.

⁵ Notranji (napisan s pisalnim strojem) vestnik narodnoosvobodilnemu gibanju nasprotnega tabora v Ljubljani »Vesti« ima za 5. september 1944 tudi tale podatek: »**Struge. Domobranca presenetila struški rajon:** Dvema domobrancema iz Velikih Lašč, ki sta bila oborožena z brzostrelko in lahkim mitraljezom, se je dne 29. avgusta 1944 posrečilo presenetiti struški rajon. Ubila sta sekretarja rajona, dva druga člana pa pripeljala s seboj v Velike Lašče.« (Vesti, arhiv INZ, domobr. fondi, fasc. 111 B/III).

Tri dni po tem dogodku je okrožni komite KPS Grosuplje poročal Centralnemu komiteju Komunistične partije Slovenije: »Dne 29. t. m. (Biti mora: p. m. – op. T. F.) se je zadrževal Okrajni odb[or] Struge–Dobropolje v vasi Lipa (pri Gozdarju) okraj Struge. Ob 12. uri sta se pojavila dva partizana in že zunaj vpraševala gospodinjo, če so v hiši struški rajonci. Medtem pa stopi sekretar Okrajnega odb. Struge tov. [Anton] Dolinšek v vežo in vpraša, kaj želite, ona dva pa gresta z Dolinškom v hišo, kjer so se nahajali ostali aktivisti, in to tov. Frkulj Stane, kurir in tov. Maks, intendant. Tov. sekretar se je vsedel na posteljo, nakar eden od novodošlih partizanov bliskovito potegne brzostrelko in ga ustrelji, ostala tovariša Frkulja in tov. Maksa pa sta gangstrsko hitro zvezala in odpeljala. Tov. sekretar je po mnenju ostalih aktivistov, ki se ob tem času niso nahajali na kraju zločina, imel pri sebi cca 25–30.000 Lir. Pobrli so mu torbico in obleko. (...) Truplo pokojnega sekretarja pa (so) prepeljali v Ambrus, kjer je bil 30. VIII. ob 4. uri popoldan ob navzočnosti številnih okrožnih in okrajnih aktivistov lep pogreb. Domobranca, preoblečena v partizana, sta bila iz Vel. Lašč, zaenkrat še ne moremo zvedeti za njuni imeni.« (ZA CKZKS, fond CK KPS, poročilo OK KPS Grosuplje, 1. september 1944).

Okrožni odbor Osvobodilne fronte Grosuplje pa je 12. septembra 1944 o tem poročal takole: »Zadnja žrtev je bil sekretar okraja tov. Dolinšek, ki so ga švabobranci zavratno umorili. Pri njem so dobili tudi cca 25 do 30.000 lir denarja. Umor sta izvršila 29. avg. t. l. dva švabobrancia iz Vel. Lašč, preoblečena v partizana.« (ZA CK ZKS, fond KPS, šk. 78). Zanimiv je podatek, da sta bila tako 28. kot 29. avgusta 1944 vedno navzoča dva domobranca, preoblečena v partizana.

⁶ Rado Brezovar, rojen 24. aprila 1925 v Št. Rupertu na Dolenjskem, prvi pomočnik šefa obveščevalnega centra komande dolenskega vojnega področja od 15. oktobra 1944 do 5. februarja 1945.

V Borcu št. 5–6, 1989, sem objavila prispevek pod gornjim naslovom. Naknadno sem ugotovila še nekaj podatkov, ki so po mojem dovolj pomembni, da so vredni objave:
str. 496 Pri naštevanju članov obnovljene skojevske organizacije v vasi Polje v Bohinju sta pomotoma izpadla Alojz Kravanja in Janez Šmid.¹

str. 498 Klopčič navaja, da je (v letih 1920–1930, op. I. K.) naše gibanje v Kranjski Gori predstavljal Ivan Arih, železniški delavec, in da je imel vpliv na tamkajšnje vasi.² V Škofji Loki pa sta bila v tem času aktivna Otokar Ferdo in Peter Kajzar.³

str. 527 V prispevku sem navedla izjavi Herte Haas in Toneta Demšarja, da je bil v Bohinju poleg konstitutivne seje Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije še en sestanek vodstva jugoslovanskega cekaja. Na njem naj bi sodelovalo več tovarišev kot na prvem. Lojze Kos je ugotovil, da je bil v zgodnji jeseni 1940 v Bohinju sestanek vodilnih komunistov Jugoslavije kot priprava na V. konferenco Komunistične partije Jugoslavije.⁴ (Podatek vključiti na str. 530.)

str. 529 Na III. konferenci Komunistične partije Slovenije na Vinjem sta bila kot delegata jeseniškega okrožja poleg Staneta Žagarja še Jože Ažman in Marija Žumer. France Filipič navaja, da je možno, da sta bila na konferenci tudi Tomaž Godec in Jože Gregorčič. Za člana Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije pa je bil poleg Žagarja in Perka izvoljen tudi Jože Ažman.⁵

Na konferenci pri Lancovem, 7. julija 1940, je bil prisoten tudi Leon Novak.⁶ Na Gorenjsko je prišel takoj po konferenci na Vinjem, kjer je bil delegat in izvoljen za člana Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije.⁷ Novak je potem deloval na Gorenjskem, predvsem v okrožju Jesenice, do aretacije 21. septembra 1940.

str. 530 Dne 27. julija 1940 je bilo razpuščeno tudi Društvo kmečkih fantov in deklet v vasi Česnjica v Bohinju. V društvu so ves čas zelo uspešno delovali bohinjski komunisti.⁸

str. 543 Delegata na III. konferenci Komunistične partije Slovenije iz okrožja Kranj sta bila Rudi Papež in Jule Gabrovšek.⁹

str. 550 Franc Grošelj je bil leta 1931 na procesu proti Mladenu Antiću med 40 obtoženci. Bil pa je oproščen.¹⁰

France Klopčič se iz dvajsetih let iz Domžal in okolice spominja tehle aktivnih komunistov: Josipa Aliča, Franca Grošlja, Jožeta Koželja in Josipa Vidergarja, iz Kamnika pa Franca Kosiča, Antona Rostana, Franca Vidmarja, Franca in Jaka Zabrezovnika in nekega Vovka. Franc Vidmar-Ciber, trgovec, je konec 1929 celo dal/ponudil stanovanje partijskim ilegalcem.¹¹ (*Ivka Križnar*)

OPOMBE

¹ Lojz Tišov, Spomini na revolucionarja tov. Ažman Joža in Zupan Janeza, 1978.

² France Klopčič, Desetletja preizkušenj, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1980, str. 279 in 410.

³ Prav tam, str. 412.

⁴ Lojze Kos, Po poti spominov, izdal Svet za prenos revolucionarnih tradicij in spomeniško varstvo pri občinski konferenci SZDL Radovljica, Radovljica 1989.

⁵ France Filipič, Vinje, ČZDO Komunist, TOZD Komunist, Ljubljana 1987.

⁶ Lojze Kos, Po poti spominov, izdal Svet za prenos revolucionarnih tradicij in spomeniško varstvo pri občinski konferenci SZDL Radovljica, Radovljica 1989.

⁷ France Filipič, Vinje, ČZDO Komunist, TOZD Komunist, Ljubljana 1987.

⁸ Arhiv CK ZKS.

⁹ France Filipič, Vinje, ČZDO Komunist, TOZD Komunist, Ljubljana 1987.

¹⁰ Arhiv CK ZKS, proces Mladen Antić, 1931.

¹¹ France Klopčič, Desetletja preizkušenj, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1980, str. 410.

Stane Kovač, YU, 61000 Ljubljana, Poljanski nasip 32

Pomemben delež k pluralni demokraciji na Slovenskem (80 let od ustanovitve Jugoslovanske strokovne zveze)

BOREC, Ljubljana, XLII, 1990, št. 3–4, str. 410, slov. (angl.)

Lani, 1989, je minilo 80 let od ustanovitve Jugoslovanske strokovne zveze (JSZ) in 95 let od začetka ustanavljanja prvih krščansosocialnih društev na Slovenskem. Glavni pobudnik ustanavljanja krščanskih socialnih društev je bil Janez Evangelist Krek. Ime jugoslovanska je dal Krek zvezi še v bivši Avstro-Ogrski, kar je za tiste čase bilo pomembno in napredno dejanje.

Iz poročil občnega zbora JSZ 1913. leta izhaja, da je imela zveza takrat organiziranih 56 krajevnih skupin, na pragu prve svetovne vojne pa že 61 skupin s 5.000 organiziranimi člani. Med vojnoma je članstvo šlo 8.000 organiziranih delavcev po industrijskih panogah. Kot strokovna organizacija in delavski sindikat je Jugoslovanska strokovna zveza od 1904, po znani stavki jeseniških železarjev, do okupacije 1941 samostojno vodila ali sodelovala z drugimi sindikati v številnih mezdnih, stavkovnih in strokovnih gibanjih. Pregled, ki ga je sestavil glavni strokovni tajnik zveze Jože Rozman, kaže, da je samostojno vodila 324 mezdnih in stavkovnih gibanj in sodelovala pri 168, skupaj torej pri 492; pri tem pa drobna mezdna in strokovna gibanja sploh niso štetá, prav tako tudi ne številne intervencije in posredovanja pri odpustih delavcev zaradi kršenja kolektivnih pogodb in drugih oblik neupoštevovanja delovnopravne zakonodaje. Večina sindikalnih strokovnih akcij datira iz obdobja 1930 do 1941.

V začetku, še v Krekovem času, se je Jugoslovanska strokovna zveza politično opirala na Slovensko ljudsko stranko. Kasneje, ko se je ta razvila v močno meščansko stranko, JSZ pa v pomemben delavski sindikat, je prišlo do politične ločitve.

Začetki ljudskofrontnega gibanja segajo v leto 1922, ko je na volitvah v mestno skupščino Ljubljane nastopila koalicija Slovenske ljudske stranke, krščanskih socialistov, komunistov in socialdemokratov in zmagala. Novo širše ljudskofrontno gibanje se je začelo leta 1935. Njegov pobudnik je bila predvsem komunistična partija. Toda zaradi njenega precej sektaškega vedenja se to gibanje ni moglo prav razmahiti.

Do popolne ločitve Jugoslovanske strokovne zveze in Slovenske ljudske stranke je prišlo, ko se je ta vključila v Jugoslovansko radikalno zajednico, ki je hotela vsiliti svojo politično voljo. Ker ji to ni uspelo, je 1935 organizirala svoj režimski sindikat Zvezo združenih delavcev, vključeno v Jugoras. Pomemben prelom za krščansko miselnost pomeni Kocbekova razprava Premišljevanje o Španiji, objavljena v Domu in svetu 1937.

Jugoslovanska strokovna zveza ni stremela po lastni politični stranki. Politični krog ob Alešu Stanovniku in kulturni ob Edvardu Kocbeku je dal pobudo za širše in pluralno usmerjeno politično organizacijo, ki pa je zaradi vedno hujšega jugocentralizma ni bilo možno organizirati.

Na ilegalni konferenci v Laškem pri Celju je Jugoslovanska strokovna zveza dala pobudo za tesnejšo pluralno in demokratično povezavo delavskih vrst in sodelovanje s komunistično partijo. Konferenca je bila v gostilni Šket konec julija 1940. Letos mineva torej okroglih 50 let.

Pri povezovanju s komunistično partijo je Jugoslovanska strokovna zveza izhajala iz skupne ugotovitve, da je v pluralnem nastopu treba upoštevati, da živimo Slovenci v srednji Evropi in v bistveno drugačnih razmerah, kakor vladajo v Sovjetski zvezi. Čeprav je bila partija povezana s komintorno, ji je prav ta okoliščina nalagala spoštovanje demokratičnih tradicij. To bi morala upoštevati tudi pri gradnji nove družbe, ki ne bi smela in ne mogla biti kopija sovjetske.

Na tej podlagi je bila takoj po okupaciji, že aprila 1941, ustanovljena Osvobodilna fronta slovenskega naroda, katere soustanovitelj je bila tudi Jugoslovanska strokovna zveza ob sodelovanju vedno širšega kroga kristjanov. Osvobodilna fronta je zajela večino slovenskega naroda in le manjši del je pod vplivom meščanske konservativne politike prešel pod varstvo okupatorja ter se solidariziral z njim.

Demokratični pluralizem Osvobodilne fronte je združeval vse Slovence in bil v boju proti okupatorju njegov svetel zgled vse do dolomitske izjave, sprejete pod pritiskom partije, ki je hotela za vsako ceno samo svoj politični monopol in oblast. S podpisom dolomitske izjave je propadel in ostal neizpolnjen program Osvobodilne fronte, da ta prevzame oblast v Sloveniji in uveljavi pluralno demokracijo. Partija je uveljavila posplošenje stalinizma v vsej Jugoslaviji. Ob ustanovitvi Osvobodilne fronte je partija sicer privolila v demokratični pluralizem in popolno nazorsko enakopravnost vseh sodelujočih, vendar je po dolomitski izjavi z močnim sektaškim nasiljem uveljavila svoj izključno enopartijski režim. Ta je dokončno spodril tudi prvoten, še precej pluralen koncept Delavske enotnosti in organizacije delavskih sindikatov. Partija je oblikovala in diktirala popolnoma sovjetski tip sindikatov, ki so postali njena transmisija.

Tako se je težko pričakovana in bolj evropska pot v socializem izrodila v stalinistično enopartijsko in monopolno diktaturo, ki je Zahodna Evropa nikoli ni sprejela. Končno je prišla huda politična kriza in polom enopartijskih režimov v Evropi in njihovih zgrešenih realsocialističnih konstrukcij.

Avtorski sinopsis

Stane Kovač

An Important Contribution to Plural Democracy in Slovenia (80 years since the establishment of the Yugoslav Professional Union)

BOREC, Ljubljana, XLII, 1990, No. 3–4, pp. 492

Last year, 1989, was 80 years since the establishment of the Yugoslav Professional Union (Jugoslovska strokovna zveza) and 95 years from the beginning of the first Christian-Social societies in Slovenia. The main initiator for founding the Christian-Social Society was Janez Evangelist Krek. The name Yugoslav was given by Krek while it still belonged to the late Austro-Hungary, which, for that time, was an important and progressive act.

From reports of the general council of the YPU in 1913, one can see that it had 56 regional groups organized, while just before the beginning of the First World War it had already 61 groups, with 5,000 organized members. During the war the membership amounted to 8,000 workers organized by industrial fields. As a professional organization and a worker's syndicate, the Yugoslav Professional Union was, from 1904, after the Jesenice Ironworks, to the occupation in 1941, independently led or collaborated with other syndicates in a number of wage movements, strikes and professional movements. The survey, which was composed by the main professional secretary of the Union, Jože Rozman, show that it independently led 324 wage and strike movements and collaborated with 168 more, thus present at 492; here smaller wage and professional movements have not even been counted, neither were the numerous interventions and mediations, when workers were fired because of breaking collective contracts and other forms of disregarding the labour-legal jurisdiction. The majority of syndicate professional campaigns date from the period from 1930 to 1941.

At the beginning, while Krek was still alive, the Yugoslav Professional Union politically leaned on the Slovene People's Party. Later, when this developed into a powerful bourgeois party, the YPU developed into an important labor syndicate, a political division came about.

The beginnings of the people's front movement reaches back to 1922, when a coalition of the Slovene People's Party, the Christian-Socialists, Communists and Social-Democrats appeared at the elections at the Ljubljana city Assembly, where they also victored. This new, wider people's front movement began in 1935. Its initiator was mainly the Communist Party. But because of its greatly sectarian behavior, this movement never got into full swing.

A complete division of the YPU and the Slovene People's Front occurred when the latter joined the Yugoslav Radical Union, which wanted to intrude its own political will. When it did not succeed in this, it organized its own regime syndicate in 1935 – "the Union of United Workers" – which was included into the Yugoslav Radical Party. An important break in christian thinking meant Kocbek's essay called "Premišljevanja o Španiji" (Thoughts on Spain), published in "Dom in svet" (Home and the World) in 1937.

The Yugoslav Professional Union had no desire for its own political party. The political circle with Aleš Stanovnik, and the cultural circle with Edward Kocbek, gave an incentive for a wider plurally directed political organization, which, because of the worse and worse Yugo-centralism, was not allowed to be organized. At an illegal conference in Laško near Celje, the Yugoslav professional union gave an incentive for tighter plural and democratic linkage of the working lines and collaboration with the Communist Party. The conference was held in the Inn "Šket" at the end of July, 1940. Thus, a round fifty years is passing this year.

During the association of the Communist party, the YPU proceeded from the collective ascertainment in regard that in the plural presentation, one has to consider that the Slovenes are living in Middle Europe and in essentially different surroundings than which rule in the Soviet Union. Although the party was associated to the Comintern, it was just these surrounds which demanded respect of the democratic tradition. It also had to consider this in the construction of a new society, which would never know or could ever be a copy of the Soviet Union.

On the basis of this, at once after the occupation, in 1941, the Liberation Front of the Slovene nation was founded, whose co-founder was also the Yugoslav Professional Union, with the collaboration of the wider and wider circle of Christians. The Liberation Front included the majority of Slovenes and only a smaller part, under the influence of the bourgeoisie conservative politics, came over to the occupator and supported him. The democratic pluralism of the Liberation Front united all the Slovenes into a battle against the occupator, and was its shiny example all up to the Dolomite statement, accepted under pressure of the party, which wanted its own political monopoly and rule, under any cost. With the signing of the Dolomite statement, the program of the Liberation Front was destroyed, which was to take over the rule in Slovenia and affirm plural democracy in it. The party introduced general Stalinizem throughout Yugoslavia. With the foundation of the Liberation Front the party did allow democratic pluralism and total surveillance equality of all collaborating, but after the Dolomite statement it affirmed its exclusively one-party regime with powerful sectarian terror. This then also pushed out the last, already quite strongly pluralistic concepts of Labor Unity and the organization of labor syndicates. The party shaped and dictated a total Soviet type of syndicate, which became its transmission.

Thus the expected and more European path into Socialism was changed into a Stalinistic mono-party and monopolistic dictatorship, which West Europe never accepted. Finally, a great political crises occurred and the breakdown of one-party regimes in Europe and their mistaken real-socialistic constructions.

Author's Abstract